T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ZECCĀC'IN ME'ĀNİ'L-ḲUR'ĀN'INDA DİLBİLİMİN ḲUR'ĀN'I ANLAMAYA ETKİSİ: BAḲARA SŪRESİ ÖRNEĞİ

Hazırlayan

Nurcan Sevinç

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Necdet Ünal

EDİRNE-2022

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ESER ADI: ZECCĀC'IN ME'ĀNİ'L-ḲUR'ĀN'INDA DİLBİLİMİN ḲUR'ĀN'I ANLAMAYA ETKİSİ: BAḲARA SŪRESİ ÖRNEĞİ

YAZAR: NURCAN SEVİNÇ

DANIŞMAN ADI: PROF. DR. NECDET ÜNAL

YÜKSEK LİSANS

YIL: 2022

ÖZET

Bu çalışmada, erken dönem tefsir alanında önemli bir yeri olan Ebū İsḥāḳ ez-Zeccāc'ın *Me'āni'l-Ḳur'ān* adlı eserinin dilbilim ve tefsir etkileşimi açısından incelemesi yapılmıştır. Erken dönem tefsir tarihi incelendiği zaman çalışmamızın merkezine alınan *Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rābuhu* adlı lügavi tefsirin, birçok müfessir tarafından başvurulan ve nakiller yapılan temel kaynaklardan biri olduğu görülecektir. Zeccāc'ın bu eseri, me'ānī ile i'rāb ve bu ilimlerin tefsire yansıması olan Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rābu'l-Ḳur'ān ilimlerinin ikisinin de işlendiği kıymetli bir eserdir.

Tefsir ilmi bütün İslami ilimlerin uğradığı bir sahil mahiyetindedir. Bu sebeple İslami ilimlerin herhangi bir alanında yapılacak araştırmanın sahih bir netice verebilmesi için tefsir ilmine, evvelâ Ḳur'ān-ı Kerīm'in doğru anlaşılmasına olan ihtiyacı gideren bir ilim olarak bakmak ve böyle tanımlamak mümkündür. Ḳur'ān'ın doğru anlaşılmasından maksat, Ḳur'ān'ın kavramlarının doğru anlaşılması ve lafızlarından – iştiḳāḳ, mecāz, ġarīb, müşkil, me'ānī ve i'rāb- yeteri kadar haberdar olunmasıdır, denilebilir. Bu konuların işlendiği tefsirlerin, dilbilimsel tefsirler olduğu malumdur.

Zeccāc'ın Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rabühū eseri üzerinde yapılan bu çalışmanın, dilbilim ve dilbilimsel tefsirler bağlamında yapılacak akademik çalışmalara bir katkı sağlayacağı inancındayız.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Dilbilimsel tefsir, Zeccāc, Me'āni'l-Ḳur'ān, Baḳara Sūresi

TRAKYA UNIVERSITY OF SOCIAL SCIENCES

TITLE: THE EFFECT OF LINGUISTICS ON UNDERSTANDING QUR'ĀN IN ZAJJĀJ'S MA'ĀNI'L-QUR'ĀN: EXAMPLE OF SURAH BAḴARA

AUTHOR: NURCAN SEVİNÇ

CONSULTANT: **PROF. DR. NECDET ÜNAL**

YEAR: 2022

ABTRACT

In this study, a linguistic analysis of Zeccāc's work, which is thought to have an important place in the field of tafsir, has been made. When the history of tafsir is examined, it will be seen that the lexical tafsir called Me'āni'l-Ḳur'ān and İ'rābuhu, which is at the center of our study, is one of the main sources referenced and quoted by many commentators. This work of the author is a valuable work in which both the sciences of me'ānī and i'rāb and the reflections of these sciences in tafsir, Me'āni'l-Ḳur'ān and İ'rābu'l-Ḳur'ān is studied. Although there are studies on Zeccac's grammar, although he has an important place with the points he stands out from his peers, there has not been enough work on this valuable work.

The science of tafsir is like a beach where all Islamic sciences come to visit. For this reason, it is possible to look at and define the science of tafsir as a science that meets the need for a correct understanding of the Qur'an, in order for the research to be conducted in any field of Islamic sciences to give a sound result. It can be said that the purpose of understanding Ḳur'ān correctly is to understand Ḳur'ān's curriculum correctly and to be sufficiently aware of his words – istiḳāḳ, mecāz, ġarīb, müskil, me'ānī and i'rāb. It is known that the commentaries on these subjects are linguistic interpretations.

We believe that this study on Zeccac's Me'āni'l-Ḳur'ān and İ'rabühū will contribute to academic studies in the context of linguistics and linguistic exegesis.

Keywords: Qur'an Commentary, Linguistics, Zeccāc, Surah Baḳara

ÖN SÖZ

Bu tez çalışmamızda biz, *Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rābuhu* müellifi Ebū İsḥāḳ ez-Zeccāc'ın hayatı ve ilmi kişiliği hakkında bilgi verme ve zikrettiğimiz *Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rābuhu* adlı eserinde Baḳara Sūresi bağlamında onun Arap dilbilimini kullanımını araştırma gayretinde bulunduk.

Bu çalışmadaki amacımız, Arap dilbiliminin ve dilbilimsel tefsirlerin Ḳur'ān'ın doğru anlaşılmasına olan katkısının, tedvin döneminde ve sonraki dönemlerde Arap dilcileri arasında önemli bir sima olan Ebū İsḥāḳ ez-Zeccāc'ın *Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rābuhu* adlı lügavî tefsiri üzerinden göstermeye çalışmaktır.

Çalışmamızda söz konusu eserin aslını korumak amacıyla bazı kelimelerin latin harfleriyle yazımında transkripsiyon alfabesi kullanılmış, terkip ve telaffuzlardaki uzatmalara dikkat edilmiş, bazı ibarelerde anlatının kıyası açısından metnin Arapçası ve tarafımızdan yapılan tercümeler beraber verilmiştir.

Tezin planlanma, araştırılma, yürütülme ve teslimine kadar olan süreçte katkılarıyla yanımda olan saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Necdet Ünal'a, önerileriyle yönlendirmeler yapan değerli jüri üyelerimiz Prof. Dr. İsmail Aydın'a ve Dr. Öğrt. Üyesi Sema Geyin'e, teşvik ve teklifleriyle katkı sunan fakültemiz hocalarından Enes Temel'e teşekkürü borç bilirim.

Nurcan Sevinç

Edirne / 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **ii**

ABTRACT ..... **iii**

ÖN SÖZ ..... **iv**

İÇİNDEKİLER ..... **v**

GİRİŞ **1**

ARAŞTIRMANIN KONUSU 1
ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI 2
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI 3

1.BÖLÜM

ZECCĀC'IN İLMİ ŞAHSİYETİ VE TEFSİR-ARAP DİLBİLİMİ TASAVVURU **5**

1.1. ZECCĀC'IN HAYATI VE İLMİ ŞAHSİYETİ 5
1.1.1. Zeccāc'ın Hocaları *8*
1.1.1.1. Müberrid (v. 286/900) 8
1.1.1.2. Sa'leb (v. 291/904) 9
1.1.2. Zeccāc'ın Talebeleri *9*
1.1.2.1. İbnu's-Serrāc (v. 316/929) 10
1.1.2.2. İbn Keysān (v. 320/932) 10
1.1.2.3. Ebu'l-Ḳāsım ez-Zeccācī (v. 337/949) 11
1.1.2.4. Ebū Ca'fer en-Nehhās (v. 338/950) 11
1.1.2.5. Ḥasan b. Bişr el-Āmidī (v. 371/981) 12
1.1.2.6. 'Alī el-Fārisī (v. 377/987) 12
1.1.2.7. Rummānī (v. 384/984) 13
1.1.3. Zeccāc'ın Telif Ettiği Eserleri *13*
1.1.3.1. Tefsiru Esmāi'llāhi'l-Ḥüsnā 14
1.1.3.2. Kitābu'l-İbāne ve't- Tefhīm 'an Me'āni Bismi'llāhi'r- Raḥmāni'r-Raḥīm 14
1.1.3.3. Zeccāc'ın Diğer Eserleri 14
1.1.3.4. Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rābuhu 15
1.2. ZECCĀC'IN ME'ĀNİ'L-ḲUR'ĀN'DAKİ TEFSİR YÖNTEMİ 16
1.2.1. Zeccāc'ın Me'āni'l-Ḳur'ān'daki Tefsirciliği 16
1.2.2. Zeccāc'ın Me'āni'l-Ḳur'ān'da Ḳur'ān İlimlerine Yaklaşımı *20*
1.2.2.1. Mecāzu'l-Ḳur'ān İlmi ve Zeccāc'ın Bu İlme Yaklaşımı 20
1.2.2.2. Esbāb-ı Nüzūl İlmi ve Zeccāc'ın Bu İlme Yaklaşımı 26
1.2.2.3. Nāsiḫ ve Mensūḫ İlmi ve Zeccāc'ın Bu İlmi Kullanımı 28
1.2.2.4. Münāsebetu'l-Ḳur'ān İlmi ve Zeccāc'ın Bu İlme Yaklaşımı 31
1.2.2.5. Ḳıraāt İlmi ve Zeccāc'ın Bu İlme Yaklaşımı 33
1.2.2.6. Zeccāc'ın Tesbīt-i Risālet Vurgusu 35
1.2.3. Zeccāc'ın Tefsir Kaynakları ve Kullanımı *39*
1.2.3.1. Zeccāc'ın Me'āni'l-Ḳur'ān'daki Tefsir Kaynağı Olarak Rivâyetler 39
1.2.3.2. Zeccāc'ın Me'āni'l-Ḳur'ān'daki Tefsir Kaynağı Olarak Lügatçiler ve Lügavi Tefsirciler 41
1.2.3.3. Zeccāc'ın Me'āni'l-Ḳur'ān'daki Tefsir Kaynağı Olarak Ḳıraāt İmamları 43
1.2.3.4. Zeccāc'ın Me'āni'l-Ḳur'ān'daki Tefsir Kaynağı Olarak Arap Kelamı ve Şiir 44
1.3. ZECCĀC'A GÖRE TEFSİR İLMİ AÇISINDAN DİLBİLİMİN GEREKLİLİĞİ 46
1.3.1. Ḳur'ān Kavramlarının Anlaşılması *48*
1.3.2. Farklı İ'rāb Değerlendirmelerinin Anlama Etkisinin Gösterilmesi *49*

1.3.3. Ḳur'ān'ın Doğru Okunması 49
1.4. ZECCĀC'IN DÖNEMİ İTİBARİYLE ḲUR'ĀN TEFSİRİ VE DİLBİLİMİN ETKİLEŞİMİ: ĠARĪB, ME'ĀNĪ, İ'RĀB İLİMLERİ 50
1.4.1. Ġarību'l-Ḳur'ān İlmi 51
1.4.2. Me'āni'l-Ḳur'ān İlmi 53
1.4.3. İ'rābu'l-Ḳur'ān İlmi 55
1.4.4. Tefsir'in Sesbilim, Biçimbilim ve Kökenbilim ile İlişkisi 56
1.4.5. Tefsir'in Sözlükbilim, Anlambilim ve Sözdizim ile İlişkisi 58

2.BÖLÜM

ZECCĀC'IN ME'ĀNİ'L-ḲUR'ĀN'INDA DİLBİLİMİN ḲUR'ĀN'I ANLAMAYA ETKİSİ: BAḲARA SŪRESİ ÖRNEĞİ 60

2.1. BAḲARA SŪRESİ'NE GENEL BİR BAKIŞ (MUHTEVASI VE DİL ÖZELLİKLERİ) 61
2.2. ZECCĀC'IN BAḲARA SŪRESİ'NDE DİLBİLİMİNİ KULLANIMI 64
2.2.1. Zeccāc'ın Me'āni'l-Ḳur'ān'ındaki Me'ānī Tasavvuru 64
2.2.1.1. Zeccāc'ın Baḳara Sūresi'ndeki Kavram Açıklamaları (Ġarīb Lafızlar ve İştiḳāḳ) 65
2.2.1.2. Zeccāc'ın Baḳara Sūresi'ndeki Lafız-Mana Bağlantısı ve Lafızlardaki Tek-Çok Anlamlılık Hakkındaki Açıklamaları 70
2.2.1.3. Zeccāc'ın Baḳara Sūresi'ndeki Lafızları Hitap Açısından Değerlendirmesi (Özel Hitap ile Geneli Kasıt ve Aksi…… 75
2.2.2. Zeccāc'ın Me'āni'l-Ḳur'ān'ındaki İ'rāb Tasavvuru 78
2.2.2.1. Zeccāc'ın Baḳara Sūresi'ndeki Bazı Terkīb Açıklamaları 79
2.2.2.1.1. Zeccāc'ın Cümle Terkībi ve Mübtedā-Ḫaber Açıklamaları 79
2.2.2.1.2. Zeccāc'ın İsim ve Sıfat Tamlaması Açıklamaları 83
2.2.2.1.3. Zeccāc'ın İsti'nāf ve Faṣl/'İmād Açıklamaları 84
2.2.2.1.4. Zeccāc'ın İstifhām ve 'Aṭf-ı Beyân Sanatlarına Dair Açıklamaları 87
2.2.2.1.5. Zeccāc'ın Bazı Edat ve Harf Açıklamaları 90
2.2.2.1.5.1. إنَّ ve Kardeşleri ile Amelde Ona Benzeyen لا 93
2.2.2.1.5.2. Nehiy ve Nefiy Edatı Olarak لا 99
2.2.2.1.5.3. Şart ve Cevap/Ceza Cümlelerinde Kullanılanlardan إمَّا 102
2.2.2.2. Zeccāc'ın Baḳara Sūresi'ndeki Bazı Tertīb Açıklamaları 104
2.2.2.2.1. Zeccāc'ın Ḥaẕf'e Dair Bazı Açıklamaları 104
2.2.2.2.2. Zeccāc'ın İḍmār'a Dair Bazı Açıklamaları 108
2.2.2.2.3. Zeccāc'ın Zamirlerin Âidiyeti'ne Dair Bazı Açıklamaları 111
2.2.2.2.4. Zeccāc'ın Taḳdīm ve Te'ḫīr'e Dair Bazı Açıklamaları 114
2.3. ZECCĀC'IN BAḲARA SŪRESİ'NDEKİ ME'ĀNĪ VE İ'RĀB DEĞERLENDİRMELERİNİN BAŞLICA ETKİ ALANLARI 117
2.3.1. Lafızların Kullanıldığı Bağlamda Değerlendirilmesi (Makam ve Mevdi') 117
2.3.2. İ'rāb ve Mana Değerlendirmelerin Fıḳhî Ahkâma Etkileri 120
2.3.3. İ'rāb ve Mana Değerlendirmelerinin Ḳıraāt Açısından Farklı Okuyuşları Netice Vermesi…. 124

SONUÇ 128

BİBLİYOGRAFYA……..... 131

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

Harfler	Türkçe	Harfler	Türkçe
ء	‘	ط	ṭ
ب	b	ظ	ẓ
ت	t	ع	’
ث	s̲	غ	ġ
ج	c	ف	f
ح	ḥ	ق	ḳ
خ	ḫ	ك	k
د	d	ل	l
ذ	z̲	م	m
ر	r	ن	n
ز	z	و	v
س	s	ه	h
ش	ṣ	لا	lā
ص	ṣ	ي	y
ض	ḍ		

KISALTMALAR

a.g.e. = adı geçen eser

a.g.m. = adı geçen makale

a.g.md. = adı geçen madde

b. = bin

bkz. = bakınız

c. = cilt

Çev. = çeviri

DİA = Diyanet İslam Ansiklopedisi

h. = hicri

m. = miladi

Nşr. = neşreden

s. = sayfa

say = sayı

SBE = Sosyal Bilimler Enstitüsü

Thk. = Tahkik

Trc. = tercüme

ty. = baskı tarihi yok

Üniv. = üniversite

v. vefat

GİRİŞ

Ḳur'ān-ı Kerīm, indirildiği zamandan bu yana tazeliğini korumuş ve her devrin insanına aradığı soluğun kaynağı olmuş bir hayat kitabıdır. O, ilâhî bir kelam olmanın yanında her devrin insanının idrak seviyesine ve ihtiyacına göre sorularına cevap bulacağı asli mercidir. Tarih boyunca hiçbir kitap üzerinde Ḳur'ān-ı Kerīm hakkında yapıldığı kadar çalışma yapılmamıştır. Müslümanlar her devirde hem zamanlarının getirdiği ihtiyaçlar hem de bu süreç içerisinde ortaya çıkan problemlere çözümler sunmak için onu sürekli tetkik etmişlerdir. Sadece Müslümanlar değil birçok müsteşrik ve yabancı araştırmacılar da Ḳur'ān üzerinde çeşitli çalışmalar yapmışlardır. Bu gerçeğin Ḳur'ān'ın açıklanmasına olan ihtiyaç ile doğrudan alakalı olduğu açıktır. Ne tür çalışma yapılırsa yapılsın, her araştırmacının sadık kalmak zorunda olduğu temel disiplinlerden biri şüphesiz Ḳur'ān'ın o kendine has mucizeliği içerisinde onun dil yapısı olmuştur. Zira Ḳur'ān-ı Kerīm'in dilini bilmek ve onun özelliklerini tanımak, Ḳur'ān ayetleri hakkında daha isabetli yorumlarda bulunmanın ve hayatın her alanında Ḳur'ān'ın rehberliğinin mahiyetini daha iyi anlamanın ilk merhalesidir. Ḳur'ān'ın dilini bilmekten maksat ise onun kavramlarının, ṣarfının/kelime yapısının ve naḥvinin/sözdiziminin bilinmesidir. Bunlar aynı zamanda Arap dilbiliminin de alt dallarıdır. Bu itibarla Arap dilbilimi, Ḳur'ān'ın daha isabetli tefsiri için en mühim ilimlerin başında gelmektedir.

Araştırmanın Konusu

Bu çalışmada, Ebū İsḥāḳ ez-Zeccāc'ın (v. 311/923) *Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rābuhu* adlı eserinde, Ḳur'ān-ı Kerīm'in doğru anlaşılabilmesi adına Arap dilini ve dolayısıyla dilbilimini kullanımı ve bunun tefsire yansıması Baḳara Sūresi bağlamında incelenmiştir. Ḳur'ān'ı doğru okumanın ve maksatlarını daha iyi anlayabilmenin, tefsir çalışmalarını dengede tutan bir unsur olarak tefsir rivâyetleri ile beraber Ḳur'ān'ın lafız, mana, cümle ve i'rāb açılarından yapılacak incelikli dilbilimsel yorumlarıyla mümkün olabileceği aşikârdır. Bu durum, Arap dili ulemasının tefsir ilmi ile iştigal etmesine ve dilbilimsel tefsirlerin yazılmasına doğrudan etki etmiştir. Zeccāc da bu dil âlimlerinin başında gelmektedir ve *Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rābuhu* adlı eseri de bu bağlamda büyük önem taşımaktadır.

Dilbilimsel tefsirler, Ḳur’ān’ın filolojik özelliklerinin konu edildiği incelikli lügat tefsirleridir. Ḳur’ān lafızlarının anlaşılmasına olan ihtiyaç hasebiyle devam eden yüzyıllarda lügat tefsirlerinin önemi gittikçe artmış ve müstağni kalınamayacak eserler haline gelmişlerdir.

Zaman içerisinde Arap dilinde ve dilbilimsel tefsirlerde yaşanan gelişim süreci, bu ilimler için alt dalların oluşmasına etken olmuştur. Bu alt dallar, Arap dili için me’ānī ilmi, dilbilimsel tefsirler için ise Me’āni’l-Ḳur’ān tefsirleridir. Ḳur’ān ayetleri hakkında tefsir adına yapılacak çalışmalarda dilden ve dilbilimden müstağni kalınamayacağı araştırmamız ile yeniden gündeme getirilecektir. Bu bağlamda Zeccāc’ın dilde otoritesi kabul edilmiş bir âlim olarak, tefsir adına dil yorumlarını işlediği *Me’āni’l-Ḳur’ān ve İ’rābuhū* adlı eseri büyük önem arz etmektedir. Zeccāc’ın farklı dil bilginlerinin yorumlarını mukayeseli olarak naklettiği bu eserin incelenmesinin, ülkemizdeki tefsir çalışmalarının seyrine önemli katkılarda bulunacağını temenni ediyoruz.

Araştırmanın Önemi ve Amacı

Tefsir tarihi incelendiği zaman çalışmamızın merkezine alınan *Me’āni’l-Ḳur’ān ve İ’rābuhu* adlı lügavi tefsirin, birçok müfessir tarafından başvurulan ve nakiller yapılan temel kaynaklardan biri olduğu görülecektir. Müellifin bu eseri, me’ānī ile i’rāb ve bu ilimlerin tefsire yansıması olan Me’āni’l-Ḳur’ān ve İ’rābu’l-Ḳur’ān ilimlerinin ikisinin de işlendiği kıymetli bir eserdir. Zeccāc’ın gramerciliği üzerinde çalışmalar mevcut ise de emsallerinden temayüz ettiği noktalar ile önemli bir yer tutmasına rağmen bu kıymetli eserinin üzerinde yeteri kadar çalışma yapılmamıştır.

Tefsir ilmi bütün İslami ilimlerin uğradığı bir sahil mahiyetindedir. Bu sebeple İslami ilimlerin herhangi bir alanında yapılacak araştırmanın sahih bir netice verebilmesi için tefsir ilmine, evvelâ Ḳur’ān-ı Kerīm’in doğru anlaşılmasına olan ihtiyacı gideren bir ilim olarak bakmak ve böyle tanımlamak mümkündür. Ḳur’ān’ın doğru anlaşılmasından maksat, Ḳur’ān kavramlarının doğru anlaşılması ve onun lafızlarından – *iştiḳāḳ, mecāz, ġarīb, müşkil, me’ānī ve i’rāb*- yeteri kadar haberdar

olunmasıdır, denilebilir. Bu konuların işlendiği tefsirlerin, dilbilimsel tefsirler olduğu malumdur.

İ'rāb, manayı belli kurallar ile kayıt altına alır. Bununla beraber mana, sınırsızdır ve İ'rāb kurallarının çok üzerinde sırlar taşımaktadır. Bu özellik düşünülünce Ḳur'ān ayetlerinin mana hazinesinin, idrak edilenden çok daha fazlasıyla yeni keşifler beklediğini ilan etmek gerekir. Bu çalışmamız da yeni keşifler adına, başta *me'ānī* ve *i'rāb* olmak üzere Arap dili ilimlerinin tefsir ilmi bağlamında etkisini araştırmaktadır. Bu ilimlerin Zeccāc gibi büyük bir dil âlimi tarafından, Ḳur'ān'ın dilbilgisi yönüyle tefsiri adına, *Me'āni'l-Ḳur'ān'*da ustalıkla işlenmesi, onu tetkik etmeyi gerekli kılmıştır. Bu tetkikler neticesinde Ḳur'ān hakkında söylenecek sözlerin hiçbir zaman bitmeyeceği, tefsirin ve tefsir ilminin daima söyleyeceği yeni sözlerin olacağı ufku bir kere daha gösterilmiş olacaktır.

Zeccāc'ın *Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rabühū* eseri üzerinde yapılan bu çalışmanın, dilbilim ve dilbilimsel tefsirler bağlamında yapılacak akademik çalışmalara bir katkı sağlayacağı inancındayız. Eser hakkında günümüze kadar sadece Abdulcelīl Abduh Şelebī'nin (v. 1995) bir tahkik çalışması olmuştur. Araştırmamız, *Me'āni'l-Ḳur'ān* ve müellifi hakkında ilgi uyandıracak ve gayretleri üzerine çekecek yeni bir ses olmayı amaçlamıştır. Bu çalışma vesilesiyle, Zeccāc'ın dil ve tefsir alanında yazdığı bu kıymetli eseriyle bu alandaki gerçek değerinin anlaşılacağını ummaktayız. Bu çalışmamızın aynı zamanda yeni lügavi tefsir çalışmalarına mütevazî bir katkı sağlaması en büyük arzumuzdur.

Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Araştırmadaki dilbilimden maksadımız; Ḳur'ān metnini doğru okuma, lafızlarını ve terkīblerini açıklama, iştiḳāḳlarını tetkik ile manalar hakkında yorumlarda bulunma gibi yönleriyle tefsir ilminin alt dallarından biri olan dilbilimdir. Bu çalışmamızda biz, dilbilimini, İsmail Aydın'ın *"Kur'ân'ın Filolojik Yorumu Tarihsel Gelişim ve Sorunlar"* adlı doktora çalışmasında linguistik ya da filoloji ayrımlarına girmeden Türkiye'de yaygın kullanım olarak filolojinin tercih edildiğini söylediği gibi ayrım gözetmeden kullandığımızı ifade etmeliyiz.

Çalışmamızda daha çok tefsir çalışmalarında dilbilimin kullanılışı, olumlu ya da olumsuz etkileri üzerinde yoğunlaşarak Zeccāc'ın Baḳara Sūresi'nde dilbilimi (*bazı kavramlar ve ġarīb lafızlar, elfāẓ ve terkībler, iştiḳāḳ, i'rāb*) kullanım şekli üzerinde izahlar yaptık. Dilbilimini, sistematik bir bilim olarak değil tefsir ile olan etkileşimi bağlamında inceledik.

Baḳara Sūresi çerçevesinde giriş, iki bölüm ve sonuç olarak planlanan bu araştırma, birinci bölüm itibariyle Zeccāc'ın biyografisi ve ilmî şahsiyeti; eserleri ve *Me'āni'l-Ḳur'ān*'ı hakkında tanıtıcı bilgiler vermektedir. Bununla beraber bir tefsirci olarak *Me'āni'l-Ḳur'ān*'ındaki üslubu ve kaynakları hakkında bilgileri ihtiva etmektedir. Tefsir ve dilbilim etkileşimine yer verilen birinci bölüm, dilin ve dilbilimin tefsir ilmi açısından gerekliliğini de konu edinmektedir. İkinci bölümde Zeccāc'ın, Ḳur'ān'ın anlaşılması adına, telifini on altı yıl gibi bir sürede tamamladığı *Me'āni'l-Ḳur'ān*'ındaki dilbilim ve tefsir etkileşimini işleyişine dair kıymetli örnekler verilmektedir. Çalışmamız bir tefsir tezi olduğu için konular sunulurken dilbilim açısından bilinen genel meselelerin genişçe açıklamalarından kaçınılarak öz bilgiler verilmiştir. Çalışma boyunca Türkiye'de ve Arap dünyasında dilbilim ve dilbilimsel tefsir alanında yazılmış kitaplardan, yüksek lisans ve doktora tezlerinden, bu alanlarda yazılmış makalelerden, ansiklopedi maddeleri ve biyografi eserlerinden istifade edilmiştir. Arapça ibarelerin Türkçemize tercümesi tarafımızdan yapılmakla beraber ayet-i kerimelerin çevirisinde Elmalılı Muḥammed Ḥamdi Yazır'ın tefsiri ve Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlarının mealleri esas alınmıştır.

1. BÖLÜM

ZECCĀC'IN İLMİ ŞAHSİYETİ VE TEFSİR-ARAP DİLBİLİMİ TASAVVURU

1.1. Zeccāc'ın Hayatı ve İlmi Şahsiyeti

Zeccāc lakabıyla meşhur olan Ebū İsḥāḳ İbrāhīm bin es-Serī bin Sehl el-Baġdādī, h. 241 (m. 855) yılında Bağdat'ta doğmuştur. Doğum tarihinin h. 230 (m. 845) olduğuna dair rivâyet bulunmakla birlikte genel kabul doğumunun h. 241 yılı olduğudur.[1] Küçüklüğünden beri cam işçiliği ile hayatını idame ettirdiği için Zeccāc lakabı ile anılmıştır. Hayatını, döneminin en kıymetli ilim şehirlerinden biri olan Bağdat'ta geçirmiş ve h. 311'de (m. 923) orada vefat etmiştir. [2]

Zeccāc, ilme ve özellikle nahiv ilmine çok alaka duymuştur. Bu yüzden Bağdat'taki dil âlimlerinin ilim meclislerine katılmıştır. Bağdat'ın önde gelen dil âlimi ve Kûfe dil ekolünün[3] ileri gelen temsilcilerinden olan Sa'leb'den[4] (v. 291/904) uzunca bir müddet ders almıştır. Basra dil ekolünün[5] büyük âlimi Müberrid'in[6] (v.

[1] Zeccāc'ın doğum tarihi hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Kaynaklarda doğum tarihinin h. 241 olduğu, *Mu'cemu'l-Udebā*'daki "Ölüm döşeğinde iken kendisine kaç yaşında olduğu soruldu ve parmaklarıyla yetmiş yaşlarında olduğunu ima eden bir işarette bulundu." rivayete bakıldığında daha sahih görünmektedir. Bkz. Yāḳut el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā İrşādu'l-erīb ilā Ma'rifeti'l-edīb,* Thk. İḥsān 'Abbās. 1. Baskı, Nşr. Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmī, Beyrut 1993, s. 52; Emrullah İşler, Zeccâc, *DİA,* c. XXXXIV, s.173-174.

[2] Zeccāc'ın vefat tarihi hakkında da h. 310, h. 316 ve h. 320 rivayetleri vardır. Biyografi eserlerinde daha çok h. 311 tarihinde vefat ettiği nakledilmiştir. Bkz: Osmān ez-Zehebī, *Siyeru A'lāmi'n-nübelā,* Thk. Ekrem Buşī, 1. Baskı, Nşr. Müessetu er-Risāle, Beyrut 1983, c. XIV, s. 360; el-Ḥāṭīb el-Baġdādī, *Tārīḫu Medīneti's-selām ve Aḫbāruhā ve Muḥaddiṯuhā ve Ẕikru Ḳuṭṭāniha'l-'ulema min Ġayri Ehlihā ve Vāridātihā,* Thk. Beşşār 'Avvād, 1. Baskı, Nşr. Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmī, Beyrut 2001, s. 618.

[3] Kûfeli ilk gramerciler, Basralı dil bilginlerinin öğrencileriydi. Kûfe mektebi hicri ikinci (m. 8) yüzyılın sonlarına doğru Kisāī (v. 189/805) ve Ferrā (v. 207/822) ile Basra mektebinden tamamen bağımsız hale gelmiştir. Bkz. Hulusi Kılıç, Kûfiyyûn, *DİA,* c. XXVI, s. 345-346.

[4] Tam künyesi, Ebū'l-Abbās Aḥmed bin Yaḥya bin Zeyd bin Yesār (Seyyār) eş-Şeybānī'dir (v. 291/904). Kûfe dil mektebinin ileri gelen lügat, naḥiv, şiir ve edebiyat âlimlerinden biridir. Aynı zamanda hem müfessir hem de muhaddistir. Bkz. İsmail Durmuş, Sa'leb, *DİA,* c. XXXXVI, s. 25.

[5] Basra mektebinin ilk temsilcileri Ebu'l-Esved ed-Düelī (v. 69/688), Īsā b. Ömer es-Seḳāfī (v.149/766) Ahfeş el-Ekber (v. 177/793) ve Yūnus b. Habīb'dir (v. 182/798). Arap filolojisinin kuruluşu, klasik dil ve edebiyat malzemesinin derlenmesiyle başlayıp ihtiyaç duyulan gramer ve lügat çalışmalarıyla devam etmiştir. İlk defa Arap yarım adasının kuzey doğusunda, Araplar ile Arap olmayanlar arasında adeta bir sınır vazifesi gören Basra'da, yaklaşık bir asır sonra da ona paralel olarak Kûfe'de başlayıp üç asır kadar devam etmiştir. Bu iki muhitteki dil ve edebiyat çalışmaları, prensipleri ve meselelere bakış tarzları birbirinden farklı olduğundan aralarında ihtilaflar bulunan iki dil mektebinin doğmasına yol açmıştır. Bkz. Hulusi Kılıç, Basriyyûn, *DİA*, c. V, s. 117-118.

286/900) Bağdat'a gelişinden bir müddet sonra Zeccāc, ondan ders almaya başlamıştır.[7]

Zeccāc'ın, Müberrid'in ders halkalarına katılması, hocası Sa'leb'in yönlendirmesiyle başlamıştır. Katıldığı derslerde Müberrid'e çeşitli sorular sormuş ve ondan bu soruların cevaplarını istemiştir. Müberrid'in yanında bulunduğu süreçte onun ilmine hayran olmaya başlayan Zeccāc, Sa'leb'in ders halkasını tamamen bırakarak Müberrid ölünceye kadar ondan ders almaya devam etmiştir.[8] *Tārīḫu Baġdād'*da, Zeccāc'ın hayatının bu kısmına dair bilgiler şu şekilde geçmektedir:

> *"Ben cam işçiliği yapardım. Nahve de büyük alakam vardı. Müberrid'den ders almak için yanına gittim. O, ücretini almadan ders vermezdi. Kimseden de verebileceğinden fazla miktar ücret istemezdi. Bana 'Ne iş yapıyorsun?' diye sordu. 'Cam işçiliği yapıyorum ve her gün bir ya da bir buçuk dirhem kazanıyorum. Sizden, bana ne biliyorsanız onları öğretmenizi istiyorum ve bunun karşılığında size her gün bir dirhem vereceğim. İkimizden biri ölene kadar bu ücret karşılığında bana ders vermenizi şart koşuyorum.' dedim. Böylece onun ders halkasına katıldım, her gün bir dirhem ödüyordum. Hem ders alıyordum hem de onun bazı işlerini yapıyordum…"*[9]

---

[6] Tam künyesi Ebu'l-Abbās Muḥammed b. Yezīd b. Abdi'l-Ekber b. Umeyr el-Müberrid el-Ezdī es-Sumālī'dir. Soğutulmuş anlamındaki "Müberrid" lakabının, hocası Ebū Osman el-Māzinī'nin (v. 249/863) sorularına kalbe serinlik veren isabetli cevaplar vermesi sebebiyle "Sen müberridsin" şeklindeki sözünden ortaya çıktığı, ancak bu kelimenin, kendisini çekemeyenler ve Kûfe mektebi mensupları tarafından alay etmek amacıyla "müberred" şekline dönüştürüldüğü kaydedilir. Bkz. İsmail Durmuş, Müberred, *DİA*, c. XXXI, s. 432. Biz çalışmamızda Müberrid demeyi tercih ettik.

[7] Müberrid'in Bağdat'a gelişi, Bağdat'ta yaşanan dil münazaralarını arttırmıştır. Onun gelişinden önce, Kûfe dil mektebinin lideri olan Sa'leb, Bağdat'ta dil alanında sözleri kabul gören başlıca âlim iken Müberrid'in gelişi ile birlikte geri planda kalmıştır. Bu iki büyük dil üstadının karşılaşması ve ilk münazarası da bu sırada cereyan etmiştir. İsmail Durmuş, a.g.md., s. 25.

[8] Emrullah İşler, a.g.md., s. 173-174. Söz konusu yerde Emrullah İşler, Sa'leb'in, Zeccāc'ı Müberrid'in ders halkasına göndermesinin dersi karıştırmak için olduğu bilgisini vermiştir. Hâlbuki o asırda, farklı görüşteki âlimlerin birbirilerinin ders halkalarına talebelerini, oradaki usullerden ve meseleler hakkındaki görüşlerden haberdar olmak için göndermeleri yaygın bir uygulama idi. Çünkü aralarında türlü türlü münazaralar yaşanıyordu. Nitekim Zeccāc'ın, Müberrid'in derslerine, derslerin keyfiyetini anlama adına sorular sormak için onun izin ile girdiği nakledilmiştir. Bkz. Muḥammed b. Yezīd el-Müberrid, *el-Müḳteḍab,* 1. Baskı, Nşr. İḥyau Turasi'l-İslāmī, Kahire 1994, c. I, s. 16. Muhakkik Şelebī de tahkikinin mukaddimesinde bunun, ders halkasını karıştırmaya yönelik değil de farklı görüşlerden haberdar olmaya yönelik bir iş olduğunu söylemiştir. Bkz. Ebū İsḥāḳ ez-Zeccāc, *Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rābuhu*, Thk. Abdulcelīl Abduh Şelebī, Dāru'l-Hadiş, Kahire 1972, C. 1, s. 27. Bizce de bu son görüş daha makul görünmektedir.

[9] el-Ḫāṭīb el-Baġdādī, *Tārīḫu Baġdād,* s. 618.

Zeccāc, tedvin dönemi içerisinde yaşamıştır. Hadis metinlerinin toplanmasını ve kayda geçirilmesini ifade eden bu dönem, tercüme faaliyetlerinin hızlandığı ve dil alanındaki ilmi tartışmaların çoğaldığı bir dönemdir. Bununla beraber bu dönem, farklı ilmi anlayışların sistemleştiği ve aynı zamanda ilimlerin tasnif edildiği bir dönemdir. Tedvin dönemi içerisinde Ḳur'ān-ı Kerīm ve hadis-i şeriflerin inceliklerini anlamak gayesiyle başlayan filolojik ve edebi araştırmalar da zamanla müstakil birer ilim dalı halini almıştır. Zeccāc'ın yaşadığı devre gelinceye kadar dil ilimlerinde tedvin çalışmaları tamamlanmış, dil kaideleri tespit edilip sınıflandırılmış ve önemli kaynak eserler yazılmıştır.[10] Aynı zamanda dil araştırmaları, Arap dilinin mekteplerinin oluşmasına etken olmuş ve mektepler arasında dil anlayışlarının farklılaşmasıyla yıllarca tesiri devam eden büyük dil münazaraları yaşanmaya başlamıştır. Bu bağlamda Kûfe ve Basra, Arap dilbiliminin merkezi olmuştur. Sonraki yüzyıllarda ise Bağdat, birçok dil âliminin yaşadığı ve uğradığı önemli ilim merkezlerinden biri haline gelmiştir.

Zeccāc'ın, Sa'leb ile başlayan nahiv, lügat ve Arap edebiyatı öğrenimine Müberrid'in yanında devam etmesi, ona Kûfe ve Basra dil mekteplerini bir arada görme imkânı sağlamıştır. Her iki mektebin dil anlayışlarını, birinci ağızlardan bizzat görmüştür.

Bu iki büyük dil mektebini tercih noktasında Zeccāc, genel olarak Basra mektebini tercih etmiştir fakat kendisinin ne Kûfî ne de tam anlamıyla Basrî olduğunu söylemek mümkündür. Zira kelimelerin iştiḳāḳı konusunda onun kendisine has dil içtihatları vardır. Zeccāc, kendisine has bu yorumlamalarına Arap şiirini referans göstererek açıklama yapmıştır.[11] Bağdat dil mektebi, bu iki büyük mektebin farklılıklarını göz önünde bulundurmuş ve ikisinin ortası bir anlayış olarak teşekkül etmişse de Zeccāc'ın Bağdat mektebine mensup olduğu da söylenemez.

[10] ez-Zeccāc, *Me'āni'l-Ḳur'ān,* c. I, s. 24; İbrahim Yıldız, "Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Tefsir İlmindeki Yeri", *Harakani Dergisi*, c. I, say. II, Haziran 2014, s. 85.
[11] ez-Zeccāc, *a.g.e.* c. I, s. 38.

1.1.1. Zeccāc'ın Hocaları

Zeccāc'ın ilmi hayatına nahiv ilmi ile başlaması onun dil sahasında gelişip şöhret bulmasına sebep olmuştur. Zeccāc'ın hadis, tefsir, fıkıh gibi İslami ilimlerde nam salmış birçok âlim ile muasır hatta meşhur müfessir İbn Cerīr et-Ṭaberī[12] (v. 310/923) gibi önemli bir müfessir ile aynı zamanda yaşamış olmasına rağmen kendisinin Müberrid ve Sa'leb haricindeki âlimlerden ders aldığına dair bir bilgi tespit edilememiştir.[13] Dolayısıyla araştırmamızda hocaları olarak yalnızca Müberrid ve Sa'leb'den bahsedilmiştir. Alt başlıkta Zeccāc'ın hocaları olarak Müberrid ve Sa'leb hakkında bilgiler verilmiştir.

1.1.1.1. Müberrid (v. 286/900)

Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre Müberrid, Sībeveyhi'den (v. 180/796) sonra Basra dil mektebinin en önemli imamı olmuştur. O, Ebū Ömer el-Cermī'den (v. 225/840) Sībeveyhi'nin *el-Kitāb*'ını okumaya başlamış fakat hocasının vefatı üzerine kitabı okumayı tamamlayamamıştır. Ebū Osmān el-Mazinī'den (v. 249/863) ders almaya başlayınca yarım kalan *el-Kitāb*'ı okumayı onunla tamamlamıştır. [14]

Cahiliye devri Arap dili, şiiri, ahbâr ve edebiyatı ve Ḳur'ān ilimlerine derin vukufuyla tanınmış bir âlim olan Ebū Ḥātim es-Sicistānī'den (v. 255/869) ders alan[15] Müberrid, *el-Kāmil fi'l-edeb* adlı eserinde, müstakil olarak Arap belagatine değinen ilk dil âlimidir. Bu eserinde o, "teşbih" konusuna ilk defa geniş bir bölüm ayırarak edebi değerleri açısından taksim ettiği bazı teşbih türlerini zengin örneklerle açıklamıştır. "Leff ü neşr" tabirini ilk defa Müberrid kullanmıştır. *el-Müḳteḍab* da Arap gramerine dair diğer önemli eseridir.[16]

---

[12] Künyesi Ebū Ca'fer Muḥammed b. Cerīr b. Yezīd el-Āmulī et-Taberī el-Baġdādī'dir. Meşhur *Cāmiu'l-beyân 'an Te'vili Āyi'l-Ḳur'ān* tefsirinin müellifi büyük müfessirdir.
[13] Necattin Hanay, *Ḳur'ān Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Zeccâv ve Taberî Örneği* (Necmettin Erbakan Üniv. SBE, Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi) Konya 2015, s. 9.
[14] Durmuş, a.g.md., c. XXXI, s. 432.
[15] el-Müberrid, *el-Müḳteḍab,* s. 25.
[16] Durmuş, a.g.md., c. XXXI, s. 432.

1.1.1.2. Sa'leb (v. 291/904)

Sa'leb, döneminin Kûfe dil mektebinin imamıdır. Neden Sa'leb lakabı ile anıldığı noktasında kesin bir bilgi yoktur. Şeybānīlerin azatlı kölesi olduğu için onlara nispetle Şeybānī lakabı ile de anılmaktadır.[17]

Sa'leb; İbnu'l-'Arabī (v. 231/846) , İbnu's-Sellām el-Cumaḥī (v. 231/846) ve Seleme b. Āsım (v. 270/883) gibi dil âlimlerinden dersler almıştır. Lügat ilminde İbnu'l-'Arabī'ye nahivde ise daha çok İbn-i Āsım'a itimat etmiştir.[18] On sekiz yaşında iken Yahyā b. Ziyād el-Ferrā'nın *Ḥudūdu'n-naḥv*'ini okumaya başlamıştır. Sa'leb, yirmi beş yaşına kadar Yaḥyā b. Ziyād el-Ferrā'nın[19] bütün eserlerini ezberlemiştir.[20]

En önemli eseri *Kitābu'l-fasīḥ* olan Sa'leb, Me'āni'l-Ḳur'ān, İ'rābu'l-Ḳur'ān ve Ġarību'l-Ḳur'ān alanlarında eserler vermiştir.[21]

1.1.2. Zeccāc'ın Talebeleri

Zeccāc, yetiştirdiği önemli öğrencilerle kendisinden sonraki nahiv âlimlerinin dil anlayışlarına etki etmiştir.[22] Zeccāc gibi birçok talebesinin de Basra ve Kûfe dil mekteplerinin gramer ihtilaflarında ikisinden birine sıkı bir bağlılık göstermeyip ilmî tenkit anlayışıyla iki görüşü kıyaslayıp daha doğru olana göre hareket ettiklerini söylemek mümkündür. Nitekim Bağdat dil mektebinin[23] oluşmasına zemin olan fikir de budur.

---

[17] Durmuş, a.g.md., c. XXXI, s. 25.
[18] Ömer Nasuhi Bilmen, Sa'leb*, Büyük Tefsir Tarih,* Semerkant Yayınevi, c. I, s. 449.
[19] Tam künyesi Ebū Zekeriyyā Yaḥyā b. Ziyād b. Abdillāh el-Absī el-Ferrā'dır. Arap dili ve tefsir âlimidir. H. 144'te (761-762) Kûfe'de doğmuştur. *Me'āni'l-Ḳur'ān*, en tanınmış iki eserinden biridir. Bkz. Zülfikar Tüccar, Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd*, DİA,* c. XII, s. 406.
[20] Bilmen, *Tefsir Tarihi*, c. I, s. 449.
[21] Durmuş, a.g.md., c. XXXI, s. 25.
[22] İşler, a.g.md., c. XXXXIV, s. 174.
[23] Basra ve Kûfe dil mektepleri arasındaki gramer ihtilafları ve tartışmaları daha sonraki âlimler tarafından devam ettirilmemiş ve zamanla silininceye kadar gittikçe azalmıştır. Müberrid'in Bağdat'a gelişi filolojik tartışmaların daha geniş coğrafyaya yayılmasına sebep olmuştur. Bağdatlı dil uleması her iki mektebi mukayese edip kendilerine göre daha doğru olanı kabul etmişlerdir. Böylece Bağdat dil mektebi oluşmuştur. Bkz. Ignace Goldziher, "Arap Dili Mektepleri", Trc. Süleyman Tülücü, *Atatürk Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, say. 9, Erzurum 1990, s. 338.

Zaman içerisinde gelişen yeni dil anlayışlarında, Kûfe ve Basra ekolleri arasında bir tercihten ziyade, bu iki büyük dil mektebini kıyaslayarak daha doğru olanı kabul etme anlayışının Zeccāc ve talebeleri ile yayılan bir düşünce olduğu sonucuna varmak isabetli olsa gerektir. Bağlı olduğu mektebi eleştirmenin Müberrid ile başladığı[24] düşünülünce, bu durumun Zeccāc'ı etkilediği ve ondan da talebelerinin ilmî şahsiyetlerine yansıdığını söylemek mümkündür.

1.1.2.1. İbnu's-Serrāc (v. 316/929)

Dil sahasında öz bilgiler şeklinde yer vereceğimz Zeccāc'ın talebelerinden ilki İbnü's-Serrāc'dır. Bağdat'ta doğup orada yaşamış olan ve Serrāc lakabı ile tanınan İbnu's-Serrāc'ın künyesi Ebū Bekr Muḥammed b. es-Serī b. Sehl el-Bagḍādī'dir.

İbnü's-Serrāc, Müberrid'den ve Zeccāc'dan nahiv ilmini okumuştur. Zeccāc'dan ders okumaya Müberrid'in vefatından sonra başlamıştır. İbnu's-Serrāc, Zeccāc'ın vefatından sonra nahiv sahasının en güçlü isimlerinden birisi olmuş, Basra dil mektebine bağlı kalmıştır.[25] Ayrıca "illetin illeti" tasnifini ilk defa kullanan âlimdir.[26]

1.1.2.2. İbn Keysān (v. 320/932)

Künyesi Ebu'l-Ḥasan Muḥmmed b. Aḥmed b. İbrahīm b. Keysān'dır. Bağdat'ta doğmuş ve orada yaşamıştır. Sa'leb ve Müberrid'den ders almıştır. Onların vefatından sonra Zeccāc'dan ders okumaya başlamıştır.

Basra ve Kûfe dil ekollerini kaynaştırmış[27] olan İbn Keysān, *Kitābu'l-mesāil* adlı eserinde *"*Kûfiyyûn" tabirini mektep manasında ilk defa[28] kullanan âlim olması bakımından önemli bir isimdir.

---

[24] Mehmet Şirin Çıkar, "Arap Dil Biliminde Kırılma Noktası: İbnu's-Serrâc ve Nahiv İlminde Usul Geleneği", *EKEV Akademi Dergisi,* say. XX, 2004, s. 347.
[25] Hüseyin Yazıcı, İbnü's-Serrâc. *DİA,* c. XXI, s. 205.
[26] Çıkar, a.g.m., s. 356.
[27] Bilmen, İbn Keysân, *a.g.e,* c. I, s. 431.
[28] İsmail Durmuş, İbn Keysân, *DİA,* c. XX, s. 135.

1.1.2.3. Ebu'l-Ḳāsım ez-Zeccācī (v. 337/949)

Zeccāc'a nispetle ez-Zeccācī olarak anılan Ebu'l-Ḳāsım ez-Zeccācī, İran'ın Saymere kentinde doğmuş ve Nihavend'de büyümüştür. İlim tahsili için Bağdat'a gitmiş, orada Zeccāc'dan dil ve edebiyat dersleri almış ve uzun süre onun yanında kalmıştır. Bundan dolayı ez-Zeccācī olarak anılmıştır. Tam künyesi Ebu'l-Ḳāsım Abdu'r-Raḥmān b. İsḥāḳ en-Nihavendî ez-Zeccācī'dir.

ez-Zeccācī, taklitçilikten uzak durduğu ve birçok eser telifinde bulunduğu için kendisine "sāhibu't-teṣānif" unvanı verilmiş,[29] dil ve edebiyat alanındaki eserleri büyük kabul görmüştür. Özellikle *el-Cümelu'l-Kübrā*'sı nahiv alanındaki en önemli eseri kabul edilir.

Hocası Zeccāc gibi ez-Zeccācī de dil mekteplerini tercih noktasında taassupkâr davranmamış, beğenmediği görüşlere karşı çıkmıştır. Her ne kadar Basra dil mektebine yakın görünse de ihtilaflı bazı meselelerde Kûfeli dil âlimlerinin görüşlerini kabul etmiştir.[30] Bu özelliği de hocasının ilmi şahsiyetinden etkilendiğinin göstergesidir.

1.1.2.4. Ebū Ca'fer en-Nehhās (v. 338/950)

Tam adı Ebū Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed b. İsmāīl el-Murâdī el-Mıṣrī'dir. Mısır'da doğmuş ve orada yetişmiştir. Babası bakırcılık mesleğini icra ettiği için ona nispetle en-Nehhās olarak anılmıştır.

İlim tahsili için Mısır, Suriye ve Irak'a yolculuklar yapmıştır. Bağdat'ta önce Müberrid'den sonra da Zeccāc'dan dersler almıştır. Me'āni'l-Ḳur'ān sahasında eser veren âlimlerdendir. İ'rābu'l-Ḳur'ān alanında da aynı adla bir tefsir kaleme almıştır.[31]

---

[29] Musa Yıldız, "Zeccâcî, Ebü'l-Kāsım", *DİA,* c. XXXXIV, s. 175.
[30] Cengiz Parlak, "ez-Zeccâcî ve Arap Dilindeki Yeri", *Adıyaman Üniv. İslâmi Bilimler Fakültesi İslâmi İlimler Araştırmaları Dergisi*, say. I, Adıyaman 2020, s. 79-80.
[31] Muhammmed Eroğlu, Nehhâs, *DİA,* c. XXXII, s. 542; Fikri Güney, "Ebû Ca'fer en-Nehhâs, Hayatı, Eserleri ve "Me'ani'l-Ḳur'ân'ı", *Gümüşhane Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, say. VII, Gümüşhane 2015, s. 157-159.

1.1.2.5. Ḥasan b. Bişr el-Āmidī (v. 371/981)

Künyesi Ebu'l-Ḳāsım el-Ḥasan b. Bişr b. Yaḥyā el-Āmidī'dir. Basra'da doğmuş ve orada yaşamıştır. Aslen Āmidli[32] olduğu için oraya nispetle anılmıştır. İlim tahsili için Bağdat'a gitmiş ve orada Zeccāc'dan dersler almıştır. Zeccāc'dan sonra da talebesi İbnu's-Serrāc'dan dersler almıştır.

Yazısı güzel olduğu için Bağdat ve Basra mahkemelerinde, devlet ve evkaf dairelerinde kâtiplik yapmıştır. İlk devir şairlerinin şiirlerini araştırıp tenkit etmiştir. Bu yönüyle ilk edebiyat münekkitleri arasında şöhret bulmuştur.[33]

1.1.2.6. 'Alī el-Fārisī (v. 377/987)

Künyesi Ebū 'Alī Ḥasan b. Aḥmed b. 'Abdi'l-Ġaffār el-Fārisī'dir. Şiraz civarında, Fesâ kasabasında doğmuştur. İlim tahsili için gittiği Bağdat'ta uzun bir müddet yaşamış ve orada vefat etmiştir. Bağdat'ta birçok âlimden dersler alan 'Alī el-Fārisī, Zeccāc ve İbnu's-Serrāc'dan nahiv ilmini okumuştur. İbnu's-Serrāc, *el-Mu'cez* adlı eserinin yarısını telif ettikten sonra eseri tamamlaması için 'Ali el-Fārisī'ye vermiştir.[34]

'Alī el-Fārisī, tıpkı Zeccāc'ın diğer talebeleri gibi hocası Zeccāc'ın dil yorumlarını bütünüyle almamış, tenkide tabi tutmuştur. Çalışmamızın konusunu teşkil eden Zeccāc'ın *Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rābuhu* eseri hakkında, hocası Zeccāc'ın vefatından sonra kaleme aldığı *el-İġfāl*[35] adlı eseri onun tenkitçi yönüne delildir. Bu eserinde 'Alī el-Fārisī, Zeccāc'ın bazı görüşlerini zikrettikten sonra bu görüşleri eleştirmiş ve kendi anlayışına göre daha doğru olan yorumu belirtmiştir.

---

[32] Āmid, Diyarbakır şehrinin eski adıdır. Yerel halkı tarafından günümüzde Amed ismiyle de kullanılmaktadır.
[33] İsmail Durmuş, Âmidî, Hasan bin Bişr, *DİA,* c. III, s. 56.
[34] Sevim Özdemir, "Ebû Ali el-Fârisî ile İbn Hâleveyh Arasında Geçen İlmi Münazaralar", *Şarkiyyat Mecmuası,* say. XXVII, 2015, s. 4.
[35] Eserin tam adı *Kitābu Mesāili'l-maşlaḥati min Kitābi Me'āni'l-Ḳur'ān'd*ır. Kitabın ismi hakkında el-Eġfāl ve el-İġfāl olarak iki ayrı görüş vardır. el-İġfāl daha çok kabul edilen addır. Bkz. Saeed Alotham, "Ebû Alî el-Fârisî'nin Hocası Zeccâc'a Yönelttiği Sarfla İlgili Eleştiriler*", Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, say. XIII, Rize 2018, s. 93. Biz de çalışmamızda el-İġfāl adını kullanmayı tercih ettik.

Basra dil mektebine mensup[36] olan ‘Alī el-Fārisī, Bağdat’ta nahiv ilminde kabul görmüş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Meşhur Arap gramercilerinden olan İbn Cinnī[37] (v. 392/1002) onun talebelerinden biridir. Dil yorumlamalarında hadis-i şerifler ile istişhādda[38] bulunan ‘Alī el-Fārisī, dilde kıyas ve sema’ metodunu kullanmıştır.[39]

1.1.2.7. Rummānī (v. 384/984)

Künyesi Ebu’l-Ḥasan Alī b. Ḥasan b. İsā b. Alī er-Rummānī el-Bağdādī’dir.Bağdat’ta doğmuş ve orada yaşamıştır. Kağıtçılık işi ile uğraştığından el-Verrāḳ lakabıyla da anılmıştır.

Rummānī, belagati; īcāz, teşbīh, isti’āre, telāüm, fāṣila, tecānüs, taṣrīf, taḍmīn, mübālaġa ve beyān olarak on kısma ayırmıştır.[40] Aynı zamanda belagat ilminde birçok ilki gerçekleştirdiği için o sahada bir öncü kabul edilmiştir. Bu ilklerden bir tanesi “taḍmīn” kavramını belagat ilmine kazandırmasıdır. “İcāz-ı ḳaṣr” ve “teşbīh-i belīġ” terimlerini de ilk defa o zikretmiştir.[41]

1.1.3. Zeccāc’ın Telif Ettiği Eserleri

Zeccāc, çoğu dil alanında olmak üzere birçok eser kaleme almıştır. Bu başlık altında, Zeccāc’ın telif ettiği ve günümüze kadar ulaşmış tefsirleri hakkında tanıtıcı bilgiler verilecektir.

Zeccāc’ın günümüze ulaşmamakla[42] beraber kaynaklarda[43] geçen diğer eserlerinin ise sadece isimlerini zikredilmiştir.

---

[36] Mehmet Reşit Özbalıkçı, Ebû Ali el-Fârisî, *DİA,* C. X, s. 88.
[37] Künyesi Ebū Feṯḥ Oṯsmān b. Cinnī el-Mevṣilī el-Baġdādī’dir. Musul’da doğmuştur. İlim için gittiği Bağdat’ta ‘Alī el-Fārisī’den naḥiv dersi almıştır.
[38] Özdemir, a.g.m., s. 5.
[39] Özdemir, a.g.m., s. 4-5.
[40] Celalettin Divlekçi, “Ali b. İsa er-Rummânî’nin İ’câz Anlayışı”, *İstanbul Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, say. XXXV, İstanbul 2016, s. 15.
[41] İrfan Kuşçu, “Rummânî’nin Belâğat’le İlgili Kayıp Eseri ve Tasrif Hakkındaki Görüşleri”, *Erzincan Üniv. SBE Dergisi*, say. I, Erzincan 2015, s. 100.
[42] Yıldız, a.g.m., s. 89.
[43] Muḥammed b. İsḥāḳ en-Nedīm, *el-Fihrist fi Aḫbāri’l-‘ulemâ el-Muṣannifīn mine’l-Ḳudemā ve el-Muḥaddiṯīn ve Esmâi Kütübihim,* ty, s, 91; el-Ḥamevī, *a.g.e.,* c. I, s. 63.

1.1.3.1. Tefsīru Esmāi'llāhi'l-Ḥüsnā

Zeccāc'ın tefsir ilmine dair bir eseridir. Bu eserinde Zeccāc, esmāu'l-ḥüsnāya dair isimlerin manalarını ayet ve hadisler çerçevesinde tefsir etmiş, birçok esmāü'l- ḥüsnānın şerhini yapmıştır. O, açıklamalarında yöntem olarak önce esmāü'l-ḥüsnānın anlamını vermiş, daha sonra benzer ya da zıt anlam ifade eden isimleri de zikrederek izah etmek şeklinde özetlenebilecek bir tefsir yöntemi tercih etmiştir.[44]

1.1.3.2. Kitābu'l-İbāne ve't-Tefhīm 'an Me'āni Bismi'llāhi'r-Raḥmāni'r-Raḥīm

Zeccāc'ın, besmelenin tefsirini yaptığı eseridir. Bu eserle Zeccāc hem tefsirciliğini hem de dilciliğini öne çıkarmıştır. Eserin mukaddimesinden sonra yaptığı açıklamada, kendisine besmelenin manaları hakkında sorulan sorulara cevaplar vereceğini belirtmiştir. Bu sorulara göre besmelenin lafızlarını; mana, usûl, iştiḳāḳ, i'rāb, tertīb vb. yönleriyle filolojik açıdan incelemiştir.[45]

1.1.3.3. Zeccāc'ın Diğer Eserleri

Çoğu günümüze ulaşmamakla birlikte Zeccāc'a ait olduğu kesin olarak bilinen diğer eserler şunlardır:

Mā Yenṣarifu ve mā lā-Yenṣarifu,
Fe'altu ve Ef'altu,
Sirru'n-Naḥv,
Kitābu Ḫalki'l-İnsān,
Kitābu'l-Enva',
Kitābu'l-Elfāẓ,
Kitābu'l-İştiḳāḳ,
Kitābu Ḥurūfi'l-Me'ānī,
El-Müselles fi'l-Luġa,

[44] İşler, a.g.md., s. 175; Yıldız, a.g.m., s. 90.
[45] Ebū İsḥāḳ ez-Zeccāc, *Kitābu'l-İbāne ve't- Tefhīm 'an Me'āni Bismi'llāhi'r-Raḥmāni'r-Raḥīm*, Thk: 'Abdu'l-Fettāḥ Seyyīd Selīm, ty, Nşr. Dāru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Mısır, s. 55-56.

Er-Red ‘alā Sa’leb fi’l-Fasīḥ (el-Mu’aḫazāt ale’l-Fasīḥ li- Sa’leb),
Kitābu’l-Eḍḍād,
Kitabu’l-‘Arūz,
Kitabu’l-Farḳ beyne’l-Müzekker ve’l-Mü’ennes,
Mā Summiye (Fussirā) min Cāmi’i’l-Manṭiḳ (Şerhu ‘alā Cāmi’i’l-Manṭiḳ),
Kitābu Şerḥ-i Ebyāt-Sībeveyhi,
Kitābu’l-Maksūr ve’l-Memdūd,
Kitābu’l-Emālī,
El-Vaḳf ve’l-İbtidā’,
Ḫalḳu’l-Feres,
Kitābu’l-Kāfī fī Esmâi’l-Ḳavāfī,
Kitābu Muḫtaṣar fi’n-Naḥv,
Kitābu’ş-Şecera (Kitābu’t-Taḳrīb),
En-Nevādiru’l-Mufīde,
Kitābu’l-Efvāh[46]

1.1.3.4. Me’āni’l-Ḳur’ān ve İ’rābuhu

Eserin tam adı *Me’āni’l-Ḳur’ān ve İ’rābuhu’*dur. Dilbilimsel tefsire dair bu eserin Zeccāc’ın en kıymetli eseri olduğunu söylemek mümkündür. Zira Zeccāc, dile dair ilmi birikimini bu eserinde işlemiştir. Hem dilin kaideleri hakkındaki kendi tercihlerini başka dilcilerin tercihleriyle mukayese ederek sunması hem de bu ilmini Ḳur’ān-ı Kerīm’in anlaşılması adına kullanması bu eseri özel kılmaktadır.

Zeccāc’ın dil alanındaki görüşlerini önemli ölçüde ortaya koyduğu *Me’āni’l-Ḳur’ān*’ı, dilbilimsel tefsir alanında kendisinden önce yazılmış eserlerden daha kapsamlı olmakla beraber sonraki eserler için örnek teşkil etmektedir. Çünkü Zeccāc, bu eserinde diğer dilbilimsel tefsirler gibi Ḳur’ān’ın gramerine yönelik olarak bazı lafızların ve terkīblerin beyanına, gramer kurallarına göre okuyuşlara ve manaların izahlarına yoğunlaşmış ise de tefsirdeki rivâyet ve dirayet metotlarını beraber kullanmış, ayetlerdeki ḳıraat farklılıklarına dair izahlar yapmış ve neredeyse bütün ayetler üzerinde açıklamalar yapmaya çalışmıştır.

[46] en-Nedīm, *el-Fihrist,* s. 9; el-Ḥamevī, *Mu’cemu’l-udebā,*c. I , s. 63; Yıldız, a.g.m., s. 90-91.

El-Burhān fī ʻUlūmi'l-Ḳur'ān adlı eseriyle tefsir usûlünde önemli bir yere sahip olan Bedreddîn ez-Zerkeşī (v. 794/1392), eserinde, Zeccāc'ın *Me'āni'l-Ḳur'ān*'ını "Bir benzeri daha yazılmamıştır"[47] sözleriyle övmüştür. Eserin yukarıda ifade edilen yönlerini dikkate aldığımızda Zerkeşī'nin övgüsünün haklı bir övgü olduğu anlaşılacaktır.

1.2. Zeccāc'ın Me'āni'l-Ḳur'ān'daki Tefsir Yöntemi

Zeccāc'ın tefsir metodu, erken dönem tefsir faaliyetlerinin başat karakterini yansıtan rivâyet ve dil ögelerinin her ikisini de ihtiva etmektedir. Ancak Zeccāc'ın konumlandığı dil ağırlıklı merkez itibariyle bakıldığında, dil ögesine ağırlık vererek anlama faaliyetini yürüttüğü görülmektedir. Zeccāc'ın bu tutumu, Ḳur'ān'ın dolaylı muhatabı olan hicri I. asır sonrasındaki Müslümanlara, anlamı bağlamından koparmadan aktarmak istemesinin bir gereği olarak anlaşılabilir.

Zeccāc'ın yaşadığı asır; dil ve gramer araştırmalarının tamamlanmış, dil kurallarının derlenmiş ve açıklanmış olduğu bir asırdır. Aynı zamanda bu asır, Kûfe ve Basra dil mekteplerinin nahiv anlayışlarındaki farklılıkların ve tartışmaların da azalmış olduğu bir asırdır. Dönem itibariyle nahivciler, kelimelerin ve cümlelerin yazımı ve kullanımı ile değil daha çok taḥlīli[48] ve illetleri üzerinde araştırmalara yoğunlaşmışlardır.[49] Dil araştırmalarındaki bu durum, Zeccāc'ın dilci ve tefsirci kişiliğine de etki etmiştir. Zeccāc, *Me'āni'l-Ḳur'ān*'ında, dil anlayışlarındaki farklılıkları, Ḳur'ān ayetlerinin i'rābı ve manalarının anlaşılması doğrultusunda değerlendirmiş ve süregelen tartışmalara izahlar yapmıştır.

1.2.1. Zeccāc'ın Me'āni'l-Ḳur'ān'daki Tefsirciliği

Me'āni'l-Ḳur'ān'ın lügavi bir tefsir olması, dirayet ağırlıklı bir tefsir olmasındaki başlıca etkendir. Zeccāc, *Me'āni'l-Ḳur'ān* eserini *"Bu kitap, Ḳur'ān'ın i'rābı ve manaları hakkında, muḫtasar bir kitaptır"* şeklinde tanımlamıştır.[50] Bu

[47] Bedreddin ez-Zerkeşi, *el-Burhān fī ʻUlūmi'l-Ḳur'ān,* Thk. Ebu'l-Faḍl İbrāhīm, 3. Baskı, Nşr. Mektebetu Dāru't-Turāṯ, Kahire 1984, c. II, s. 147.
[48] Taḥlīl: Kelimenin niçin diğer şekillerden biri ile değil de o şekilde okunup yazıldığını ifade eder.
[49] ez-Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 25-32.
[50] ez-Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 45.

tanımından, eserini kaleme almaktaki asıl gayenin, ayetlerin i'rāblarını ve manalarını açıklama olduğu anlaşılmaktadır.

Ḳur'ān'ı Ḳur'ān ile Tefsir

Ḳur'ān ayetleri üzerinde filolojik temelli açıklamalar yapan Zeccāc, bazen bir ayeti bütün olarak anlam açısından bazen de bir lafız ya da terkip üzerinden parça parça değerlendirmiştir. Bunları yaparken en çok başvurduğu usûllerden biri Kur'ān'ın yine Ḳur'ān ile tefsiridir. Bu meyandaki tefsiri sırasında Zeccāc, eğer bağlamın gerektirdiği bir ayet[51] veya meselenin başka bir ayette daha geniş izahı var[52] ise mutlaka o ayetlere atıf yaparak açıklamalarda bulunmuştur.

Örneğin "Hani, sizin için denizi yarmış, sizi kurtarmış, gözlerinizin önünde Firavun ailesini suda boğmuştuk"[53] ayetini tefsir ederken Zeccāc, جَاءَ تَفْسِيرُهُ فِي آيَةٍ أُخْرَى [54] cümlesiyle tefsire başlamış ve "Bunun üzerine Mûsâ'ya, "Asan ile denize vur!" diye vahyettik. Deniz derhal yarıldı. Her parçası koca bir dağ gibiydi"[55] ayetini delil olarak sunmuştur. Bu ayeti "*Yani deniz yarılınca yüce dağlar gibi oldu. Onlar da denizin ortasında idiler*" cümlesiyle tefsir etmiştir. Bu tefsirini de hemen Ḳur'ān'dan "Kullarımı (İsrailoğullarını) geceleyin (Mısır'dan) yürütüp çıkar. Yakalanmaktan korkmaksızın, endişe etmeksizin onlara denizde kuru bir yol aç." diye vahyettik"[56] ayetiyle desteklemiştir.[57]

Yine Ḳur'ān'ın Ḳur'ān ile tefsiri bağlamında Zeccāc'ın "Ey insanlar! O sizi ve sizden evvelkileri yaratmış olan Rabbinize kulluk ve ibadet ediniz ki, korunur müttakilerden olasınız"[58] ayeti ile ilgili خَلَقَكُمْ lafzı hakkındaki açıklamalarına bakmak yerinde olacaktır.

> "*Allah, bu lafızla Araplara, onların yaratıcısı olduğunu ve kendilerinden öncekilerin bunu kabul ettiklerini bildirmiştir. Bunun delili de "Onlara*

---

[51] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 72.
[52] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. 1, s. 77.
[53] el-Baḳara 2/50…وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْنَاكُمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ.
[54] Tefsiri başka bir ayette vardır.
[55] eş-Şu'arā 26/63…فَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ ۖ فَانْفَلَقَ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطَّوْدِ الْعَظِيمِ.
[56] et-Tāhā 20/77…وَلَقَدْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ أَسْرِ بِعِبَادِي فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقًا فِي الْبَحْرِ يَبَسًا لَا تَخَافُ دَرَكًا وَلَا تَخْشَىٰ.
[57] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 121.
[58] el-Baḳara 2/21…يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ.

yaratıcılarının kim olduğunu sorsan, Allah derler"[59] *ayetidir. Böylece onlara denilmiş olur ki; eğer siz de Allah'ın Ḫālıḳınız olduğunu kabul ediyorsanız, O'na kulluk edin. Putlara kulluk etmeyin!"*[60]

Bu örnekte خَلَقَكُمْ lafzı hakkındaki tefsirini yaptıktan sonra Zeccāc'ın, görüşünün dayanağı olan ayeti de yorumunun ardından zikretmiş olduğunu görürüz. Bu örneklerden anlaşıldığı üzere Zeccāc, Ḳur'ān'ın tefsirinde evvela Ḳur'ān'ın kendisinden istifade etmiştir.

Rivâyetle Tefsir

Zeccāc'ın tefsirinde başvurduğu usûllerden biri de rivâyetle tefsirdir. Zeccāc'ın ayetleri dil ağırlıklı olarak dirayet yöntemiyle tefsir ederken rivâyet unsurunu da oldukça önemsemesi, dilbilimsel tefsirler arasında önemli bir fark oluşturmuştur.

Zeccāc [61]جَاءَ فِي التَّفْسِير ya da [62]رُوِيَ فِي التَّفْسِير gibi ifadelerle başladığı cümlelerde önceki tefsir rivâyetlerine atıf yapmış; dilbilimsel bir tefsir kaleme almasına rağmen Hz. Peygamberden, ashaptan, önceki tefsir ve lügat âlimlerinden gelen tefsir rivâyetlerini nakletmeye ve o doğrultuda yorumlarda bulunmaya özen göstermiştir. Bu hassasiyetini de şu cümlelerle ifade etmiştir:

"Biz i'rābla beraber manayı ve tefsiri de zikrediyoruz. Zira Allah'ın kitabının açıklanması gerekir. Bununla beraber hiç kimsenin lügatlerde söylenenleri ve ilim ehlinden gelen nakilleri bilmeden Ḳur'ān hakkında konuşmaya hakkı yoktur."[63]

Bu beyandan anlaşıldığı üzere Zeccāc, eserinde lügat bakımından tefsirlerle iktifa etmemiştir. O, kendi zamanına kadar ulaşmış tefsir geleneğinin rivâyetlerini

[59] ez-Zuḫruf 43/87…وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ ۖ فَأَنَّىٰ يُؤْفَكُونَ.
[60] ez-Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 92-93.
[61] Tefsir olarak gelmiştir.
[62] Tefsir olarak rivayet edilmiştir.
[63] ez-Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 163. Konuyla ilgili daha geniş izahlar için bkz. Ali Bulut'un ilgili makalesinde bulunmaktadır. Ali Bulut, "Filolojik Tefsirle Rivayet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Meâni'l-Kur'ân'ı", *Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulü Dergisi*, say. I, 2009, s. 319.

önemsemiş ve bu yorumları da nazara alarak ayetleri değerlendirmiştir. Nitekim Ali Bulut'un:

> *"Zeccāc'ın eserinde görülen hadis, sahâbe-tâbiûn kavli ve müfessirlerin görüşleri gibi rivâyet (me'sūr) tefsir örneklerine mütekaddim âlimlerin çok az yer verdiği bilinmektedir. Zeccāc ise filolojik bir tefsir kabul edilmesine rağmen me'sūr tefsir rivâyetlerine de öncekilere nazaran daha fazla yer verir. Gördüğümüz kadarıyla bu özellik son iki ciltte daha fazladır"*[64]

şeklindeki açıklamaları, Zeccāc'ın ayetlere, hadislere, sahabe ve tâbiûn kavillerine ve önceki tefsir rivâyetlerine, diğer lügavi tefsir âlimlerinden daha çok yer vermesiyle önemli bir farkının olduğunu ortaya koymaktadır.

Örneğin Zeccāc, Baḳara Sūresi'nde "Bulutu üstünüze gölge yaptık. Size, kudret helvası ile bıldırcın indirdik. 'Verdiğimiz rızıkların iyi ve güzel olanlarından yiyin.' dedik"[65] ayetinde مَنَّ lafzı hakkında tâbiûn tefsircilerinin bazılarının; "ağacın içerisinde bulunan, içilebilen tatlı bir şeydir" açıklamasında bulunurken bazılarının da bu lafzı "zencīn denilen, ağaçların üzerine sıvı olarak düşen ve sonra donan ve bala benzer bir şey" olduğu şeklinde tefsir ettiklerini nakletmiştir. Hemen sonra da Hz. Peygamberin "Kem'e (bir mantar çeşidi) menn (kudret helvası) gibidir. Suyu göze şifadır"[66] hadisini naklederek ayeti tefsir etmiştir.[67]

Zeccāc'a göre önceki tefsir yorumları ve rivâyetler önemli olup onlara başvurulmalı, kritikleri yapılmalı, onaylanacak yerler alınmalı ve reddedilecek kısımlar belirtilmelidir. Aynı zamanda kişi görüşlerini apaçık ortaya koymalıdır. Nitekim eserinde, bunların hepsine dikkat etmeye çalıştığı görülmektedir.

Dirayetle Tefsir

Rivâyet açısından ayetlere yaklaşımı yukarıda izah edildiği gibi olan Zeccāc, dirayet açısından; bazı Ḳur'ān kavramlarını açıklayarak ayetleri yorumlama,

---

[64] Ali Bulut, a.g.m., s. 319.
[65] el-Baḳara 2/57…وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوَىٰ ۖ كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ.
[66] Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. İsmāīl el-Buḫārī, *el-Cāmiu'l-müsnedu'ṣ-ṣaḥīḥu'l-muḫtaṣaru min 'Umūri Rasūlillāhi ve Sünenihi ve Eyyāmihi,* Thk. 'İzzüddin Ḍalī vd, Nşr. Müessesetu er-Risāle Nāşirūn, Beyrut 2019, Kitābu't-Tefsir, 4.
[67] ez-Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 126.

bazı lafızlara lügat anlamlarını verip iştiḳāḳları üzerinde detaylı incelemeler yapma ve özellikle de ġarīb lafızlara izahlar yapma şeklinde bir yöntem takip etmiştir. Yine lafızları ḳıraāt açısından tetkik etmiş, cümle terkīb ve tertīblerinin anlama etkilerini değerlendirmiştir. Buradan yola çıkarak Zeccāc'ın dirayet ve rivâyet yöntemlerini beraber kullandığı sonucuna varmak mümkündür.

1.2.2. Zeccāc'ın Me'āni'l-Ḳur'ān'da Ḳur'ān İlimlerine Yaklaşımı

Tefsir ilminin teşekkül dönemindeki eserlerde Ḳur'ān ilimlerine dair bilgiler dağınık halde yer almaktadır. Erken dönem olarak adlandırılan hicrî ilk üç ve dördüncü asırlar için; Ḳur'ān'ın ġarīb lafızları hakkında açıklamaların yapıldığı *Ġarību'l-Ḳur'ān*, lafızlarındaki anlam zenginliklerini gösterebilmek adına yazılmış *Me'āni'l-Ḳur'ān* ve ayetlerin mümkün olan farklı i'rāblarının incelendiği *İ'rābu'l-Ḳur'ān* ilimlerinin varlığından bahsedilebilir. Bununla beraber yazılmış ilk tefsirlerde *Mecāzu'l-Ḳur'ān, Müşkilu'l-Ḳur'ān, Münāsebetu'l-Ḳur'ān, Esbāb-ı nüzul*, *Nāsiḫ ve mensūḫ* ve *Ḳıraāt* gibi ilimlere dair açıklamalara da yer verilmiştir.

Zeccāc, *Me'āni'l-Ḳur'ān*'ında, Ḳur'ān ilimlerinden bahsetmiş ve açıklamalar yapmıştır. Biz, alt başlıklarda Zeccāc'ın yorumlarını dikkate alarak Ḳur'ān ilimlerine yaklaşımını tespit etmeye çalışacağız. Özellikle de *Mecāzu'l-Ḳur'ān, Münāsebetu'l-Ḳur'ān, Esbāb-ı nüzul*, *Nāsiḫ ve mensūḫ* ve *Ḳıraāt* ilimlerine yaklaşımını göstermeye gayret edeceğiz. Aynı zamanda her ne kadar daha çok hadis ilminin konusu olsa da Zeccāc'ın açıklamalarında çokça yer aldığından *Tesbīt-i Risālet*/*Delāilu'n-nübüvve*'ye dair yorumlarını da Ḳur'ān ilimlerine yaklaşımı bağlamında inceleyeceğiz.

1.2.2.1. Mecāzu'l-Ḳur'ān İlmi ve Zeccāc'ın Bu İlme Yaklaşımı

Bir kelime ya da terkibin akla ilk gelen meşhur anlamlarının haricinde, gerçek anlamın kastedilmesine engel olan bir karine ve bir alakanın varlığı sebebiyle

gerçek anlamı dışında bir manada kullanılmasına mecāz[68] denir. Ḳur'ān'ın bu yönüyle tefsirlerinin yapıldığı lügavi tefsirlerin ortak adı da *Mecāzu'l-Ḳur'ān*'dır.

Ḳur'ān lafızlarında mecāzın olup olmadığı konusunda ulema arasında çokça tartışma yaşanmıştır. Büyük çoğunluk itibariyle âlimler ayetlerde mecāzların var olduğunu kabul etmekle birlikte genellikle hakikatlerin var olduğu kanaatindedir. Özellikle de Allah'ın zatına, sıfatlarına ve isimlerine dair ayetlerin mecāza hamlinden kaçınılması gerektiği ve bu tarz mecāz yorumlarının batıl olduğu konusunda ulema ittifak etmiştir.[69] Celāluddīn es-Suyūṭī (v. 911/1505) konu hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

> *"Mecāzı inkâr edenler bu konudaki şüphelerinde 'Mecāz yalanın kardeşidir ve Ḳur'ān bundan münezzehtir. Çünkü konuşmacı hakikat kendisi için daraldığında mecāza meyleder ve istiareye başvurur. Bu durum Allah için muhaldir.' derler. Fakat bu şüphe yersizdir. Çünkü eğer Ḳur'ān'dan mecāzlar düşürülürse onun güzelliğinin yarısı gidiverir. Hâlbuki belagat uleması, mecāzın hakikatten daha beliġ olduğunda ittifak etmişlerdir."*[70]

Erken dönem tefsir faaliyetleri itibariyle ulemanın mecaz hakkındaki farklı yorumlarının, Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey arasında yaşanan münazaralara dayandığı kanaatindeyiz. Re'y ehlinin Allah'ın zat ve sıfatları hakkındaki ayetleri te'vil ve mecāzla yorumlamalarına karşı çıkan Ehl-i Hadis, Ḳur'ān ayetlerinde mecāz olduğu iddialarına karşı sert bir tavır sergilemişlerdir.

Rey ehli ile aralarında cereyan eden tartışmalarda Ehl-i Hadis, lügavi tefsirler için de re'yin ön planda olduğunu söylemiş ve rivâyetlerin önemsenmediği düşüncesiyle bu tefsirlere olumlu bakmamışlardır. Çünkü onlara göre nakil olarak gelen şeylerin akli-edebi ilimlere başvurulmadan kabul edilmesi gerekir. Aynı zamanda bir naklin geçerli olabilmesi için senedinde inkıta olmaması gerekir. Fakat lügavi tefsirler akli-edebi ilimlere dayanan yorumlar ve munkatı' senetler ile doludur.

---

[68] Daha geniş bilgi için bkz. Abdulhamit Birışık, Mecâzü'l-Kur'ân, *DİA,* c. XXVIII, s. 223.
[69] ez-Zerkeşī, *a.g.e.,* s. 255.
[70] Celāluddīn es-Suyūṭī, *el-İtḳān fī 'ulūmi'l-Ḳur'ān*, Thk. Şu'ayb el-'Arnauṭ, 3. Baskı, Müessesetu er-Risāle Nāşirūn, Beyrut 2008, s. 494.

Ehl-i Hadis ve Rey arasındaki bu tartışmalar daha sonraları Ḫalku'l-Ḳur'ān tartışması özelinde şiddetlenmiş ve mihne olaylarını netice vermiştir. Bu olayların Aḥmed b. Ḥanbel'in şahsında[71] zaferle sonuçlanmasından sonra önceleri Asḥāb-ı Aḥmed olarak anılan sonraları ise Ḥanbelī olarak meşhur olan mezhebin teşekkül etmesi, mecāz hakkındaki yorumlara karşı daha sert tutumları beraberinde getirmiştir.

Ḥanbelī mezhep âlimleri, Ḳur'ān'da mecāzların var olduğunu kabul etmemiş, daha sonraki takipçiler ise bu konuda daha katı bir tavır sergilemişlerdir. Zeccāc ise Aḥmed b. Ḥanbel'i çok sevip Ḥanbelī mezhebine mensup olmasına rağmen mezhebin genel tavrından farklı olarak Ḳur'ān'da, mecāzın da kināyenin[72] de varlığını kabul etmiştir.

Me'āni'l-Ḳur'ān'ında Zeccāc, mecāz konusuna yaklaşımını daha çok Ebū 'Ubeyde'nin tefsirleri üzerinden ortaya koymuştur. Zira Mecāzu'l-Ḳur'ān denilince her ne kadar hem dönemindeki âlimler hem de sonraki ulema tarafından çokça eleştiriye tabi tutulmuş olsa da akla ilk gelen isim şüphesiz Ebū 'Ubeyde Ma'mer b. Müs̱ennā (v. 209/824)'dır.[73]

Ebū 'Ubeyde iğneleyici bir dile sahip[74] olduğundan muasır ulema tarafından çokça eleştirilmiştir. Bununla beraber onun için övgü dolu sözlerde bulunanlar da az değildir. Müberrid onun için "Ebū 'Ubeyde şiirde, ġarībde, aḫbārda ve nesebde âlim idi" demiştir. Ebū Os̱mān el-Cāḥiẓ (ö. 255/869) "Yeryüzünde Ḫāricī ve Ehl-i Sünnet uleması arasında bütün ilimlerde en âlim olan Ebū 'Ubeyde idi"[75] diyerek övgüsünü

[71] Zübeyir Bulut, "Hanbeli Akaidinin Teşekkülü", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, say. 6/5, 2017, s. 2943.
[72] Zeccāc, kināye gibi sonraki zamanlarda belagatte mecāz sanatlarından olacak bir kavramı eserinde çokça kullanıştır. Bu gibi yerlerde manayı lafzın hakikatine hamletmemiş, yorumlamıştır. Bu üslubunu, Ḳur'ān'da sadece hakikatlerin var olduğu algısının aksi düşüncesinde olduğu şeklinde yorumlamak mümkündür. Misaller için bkz: Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 75, 89, 158, 162, 221.
[73] Ebū 'Ubeyde, Ḳur'ān'ın dil özelliklerini Mecāzu'l-Ḳur'ān adıyla ele almış ilk dil ve tefsir âlimidir. Âdem Yerinde, Mecâzu'l-Kur'ân, *DİA,* c. XXVIII, s. 225.
[74] İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi,* Fecr Yayınları, Ankara 2015, s. 221.

[75] Cerrahoğlu, *a.g.e.,* s. 222.

dile getirmiştir. el-Hādī el-Caṭlāvī de Ebū ‘Ubeyde’ye “Lügavî tefsirin kurucusu”[76] demiştir.

Zeccāc’ın, Ebū ‘Ubeyde’nin Mecāzu’l-Ḳur’ān’daki yorumlarına yaklaşımına geçmeden önce Ebū ‘Ubeyde’nin mecāz derken neyi kastettiğini anlamak gerekir. İsmail Cerrahoğlu bu mevzuda şu açıklamalarda bulunmuştur:

> *“Ebū ‘Ubeyde’nin ifade etmek istediği mecāz manası, daha sonraki belagat âlimlerinin ortaya koyduğu mecāz anlamından çok daha geniştir. Bu durumda onun Mecāzu’l-Ḳur’ān tabirinin içine Ġarību’l-Ḳur’ān ve Me’āni’l-Ḳur’ān da girecektir. Ebū ‘Ubeyde bu eserinde, mecāzuhā, manahā, tefsīruhū, takdīruhū gibi lafızlar kullanmaktadır ki bunların hepsi aynı anlamda kullanılmaktadır.”*[77]

Buradan yola çıkarak Ebū ‘Ubeyde’nin bahsettiği mecāzın, lügavi tefsirlerin maksatlarının bütününü ihtiva ettiği ve Ehl-i Rey ile Ehl-i Hadis arasında yaşanan tartışmaların bağlamından daha geniş bir manayı ifade ettiği sonucuna varmak mümkündür.

Ebū Sa’īd el-Aṣmāī (ö. 216/831) ile Ebū ‘Ubeyde arasında geçen şu olay konuya ışık tutacaktır. Aṣmāī tarafından, Ḳur’ān’da re’y ile amel ettiği şeklinde itham edilip ayıplandığını işiten Ebū ‘Ubeyde, onun ders verdiği meclise gider. Kendisine Yūsuf Sūresi’nin otuz altıncı ayetindeki manayı kastederek ekmek hakkındaki yorumunun ne olduğunu sorar. Pişirip yediğimiz ekmektir, cevabını alınca onu Ḳur’ān’ı kendi re’yi ile tefsir ettiğini söyleyerek eleştirir. Aṣmāī kendisini savununca “Ben de aynısını söylüyorum ama beni ayıplıyorsun sen!” diyerek meclisi terk eder.[78] Bu örnekten yola çıkarak erken dönem tefsir ulemasının, Ḳur’ān ilimlerinin henüz teşekkülünü tamamlamadığı dönemlerde yaşamaları sebebiyle ilimlere dair lafızların kullanımında nüanslar gözettikleri ve çoğu zaman anlaşılamadıkları yorumuna varmak mümkündür.

---

[76] el-Hādī el-Caṭlāvī, *Ḳaḍāya’l-luġā fī Kütübi’t-tefsir* (*el-Menhec, et-Tevil, el-İ’cāz*), 1. Baskı, Neşr. Dāru Muḥammed ‘Alī el-Ḥāmī, Tunus 1998, s. 53.
[77] Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s. 223.
[78] Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s. 222.

Zeccāc, Ebū ‘Ubeyde’nin birçok yorumunu eserine almıştır. Bunları bazen eleştiriye tabi tutmuş bazen de aynen nakletmiştir. Onun hakkındaki genel kanaatini *“Ebū ‘Ubeyde, rivâyet olarak duyduğu şeyleri aktarmıştır. Çünkü o ulema nazarında güvenilir biridir”*[79] cümlesiyle ifade etmiştir.

*Fıhrist’*te Ebū ‘Ubeyde’ye *Me’āni’l-Ḳur’ān* ve *Ġarību’l-Ḳur’ān* adlarıyla iki eser daha nispet edilmiştir.[80] Fakat Fuad Sezgin (v. 2018) bu üç eserin aynı eser olduğu düşüncesindedir.[81] Sezgin’in bu yorumundan eseri özel kılan yönlerden birinin de hem Ġarību’l-Ḳur’ān hem de Me’āni’l-Ḳur’ān türü lügavi tefsirlerin muhtevasını içerme özelliğinin olduğunu söylemek mümkündür.

Cerrahoğlu, Ebū ‘Ubeyde’nin mecāz, tefsīr, taḳdīr, mana gibi lafızları aynı anlamda kullandığını söylemiştir.[82] Zeccāc da Baḳara Sūresi boyunca takip ettiğimiz tefsirinde çoğu zaman mana, tevil ve tefsir kelimelerini benzer anlamlarda kullanmıştır. Bazı ayetlerde sadece bir lafzın açıklanması için mana, tefsir ya da tevil kelimelerini kullanırken bazı ayetlerde tefsir yaptığı açıkça belli olsa da ayetin manası, kelamın manası ya da ayetin tevili şeklinde bir ifade üslûbu tercih etmiştir. Bu anlamda biz de çalışmamız sırasında Zeccāc’ın, Ebū ‘Ubeyde gibi bazı lafızların kullanımları arasında keskin farklar gözetmediği ve bu açıdan Ebū ‘Ubeyde ile aralarında bir benzerlik olduğu yorumuna vardık.[83]

Zeccāc’ın mecāz ilmine yaklaşımının güzel bir örneğini, onun Ebū ‘Ubeyde’nin *“...eğer dileseydi sizi zora tabi tutardı”*[84] ayetindeki لَأَعْنَتَكُمْ lafzına لَأَهْلَكَكُمْ şeklinde yaptığı açıklamasını eleştirdiği yerde görmek mümkündür. Zeccāc, burada **لَأَعْنَتَكُمْ** lafzına لَكَلَّفَكُمْ manasını vermiş ve bu yorumun kelimenin sözlük anlamına göre daha uygun olduğunu ifade etmiştir. Ebū ‘Ubeyde’nin ayet hakkındaki açıklamasını zikrettikten sonra Zeccāc, lafzın hakiki manasının لَكَلَّفَكُمْ şeklinde

---

[79] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 78.
[80] en-Nedīm, *a.g.e.*, s. 37.
[81] Ebū ‘Ubeyde Ma’mer b. Müs̱ennā, *Mecāzu’l-Ḳur’ān*, Thk. Fuad Sezgin, 1. Baskı, Nşr. Mektebetu el-Ḫancī, Ḳahire 1954, s. 17-18.
[82] Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s. 223.
[83] Misaller için bkz: Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 100, 101, 102, 111, 114, 126, 132, 140, 148, 157, 169, 171, 173, 174, 178, 179, 181, 182, 183, 190, 196, 211, 218, 229, 257, 262, 268, 287, 291.
[84] el-Baḳara 2/220.

olduğunu söyleyip ardından bu tefsirine عَنَتَ kelimesinin lügatlerdeki açıklamasını delil olarak getirmiş ve şöyle demiştir:

> *"Bu lafız ayağı yaralanan bir öküzün yürürken zorlanması ve onu yürütecek kişinin de çokça meşakkat hissetmesi durumu için kullanılır."*[85]

Burada Zeccāc'ın bu yorumunun, Ebū 'Ubeyde'nin lafzın lügat anlamlarından biri dururken helak gibi çok uzak bir anlama taşımasını mübalağa olarak görüp onun yorumunu bir manada tadil etmek maksatlı olduğu anlaşılabilir. Yine buna benzer bir durumu Zeccāc'ın; "Kadınlarınız sizin ekinlerinizdir…"[86] ayetinde, Ebū 'Ubeyde'nin حَرْث lafzı için kināye olduğu şeklindeki yorumunu, lafzın sözlüklerdeki kesb ve mal biriktirme anlamına işaret ettikten sonra nesil çoğaltma olarak yorumlamasında da görmek mümkündür. Zeccāc'ın buradaki maksadı, mecāzı veyahut kināyeyi eleştirmek değil tefsir yaparken lafızları sözlük anlamlarından çokça uzaklaştırmamak gerektiğine vurgu yapmaktır.

Zeccāc'ın, çokça tartışmaların yaşandığı meselelerde Ebū 'Ubeyde gibi uç yorumlarda bulunmaktan kaçınarak doğru ve orta söylemlerde bulunmayı tercih ettiğine dikkatleri çekmek gerekir.[87] Bu bağlamda bir örnekle hem Zeccāc'ın uç söylemlerden kaçınmasına hem de Ebū 'Ubeyde'nin bazı görüşleri hakkındaki tutumuna biraz daha açıklık getirmiş olacağız.

> "Hani meleklere 'Âdem için saygı ile eğilin.' demiştik de İblis hariç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişler, İblis (bundan) kaçınmış, büyüklük taslamış ve kâfirlerden olmuştu."[88]

ayetinde Zeccāc, إِذْ lafzı hakkında Ebū 'Ubeyde'nin; *"إِذْ burada zâidedir"* yorumuna *"Ḳur'ān, hakikatin görülebilmesi için her lafzıyla yüce gayeler taşırken bu söz Ebū 'Ubeyde'nin çok cesurca söylediği bir sözdür"* cümlesiyle hem ona hem de Ḳur'ān'da zâid kelimelerin var olduğu şeklinde özetlenebilecek yorumlara karşı tavrını ortaya koymuştur. Zeccāc açıklamasına *"إذ lafzı vakit manasında bir isimdir.*

---

[85] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 252-253.
[86] el-Baḳara 2/223.
[87] Ebū 'Ubeyde'nin yorumlarına, açıklamamız doğrultusunda Zeccāc'ın benzer yorumları için bkz. Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 266, 292.
[88] el-Baḳara 2/34…وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ

Böyle olduğu, vakit manasına geldiği halde nasıl boşa söylenmiş bir söz olabilir"[89] sözleriyle devam ederek ayette zâid addedilen bir kelimeyi yorumlamıştır.

Bu örneklerin de referansıyla Zeccāc'ın ilmi anlayışındaki yetkinliğe yeniden vurgu yapmak istiyoruz. Ḥanbelī mezhebine mensup bir âlim olarak Zeccāc, ulema arasında çokça tartışmaların yaşandığı mecaz konusunda, mezhebinin görüşünden ayrılmış ve takip ettiği ulemanın sert söylemlerinden farklı yorumlar yapmıştır. Zeccāc'ın bu özelliğini, hicrî ilk üç asrın ilmi birikimini, yaşadığı asrın ilmi verileriyle harmanlayarak ileriye yönelik daha ufuk açıcı yorumlar yapma olarak değerlendirmek mümkündür.

1.2.2.2. Esbāb-ı Nüzūl İlmi ve Zeccāc'ın Bu İlme Yaklaşımı

Ḳur'ān ayetlerinin doğru anlaşılması ve yorumlanabilmesi için nazil olma sebeplerini bilmek elzemdir. Esbāb-ı nüzūl ilminin önemi için Suyūṭī, Vāḥīdī nisbesiyle bilinen meşhur müfessir Ebu'l-Ḥasen en-Nīsābūrī'nin (v. 468/1076) *"Hakkındaki kıssa ve iniş sebebi üzerinde durulmadan Ḳur'ān ayetlerini tefsir etmenin imkânı yoktur"* mealindeki sözünü nakletmiştir. Beyaz rengi çokça giyindiği için İbn Daḳīku'l-Īd lakabıyla anılan muhaddis Ebu'l-Feth 'Alī b. Vehb el-Ḳuşeyrī'nin (v. 702/1302) bu ilim hakkında *"Sebeb-i nüzülleri açıklamak, Ḳur'ān'ın manalarını anlama noktasında çok kuvvetli bir yöntemdir"* dediğini de aktarmıştır. Yine Suyūṭī, bu alanda ilk eser kaleme alan âlimin İmam Buḫārī (v. 206/870) gibi kıymetli bir hadis âlimini yetiştiren 'Alī el-Medīnī (v. 234/848) olduğunu söylemiştir.[90]

Zeccāc da *Me'āni'l-Ḳur'ān*'da esbāb-ı nüzūl ilminden yararlanmıştır. Bu bağlamda Zeccāc'ın, Baḳara Sūresi'nin yüz ikinci ayeti hakkında yaptığı açıklamalar, onun bu ilme yaklaşımına örnek teşkil etmektedir. O, Yahudilerin Hz. Süleymān (a.s) hakkındaki sihir yaptığı şeklindeki iftiralarının küfür sebebi olduğunu ve Allah'ın, Hz. Süleymān'ın bu sihir işinden teberrisi ve Hz. Peygambere (s.a.s) olayın hakikatini göstermek için bu ayeti indirdiğini ayetin iniş sebebi olarak zikretmektedir. Bununla beraber Zeccāc, ayetin sebeb-i nüzūlu hakkında insanlara

[89] Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 101.
[90] es-Suyūṭī, *el-İtḳān*, s. 71.

sihir öğreten iki meleğin haberlerini vermek şeklindeki diğer bir rivâyeti de aktarmaktadır.[91]

Zeccāc, sebeb-i nüzülleri sadece zikretmekle kalmayıp bu rivâyetler hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Örneğin yukarıdaki ayette ayrıca كَانَا يُعَلِّمَانِ cümlesi üzerinde durmuş, عَلَّمْتُ ve أَعْلَمْتُ şeklindeki türeme ihtimallerinin ikisinin de lügatte aynı anlama geldiklerini vurgulayıp iki ihtimalde de lafzın نَبَأً السِّحْرَ anlamına geldiğini ifade etmiştir. Bu açıklamasını meleklerin sihirden sakındırmak ve kötülüklerini haber vermek için öğrettikleri yorumu ile devam ettirmiş ve şunları söylemiştir;

> *"İşte burada büyük bir hikmet vardır. Çünkü biri zina hakkında soru sorar da 'Zina nedir? Kazf nedir?' derse orada durulup sorduğu şeyi ona anlatmak ve onun haram olduğunu öğretmek gerekir. İşte iki meleğin, insanlara sihir öğretme meselesi de gösterdikten sonra sakınılmasını emretmek içindir. Bunun da bizim açıklamalarımızla tutarlılığı ve doğruluğu açıktır."*[92]

Burada görüldüğü üzere Zeccāc, detaycı ve hassas bir âlimdir. Ayetler hakkındaki yorumlarında uç noktada te'villerden kaçınmış ve yorumlarını mutlaka kanıtlamaya çalışmıştır. Bu konuda dikkatle incelenmesi gereken bir bölüm de;

> *"Sen dinlerine uymadıkça ne Yahudiler ve ne de Hıristiyanlar asla senden razı olmazlar. De ki: "Allah'ın yolu asıl doğru yoldur." Sana gelen ilimden sonra, eğer onların arzu ve keyiflerine uyacak olursan, bilmiş ol ki, Allah'tan sana ne bir dost ne bir yardımcı vardır"*[93]

ayetine dair açıklamalarıdır. Zeccāc, ayetin nüzūl sebebi hakkında; kâfirlerin Hz. Peygamber (s.a.s) ile barış yapmak istemeleri, eğer sulh ortamı olur da kendilerine mühlet verilirse Müslüman olacakları şeklindeki söylemelerini nakletmiştir. Bu iniş sebebi doğrultusunda da ayeti şöyle tefsir etmiştir:

---

[91] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 162.
[92] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 162.
[93] el-Baḳara 2/120… وَلَنْ تَرْضَىٰ عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ ۗ قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَىٰ ۗ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ ۙ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ.

"Allah, onların bu söylemleri üzerine bu ayet ile peygamberine, onların milletine tâbî olmadığı sürece bu sözü söyleyenlerin asla kendisinden razı olmayacağını bildirmiştir ve peygamberini bu tür bir anlaşmadan nehyetmiş ve O'na nasihatte bulunmuştur. "[94]

Zeccāc'ın yukarıda zikredildiği şekliyle esbāb-ı nüzūl hakkındaki yorumlarının, onun bu ilme yaklaşımını göstermektedir. Bununla beraber onun esbāb-ı nüzūl yorumları elbette bu kadar değildir.[95] Fakat araştırmamızın sınırlılığı bakımından bu açıklamalar yeterlidir.

1.2.2.3. Nāsiḫ ve Mensūḫ İlmi ve Zeccāc'ın Bu İlmi Kullanımı

Zerkeşī *el-Burhān*'da, Nāsiḫ ve mensūḫ ilmine dair açtığı başlığın ilk cümlesinde Ḳur'ān'da nāsiḫ-mensūḫ ayetlerin bulunduğunu ve bunları bilmenin tefsir adına çok önemli olduğunu ifade eder. Daha sonra tâbiûn imamlarından Ḳatāde b. Di'āme es-Sedūsī'nin (v. 117/735), Ebū 'Ubeyd Ḳāsım b. Sellām'ın ve Ebū Dāvūd es-Sicistānī (v. 275/889) gibi âlimlerin bu alanda eser kaleme aldıklarını nakleder.[96] Yine Zerkeşī "Kitāb'ın kitāb ile nesḫinin câiz olması meselesi" şeklinde açtığı başlık altında da nesḫ meselesinin daha geniş izahını yapar.

Suyūṭī de nāsiḫ ve mensūḫ hakkında *el-İtḳān* adlı eserinde, ulemanın, Ḳur'ān sürelerinin nāsiḫ ve mensūḫ olarak kısımlara ayrıldığını söylediklerini nakleder ve bu kısımları şöyle açıklar:

"Bu kısımlardan ilki bu tür ayetlerin olmadığı sürelerdir ve bunlar kırk üç tanedir. Diğeri içerisinde nāsiḫ ve mensūhların bulunduğu sürelerdir ve bunlar da yirmi beş tanedir. Diğer kısımlar da içerisinde sadece nāsiḫ ya da sadece mensūḫ ayetlerin bulunduğu sürelerdir."[97]

---

[94] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 178.
[95] Konu hakkında Baḳara Sūresi'ndeki benzer örnekler için bkz. Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 152, 166, 175, 192, 193, 194, 223, 228.
[96] ez-Zerkeşī, *a.g.e.*, c. II, s. 28.
[97] es-Suyūṭī, *a.g.e.*, s. 463-464.

Bu iki kaynağın naklettikleri bilgiler de dikkate alınınca ulemanın nesiḫ konusunda genel bir kabulünün olduğu açıktır. Zeccāc da Ḳur'ān-ı Kerīm'de nāsiḫ ve mensūḫların varlığını kabul etmekte ve bu kabulüne göre tefsir yapmaktadır. Bununla beraber nesḫin doğru anlaşılabilmesi için Baḳara Sūresi'nde özellikle aşağıda değinilecek iki ayet üzerinde geniş açıklamalarda bulunmuştur.

Miras ayeti adıyla meşhur; "Sizden birinize ölüm gelip çattığı zaman, eğer geride bir hayır (mal) bırakmışsa, anaya, babaya ve yakın akrabaya meşru bir tarzda vasiyette bulunması -Allah'a karşı gelmekten sakınanlar üzerinde bir hak olarak- size farz kılındı"[98] ayeti için Zeccāc:

> "*Bu farzın, Nisā Sūresi'ndeki miras ayetleriyle nesḫedildiğinde icma vardır. Bu konu, üzerinde icma olan bir konu ise de burada ayetin hikmetlerinin anlaşılabilmesi için mutlaka tefsir edilmesi gereklidir. Çünkü Allah'a sadece belli bir zaman için ibadet edilmez. Öyleyse burada anlaşılması gereken apaçık büyük bir hikmet vardır"*[99]

açıklamasını yapmıştır. Bu açıklamasından Zeccāc'ın nesḫ meselesine yaklaşımı açıkça görülmektedir. Ona göre eğer bir ayet nesḫ olunmuş olsa dahi orada anlaşılması gereken önemli hikmetler vardır.

Yine Zeccāc "Biz bir ayetin hükmünü, onun bir mislini ya da daha hayırlısını getirmeden nesḫetmeyiz. Allah'ın her şeye Ḳādir olduğunu bilmez misin?"[100] ayetinde hem nesḫ konusunda hem de ayette geçen نُنْسِهَا kelimesi hakkında dikkat çekici bilgiler vermiştir.[101] Nesḫin tanımını lügatlerdeki gibi إِبْطَالُ الشَّيْءِ وَإِقَامَةُ مَقَامَهُ[102]آخَرِ şeklinde yapmış ve sonrasında ayette geçen نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا kaydı için "*sizin için kendisinde daha çok hayır olan*" şeklinde bir açıklama yapmıştır. أَوْ مِثْلِهَا ifadesini de *"sevabı kendisinden önceki gibi bir ayet"* şeklinde tefsir etmiştir. Bunlardan sonra:

---

[98] el-Baḳara 2/180…كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ ۖ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ.

[99] Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 216.

[100] el-Baḳara 2/106…مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا ۗ أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ.

[101] Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 167-168.

[102] Bir şeyin iptal edilip başka bir şeyin onun yerine konması.

> *"Bu konudaki fayda şudur: Nāsiḫ ayetler uygulanabilirlik açısından mensūḫ olan ayetlerden daha kolaydır. İman edilmesi daha rahattır. İnsanlar bu ayetleri daha çabuk kabul ederler, kıble ayeti gibi. Allah peygamberine, Müslümanlar için Kâbe'yi kıble kıldığını emretti. O'nu, Beyt-i Maḳdīs'e mu'adil kıldı. Eğer sair cihetlere secde, Beyt-i Makādis'e denk olsaydı Allah oraya yönelmeyi emrederdi. Allah'ın emrinin geldiği o vakit en hayırlı vakitti ve hem Arapları hem diğer insanları İslam'a davet için en iyi zamandı"*[103]

açıklamalarıyla da konu hakkındaki genel yorumunun çerçevesini çizmiştir. Nāsiḫ ve mensūḫ hakkında yorumları bu minvalde olan Zeccāc'ın, özellikle ayetteki أَوْ نُنْسِهَا ifadesi için düştüğü notlar hem tefsir hem de dil açısından ayrıca incelenmeye değerdir.

Zeccāc, **أَوْ نُنْسِهَا** için temelde iki görüş olduğunu belirttikten sonra bunların eleştirisini şöyle yapmıştır:

> *"Bazıları bunun nisyān kökünden geldiğini söyler. 'Sana Ḳur'ān'ı okutacağız ve sen onu unutmayacaksın. Ancak Allah'ın dilediği başka.'*[104] *ayeti buna delildir. Allah burada dilerse unutturacağını bildirmiştir, derler. Bu söz bana göre câiz olan bir söz değildir. Çünkü Allah, peygamberine: 'Ant olsun, dileseydik biz sana vahyettiğimizi tamamen ortadan kaldırırdık sonra bu konuda bize karşı kendine hiçbir yardımcı da bulamazdın.'*[105] *ayetiyle aslında peygamberine vahyettiği şeyleri ortadan kaldırmadığını bildirmeyi irade etmiştir."*

Bazı dilcilerin yaptığı ve ayet ile delillendirdikleri bu yorumun iki görüşle aksinin ispatlandığını söyleyerek şu açıklamalarla tefsire devam etmiştir:

> *"Ayetteki فَلَا تَنْسَى 'Sen, Allah'ın terk etmeni dilediği şeyden başkasını terk edemezsin.' anlamındadır. Bir de lafzı şu şekilde değerlendirme de câizdir: Allah'ın da dilediği, beşeriyete taalluk eden şeylerden unuttuğun ve*

---

[103] Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 168.
[104] el-'A'lā 87/6-7…سَنُقْرِئُكَ فَلَا تَنْسَى – إِلَّا مَا شَاءَ اللهُ.
[105] el-İsrā 17/86…وَلَئِنْ شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ بِهِ عَلَيْنَا وَكِيلًا.

sonradan hatırladığın olabilir. Yoksa buradaki meseleler, Hz. Peygambere hikmet olarak verilen şeylerin ondan alınması bağlamında değildir."[106]

Zeccāc'ın bu açıklamalarını, nesḫ konusunda o dönem itibariyle ilgi çekici bir teklifi takip etmiştir. O, nesḫ konusuna bazı ayetler için "terk" denilmesinin daha doğru olduğunu düşünmekte ve bu fikrini bir soru-cevap ile şöyle temellendirmektedir:

"أَوْ نُنْسِهَا lafzının manası 'ya da terk ederiz' demektir. Yani terk edilmesini emrederiz anlamına gelir. Eğer biri 'Onun terki, nesḫ değildir de ya ne demektir? Nesḫ ve terk arasındaki bu fark da nedir?' diye sorarsa bunun cevabı şudur: Nesḫ, Ḳur'ān'da bir ayetin başka bir ayetin yerine getirilmesi ve sonradan gelen ayetin, birinci ayet ile amel edilmesini iptal etmesidir. Terk etmenin manası ise; hükümle gelen bir ayetin, nāsiḫ olmaksızın mü'minlerin diğer hükmü terk edip bu yeni ayetin hükmüyle amel etmesini emretmesidir. Şunun gibi: 'Ey iman edenler! Mü'min kadınlar muhacir olarak size geldiklerinde, onları imtihan edin.'[107] *ayeti ile amel eden mü'minler, bunun terki ile emrolunduklarında imtihan etmeyi bıraktılar. İşte terkin manası budur. Nesḫin manası ise açıkladığımız gibidir. İşte bu konuda doğru olan da budur."*[108]

Zeccāc'ın nāsiḫ ve mensūḫ ilmi hakkındaki bu yorumları, onun dil haricindeki tefsir ilimlerine yaklaşımını ve bu ilimlerdeki yetkinliğini açıkça göstermektedir.

1.2.2.4. Münāsebetu'l-Ḳur'ān İlmi ve Zeccāc'ın Bu İlme Yaklaşımı

Sözlükte "iki şey arasındaki ilişki" anlamına gelen münasebet kavramı, tefsir ilminde Münāsebetu'l-Ḳur'ān tamlaması içinde kullanılır ve Ḳur'ān ıstılahında; takip eden ayetler ve sūreler arasındaki irtibat ve bütünlüğü inceleyen bir ilmi ifade eder. Müfessirler bu ilim üzerinde özenle durmuş ve bunu bir tefsir metodu olarak kullanmışlardır.

---

[106] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 167.
[107] el-Mümteḥine 60/10…يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَامْتَحِنُوهُنَّ.
[108] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 168.

Son dönem Osmanlı ulemasından Elmalılı Muḥammed Ḥamdi Yazır'ın (v. 1942), ayetler ve sūreler arasındaki münāsebetler konusunda çok kıymetli açıklamaları vardır. Bununla beraber müellif, bu münāsebetlerin tafsilâtı hakkında konuşmanın beşerin düşünce kuvvetinin çok üstünde olduğunu ve bunların ancak icmâlî olarak konu edilebileceğini savunmuştur. Konu hakkında şu açıklamaları nakle değerdir:

> *"Ḳur'ân'da sûreler, ekser sûrelerde kıssalar, kıssalarda ayetler, ayetlerde kelimât, kelimâtta ḥurûf ve bütün bunlar arasında zâhir veya hafî, lafzî veya manevî birçok vücûhtan bir tenâsübü-ü tâmm ve bir niẓâm-ı beliğ vardır ki tahlili namütenahidir ve birçok ulûm ve fünûn ile alakadardır ve bunların akdemi nahiv ve belagat ilimleridir."* [109]

Bu açıklamadan anlaşıldığı üzere bahsedilen münāsebetlerin kavranabilmeleri için birçok ilmin penceresinden bir arada bakabilmek gereklidir.

Zeccāc, *Me'āni'l-Ḳur'ān*'ınında bu ilimden bahsetmiştir. Ayetler arasındaki anlam bütünlüğüne ve uyumuna değinen açıklamalarda bulunmuş ve dakik yorumlarıyla bu ilmi ustalıkla kullanmıştır. Örneğin;

"Allah bir sivrisineği, ondan daha da ötesi bir varlığı örnek olarak vermekten çekinmez. İman edenler onun, Rablerinden gelen bir gerçek olduğunu bilirler. Küfre saplananlar ise, "Allah örnek olarak bununla neyi kastetmiştir?" derler. Allah onunla birçoklarını saptırır, birçoklarını da doğru yola iletir. Onunla ancak fasıkları saptırır"[110]

ayetini tefsir ederken takip ettiği seyir, bu bağlamdaki tefsirciliğini ortaya koymaktadır. Zeccāc şöyle demektedir:

> *"Eğer biri, "Cennet ehline va'd edilenler ve kâfirlere va'îd olarak söylenenler zikredildikten sonra bu misalin verilmesinin anlamı nedir?" derse ona şöyle denilir; bu söz Allah'ın* فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا [111] *sözüyle beraber*

[109] Muḥammed Ḥamdi Yazır, *Hak Dini Ḳur'ān Dili,* Yenda Yayın-Dağıtım, İstanbul, c. I, s. 64.
[110] el-Baḳara 2/26.
[111] Baḳara, 2/22. "…Allah'a eş ve şerikler koşmayın."

düşünülür. Çünkü Allah; 'Ey insanlar! Size bir örnek verildi. Şimdi ona iyi kulak verin. Sizin Allah'tan başka taptıklarınız bir sinek dahi yaratamazlar, hepsi bu iş için toplansalar bile. Eğer sinek onlardan bir şey kapsa bunu ondan kurtaramazlar dahi. İsteyen de âciz, istenen de'[112] *buyurmuştur. Yine Allah 'Allah'tan gayrısını dost edinenlerin durumu, kendine bir ev edinen örümceğin durumu gibidir. Evlerin en dayanıksızı ise şüphesiz örümcek evidir. Keşke bilselerdi.'*[113] *buyurmuştur. Zira kâfirler demişlerdi ki; Muḥammed'in Rabbi, bir sivrisinek ve örümcek ile örnek veriyor. Bunun üzerine Allah* إِنَّ اللهَ لَا يَسْتَحْيِى أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا *buyurmuştur. Yani; Onların o Allah'tan gayrı ilah edinip de O'na denk tuttukları şeyler hakikatte anca bir sivrisineğin ve örümceğin haline misal olabilirler."*[114]

Bu açıklamalarıyla Zeccāc, ilk bakışta hemen anlaşılamayacak ayet bağlantılarını siyak-sibak bütünlüğünde ele almış ve farklı yerlerde fakat birbirini tamamlar nitelikte ayetlere Münāsebetu'l-Ḳur'ān bağlamında anlaşılabilecek yorumlar yapmıştır.

1.2.2.5. Ḳıraāt İlmi ve Zeccāc'ın Bu İlme Yaklaşımı

Ḳur'ān'ın sahih ḳıraāti, erken dönem tefsir faaliyetleri itibariyle üzerinde çokça durulan bir konudur. Zeccāc, *Meāni'l-Ḳur'ān*'da bu konuda son derece dikkatli davranmış ve bu bağlamda ayetler üzerinde geniş izahlar yapmıştır. O, "*Ḳur'ān hakkında, üzerinde icma olunan bir meselenin aksiyle bir şeyler söylemek câiz değildir. Zira Muṣḥaf'a uymak Sünnet'e tâbi olmanın esasıdır."*[115] sözleriyle konuya bakış açısını ortaya koymuş ve bu sözüyle, Ḳur'ān ḳıraātinin, ancak üzerinde icma bulunan bir vecih ile mümkün olabileceğine dikkat çekmiştir. Bununla beraber ayetler hakkındaki farklı ḳıraāt vecihleri üzerinden mana ve i'rāb değerlendirmeleri de yapmıştır.

---

[112] el-Ḥacc 22/73… وَإِنْ يَسْلُبْهُمُ الذُّبَابُ شَيْئًا لَا يَسْتَنْقِذُوهُ مِنْهُ ضَعُفَ الطَّالِبُ وَالْمَطْلُوبُ.

[113] el-'Ankebūt 29/41… مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا ۖ وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ ۖ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ.

[114] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 97.

[115] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 117.

Ḳıraātlerin, Zeccāc tarafından yorumlanması ve tefsirinde işleyiş keyfiyeti özetlenecek olursa o; bir lafzın ya da i'rābın, Arapça'da câiz olmasının asla Ḳur'ān'da da câiz olabileceği anlamına gelmeyeceğini[116] ve Ḳur'ān'ın ancak rivâyet olunan vecihlerle okunabileceğini eserin farklı yerinde çokça vurgulamıştır.[117]

Bu gibi yerlerde Zeccāc genellikle وَلَكِنَّ ٱلْمُصْحَفَ لَا يُخَالِفُ بِقِرَآءَةٍ لَا تُرْوَى[118] diyerek rivâyet olunmayan bir ḳıraāt şekli ile Ḳur'ān-ı Kerīm'in okunamayacağını ifade etmiş ve Arap dilinde yeri varsa dahi bunun geçerli bir ḳıraāt olarak kabul edilemeyeceğini belirtmiştir.[119]

Bir misal olarak "Mûsâ şöyle dedi: 'Rabbim diyor ki, o; çift sürmek, ekin sulamak için boyunduruğa vurulmamış, kusursuz, hiç alacası olmayan bir sığırdır.' Onlar, 'İşte, şimdi tam doğrusunu bildirdin.' dediler. Nihayet o sığırı kestiler. Neredeyse bunu yapmayacaklardı"[120] ayetinde ٱلْـَٔانَ جِئْتَ بِٱلْحَقِّ cümlesi hakkında dört vecih olduğunu söyleyen Zeccāc, bunları kritik ettikten sonra, zayıf olan görüş hakkında *"Bu şekilde okuyan birini bilmiyorum. Arap dilinde yeri olsa dahi ḳıraāt âlimleri tarafından rivâyeti olmayan bir harf üzerine Ḳur'ān okunmaz."*[121] demiştir. Bu yorumdan Zeccāc'ın, sahih ḳıraāt noktasında ne kadar hassas davrandığı anlaşılmaktadır.

Zeccāc, sahih ḳıraāt için ٱللُّغَةُ ٱلْعَالِيَةُ tabirini kullanmış ve tefsirinde bu sıfat tamlamasına "ḳıraātlerde yeri olan dil" anlamını vermiştir. Tefsirlerini de rivâyet olunan ḳıraātlere göre yapmıştır. Ḳıraātlerin sünnet olduğunu[122] vurgulamış, ḳurrālardan talim edildiği şekilde icma edilen rivâyetlerin mutlak bağlayıcı olduğunu ayrıca ifade etmiştir.[123]

---

[116] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 217.
[117] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 89-90.
[118] Rivayet olunmayan bir ḳıraāt ile mushafa muhalefet edilmez.
[119] Benzer örnekler için bkz. ez-Zeccāc, *a.g.e*, c. I, s. 136, 138, 139, 159, 215, 217, 249, 306.
[120] el-Baḳara 2/71… قَالُوا الْآنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ ۚ فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ .
[121] ez-Zeccāc, *a.g.e*, c. I, s. 138.
[122] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 249.
[123] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 136, 215.

1.2.2.6. Zeccāc'ın Tesbīt-i Risālet Vurgusu

Araştırmamız sırasında Zeccāc tarafından yapılan dikkat çekici açıklamaların yönlendirmesiyle *Me'āni'l-Ḳur'ān*'da fark ettiğimiz bir vurgu da "Delāilu'n-nübüvve" ya da Zeccāc'ın çokça kullanımıyla "Tes̲bīt-i Risālet" vurgusudur. Ayetlerin bu bağlamda tefsirinin dilbilimsel bir tefsirde çokça yer alması, bu konunun üzerinde durulması gerektiğini göstermektedir. Aşağıda yer verilecek örnekler ve Zeccāc'ın yorumlarına yapılacak değerlendirmeler konunun önemini gösteecektir.

Genel olarak "Delāi'ilu'n-nübüvve", "Me'ālimu'n-nübüvve", "A'lāmu'n-nübüvve", "İs̲bātu'n-nübüvve" gibi adlarla anılan başlıklar altında Hz. Peygamberin (s.a.s) nübüvvetine kanıt olabilecek rivâyetler bir araya toplanarak eserler yazılmıştır.[124] Bu eserlerin en bilinenlerden biri, meşhur muhaddis Ebū Bekir b. 'Alī el-Beyhaḳī'nin (v. 458/1066) sahih hadislere dayanarak Hz. Peygamberin Risâlet'ini konu edindiği *Delā'ilu'n-nübüvve* eseridir.

Bu tür eserlerin, gaye olarak Ḳur'ān'ın, Allah katından indirilmiş, beşer kelamı olmaktan çok uzak bir Allah kelamı olduğunun Ḳur'ān'daki vurgusundan bahseden İ'cāzu'l-Ḳur'ān eserlerine benzediği söylenebilir. Zira Ḳur'an'daki teḥaddī[125] meselesinin üzerinde erken dömnemden bu yana çokça durulmuştur.

Birçok âlim, İ'cāzu'l-Ḳur'ān başlığı altında Ḳur'ān'ın i'cāz ve īcāzına dair eserler kaleme almışlardır. Bu eserlerinde onlar;

> *"Eğer kulumuza (Muhammed'e) indirdiğimiz (Kur'ân) hakkında şüphede iseniz, haydin onun benzeri bir sūre getirin ve eğer doğru söyleyenler iseniz, Allah'tan başka şahitlerinizi çağırın (ve bunu ispat edin)"*[126]

---

[124] Nimetullah Akın, "Delâ'ilu'n-Nübüvvenin İşlevselliği Üzerine", *Usûl,* say. VIII, 2007, s. 50-51.

[125] Teḥaddī, Kur'ān-ı Kerīm'in ilâhî kaynaklı olduğunu kabul etmeyenlere Kur'ān'ın, benzerini getirmeleri hususunda meydan okuması anlamında kullanılan bir terimdir. Bu kavramın İ'cāzu'l-Ḳur'ān bağlamında değerlendirmesini yapan Murat Serdar şöyle demektedir: İ'cāzü'l-Ḳur'ān terimi, Ḳur'ān'ın Hz. Muhammed'in (s.a.s) peygamberliğini isbât (İsbâtü'n-Nübüvve) anlamında "Delā'ilu'n-Nübüvve" kapsamında Kelâm ilminde tartışılan bir konudur. Zira Ḳur'ān, Hz. Muhammed'in teḥaddīsi ile birlikte vaki olan mütevatir tek mucizesidir. Bkz. Murat Serdar, "Kelâm'da Delâilu'n-Nübüvve Bağlamında İ'câzu'l-Kur'ân Meselesi", *Katre*, say. 2, 2016, s. 27.

[126] el-Baḳara 2/23…وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ.

ayetinin kıyamete dek sürecek teḥaddī'sini tasdik ile ilan etmişlerdir.

Hz. Peygamberin nübüvveti konusunda İslam'ın ilk devirlerinden bu yana inkârcıların hep var olduğu beraber düşünülünce bu tür eserlerin İ'cāzu'l-Ḳur'ānlara gaye olarak benzediği yorumumuz ve eserlerin bu minvaldeki kıymetleri daha çok anlaşılmış olacaktır. Özetle bu alandaki eserlerin de Risâlet'in teḥaddīsi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Zeccāc'ın bu bahsettiğimiz doğrultudaki ayet tefsirleri, eserinde genişçe yer almaktadır. Örneğin yukarıda da zikri geçen yirmi ikinci ayet hakkında فَلَا تَجْعَلُوا لله أَنْدَادًا [127] kaydı için;

> *"Böylece bu ve önceki ayetlerde Allah'ın bir ve tek ilah olduğu aksi düşünülemeyecek delillerle ispat edildikten sonra Allah bir sonraki ayeti, peygamberinin davasını ispat etmek için onlara hüccet kılmıştır."*[128]

açıklamasında bulunmaktadır. Bu açıklamasında, yukarıda kastedilen Risâlet'in teḥaddīsi yorumumuzu açıkça görmek mümkündür.

Konu hakkında sūrenin yirmi yedinci ayetinde عَهْدَ اللهِ kaydına yaptığı yorum da dikkat çekicidir. İzahına "Allah en iyi bilendir." cümlesiyle başlayan Zeccāc, şöyle demektedir:

> *"Allah'ın peygamberlerinden ve onlara tâbî olanlardan aldığı söz, Hz. Peygamberin (s.a.s) Risālet'ini inkâr etmemeleridir. Bunun delili: 'Hani, Allah Peygamberlerden, 'Andolsun, size vereceğim her kitap ve hikmetten sonra, elinizdekini doğrulayan bir peygamber geldiğinde, ona mutlaka iman edeceksiniz ve ona mutlaka yardım edeceksiniz.' diye söz almış ve 'Bunu kabul ettiniz mi; verdiğim bu ağır görevi üstlendiniz mi?' demişti. Onlar da, 'Kabul ettik!' demişlerdi. Allah da 'Öyleyse şahit olun, ben de sizinle beraber şahit olanlardanım' demişti.'*[129] *ayetidir. İşte Allah'ın,*

[127] el-Baḳara 2/22.
[128] Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 94.
[129] el-Āl-i 'İmrān 3/81.

Peygamberlerin (a.s) her birinin tâbî olanlarından aldığı, doğruluğu tasdik edilmiş resule iman etme sözü budur."[130]

Bu ayet ile paralel olarak Allah'ın şahitliğinin gizlenmesinin büyük bir zulüm olduğunun vurgulandığı yüz kırkıncı ayet hakkında da şunları söylemektedir:

"Burada kastedilenler Yahudi âlimleridir. Çünkü onlar Hz. Peygamberin Risālet'inin hak olduğunu biliyorlardı. Bununla beraber sırf hasetlerinden, yöneticiliklerinin devam etmesini istediklerinden onu inkâr ettiler. Çünkü dinleriyle sırf üstünlük taslıyor ve onu geçim kaynağı olarak kullanıyorlardı. Bu yüzden onlara denildi ki; 'Peygamberin hak olduğunu bildikleri halde gizleyenlerden daha zalim kim olabilir ki? Elbette ondan daha zalim kimse yoktur.'"[131]

Konu hakkındaki görüşlerini genel olarak bu üslup ile sunan Zeccāc, konunun ehemmiyetini ise *"Biz bu bâbda ayetlerin bu şekilde açıklamasını, Hz. Peygamberin (s.a.s), kendisine verilen ayetlerle üstün faziletini göstermek için yapıyoruz"*[132] sözleriyle dile getirmektedir. Yine o; تِلْكَ آيَاتُ اللهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ[133] ayetinde de:

"Sana bildirilen ve senin bildirdiğin bu ayetler, Allah'ın bir tek ilah olduğunun delilleridir. Bununla beraber bunlar, Peygamberlerinin Risāletlerinin hak olduğunun da isbātıdır. Çünkü bunlar yaratılmış olanların bir benzerini getirmekten âciz kaldığı mucizelerdir"[134]

şeklindeki tefsirle sadece Hz. Peygamberin Risâlet'i değil, diğer bütün peygamberlerin de Risâletlerinin böyle ayetlerle ispat edildiğini vurgulamaktadır.

Zeccāc'ın bu bağlamdaki ayet tefsirleri elbette bu kadarla sınırlı değildir.[135] Eserde birçok yerde bu açıklamalara rastlamak mümkündür. Risâletlerin hak

---

[130] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 99.
[131] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 190.
[132] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 285.
[133] el-Baḳara 2/252.
[134] ez-Zeccāc, *a.g.e,* c. I, s. 284.
[135] Tesbīt-i risālet konusunda Baḳara Sūresi'ndeki benzer örnekler için bkz. ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 101, 106, 122, 135, 146, 154, 156, 158, 171, 187-188, 192, 196, 198, 204, 242, 244, 253, 276, 313.

olduğunun ilanı, peygamberlerle gelen hakikatlerin mutlak bağlayıcı olduğu gerçekleri bu açıklamalarla beraber düşünülünce Zeccāc'ın konu hakkındaki hassasiyeti daha iyi anlaşılmış olacaktır.

Bu izahlardan anlaşıldığı üzere; hak dinlerin esası olan tevhit inancı, o inancın en kıymetli temsilcileri olan peygamberlerin hepsinin risâletini kabul etmeyi ve vahiy olarak getirdikleri şeylere iman etmeyi beraberinde getirmiştir. Hatta Zeccāc'ın vurgusuyla risâletleri kabul etmemek bir manada peygamberlerin getirdikleri hakikatlerin başka bir ilahtan olduğunu iddia etmek olacağından büyük bir şirktir.[136] Buna bir işaret olarak Zeccāc, peygamberlere verilen mucizeleri de onların risâletlerinin ispatı bağlamında değerlendirmiştir.

Örneğin "İşte peygamberler! Biz onların bir kısmını bir kısmına üstün kıldık. İçlerinden, Allah'ın konuştukları vardır. Bir kısmının da derecelerini yükseltmişti"[137] ayetinde Zeccāc, مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللهُ ile Hz. Mûsâ'nın (a.s) kastedildiğini söyledikten sonra وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ ile kastedilenin de Hz. Peygamber (s.a.s) olduğunu belirterek ayeti şöyle tefsir etmiştir:

> *"Tefsirlerde gelen bilgilere göre burada kastedilen Hz. Muḥammed (s.a.s)'dir. O, bütün insanlığa peygamber olarak gönderilmiştir. Her bir peygambere hikmet olarak verilenin daha fazlası O'na verilmiştir. Ağaç onunla konuşmuştur. Çok az hurma ile birçok insanı doyurmuştur. Üzerinde ellerini gezdirdiği sütten kesilmiş keçi, tekrar süt vermeye başlamıştır. Yine ayın yarılması O'nun mucizelerindendir. Şüphe yok ki Hz. Nebî (s.a.s) yerde ve gökte Allah'ın birçok ayetini görmüştür. O'nun gösterdiği mucizeler hakikaten çoktur."*[138]

Bu açıklamalardan da açıkça müşahede edildiği üzere Zeccāc, bütün peygamberlerin Risâletlerinin Allah tarafından kendilerine tevdi' edilen zor bir iş olduğunu fakat bu zor işle beraber kendilerine, görünür görünmez birçok şekilde yardımda bulunulduğu gerçeğini göstermek istemiştir. Bu bağlamda mucizeleri en

---

[136] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 253.
[137] el-Baḳara 2/253.
[138] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 285.

büyük delil olarak nazara vermiştir. Böylece Risâletlerin hepsinin hak olduğunu ve aksini iddia eden inkârcılara kıyamete kadar sürecek bir teḥaddīnin var olduğunu vurgulamıştır.

1.2.3. Zeccāc'ın Tefsir Kaynakları ve Kullanımı

Zeccāc'ın müfessirliğinde öne çıkan özelliklerinden biri yorumlarında kaynaklarını da belirtmesidir. Bunlar bazen Ḳur'ān'ın kendisinden; bazen hadis-i şerifler, sahabe ve tâbiûn kavillerinden; bazen de lügat, Arap kelamı ya da şiirlerden olmaktadır. Eserinde bu üsluba çokça riayet ettiği görülen Zeccāc, aynı zamanda bu başvurularıyla bize kaynaklarını da belirtmiştir.

Bu başlık altındaki bölümlerde Zeccāc'ın ayetlere yaklaşımında dayanak olarak sunduğu ve şahit getirerek tefsirinde kullandığı kaynaklar tespit edilip örnekler sunulacaktır. Bunun yanında daha çok tefsir anlamında hem lügat âlimlerinden hem de müfessirlerden gelen kavillere karşı tutumu gösterilmeye çalışılacaktır.

1.2.3.1. Zeccāc'ın Me'āni'l-Ḳur'ān'daki Tefsir Kaynağı Olarak Rivâyetler

Dilbilimsel bir tefsir kaleme almasına rağmen Zeccāc, eserinde, Hz. Peygamber'den (s.a.s) ve ashaptan (r.a) gelen tefsir rivâyetlerini nakletmeye ve o doğrultuda yorumlar yapmaya özen göstermiştir. Bu bağlamda araştırmamızda rivâyetler ifadesinde, bunlar; Hz. Peygamber'den nakledilen hadisler, sahabe ve tâbiûn kavilleri, lügat âlimleri ve lügat tefsirleri olarak ayrı ayrı değerlendirilimiştir.[139]

[139] Zeccāc'ın, eserinde sıkça başvurduğu tefsir kaynağı olarak rivayetler ile lügavi tefsirde bulunma özelliğine buraya kadar açtığımız başlıklar altında da değinmiş olduk. Toplu bir başlık altında değerlendirmeyi tercih etmememizin sebebi konuların ayrı ayrı bir metot olarak görülmesinde fayda mülahaza etmemizdir. Rivayetler ile tefsirde bulunma dediğimizde de hadisleri, sahabe ve tâbiûn kavilleri, müfessirlerin, ḳıraāt imamlarının ve lügatçilerin görüşleri olarak sınıflandırmayı, uygulamaların incelenebilmesi açısından da daha kolaylıklı bulduk. Baḳara Sūresi'nde Zeccāc'ın rivayet ile tefsirde bulunma üslûbuna örnekler için bkz. ez-Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 100, 128, 142, 144, 162, 192,204, 217, 228, 229, 238, 239, 243, 250-251, 258-259, 266, 273, 278, 281, 283, 287-288, 294, 297, 299, 303, 304, 305, 306, 310, 314.

Hz. Peygamberin Ḳur'ān tefsirini; kendisine sorulan sorulara cevapları, anlaşılması müşkil olan bazı ayetlerin izahı, ahkâma taalluk eden ayetlerin beyanı, Arap lehçelerinin çeşitliliğinden kaynaklı farklı okuyuşların talimi şeklinde açıklamak mümkündür. Hadis kitaplarının "kitābu't-tefsīr" bölümlerinde, Allah Rasulü'nün bu türden tefsirleri toplanmıştır. Zeccāc, جَاءَ عَنِ النَّبِيِّ ve رُوِيَ عَنِ النَّبِيِّ cümleleriyle başlayarak Hz. Peygamberden nakledilen hadislere dayanarak ayetleri tefsir etmiştir.

Sahabe kavilleri de Zeccāc'ın en çok başvurduğu kaynaklardandır. Her ne kadar sahabe arasından birçok isim öne çıkmışsa da eserinin dil ağırlıklı bir tefsir olmasına binaen Zeccāc, sahabe arasından filolojik tefsirin öncüsü[140] olarak Abdullah b. 'Abbās'ın rivâyetlerine ve tefsir yorumlarına başvurmuştur.

Zeccāc'ın rivâyetlerle tefsirinin en belirgin örneği Ḳamer Sūresi'dir. Zeccāc, sūrenin tefsirine başlarken günümüzde de tartışma konusu olan şakk-ı kamer mucizesi ile ilgili hadisleri senetleriyle beraber nakletmiş ve ilk ayetlere bu hadisler bağlamında açıklamalar yapmıştır. Sūrenin tefsirine *"İlmine güvendiğimiz için kendilerinden rivâyetlerde bulunduğumuz bütün müfessirler, Rasulullah (s.a.s) zamanında ayın yarıldığı konusunda icma etmişlerdir"* açıklamasıyla başlayan Zeccāc, konu hakkında senetleriyle beraber yirmi hadis-i şerif nakletmiştir.[141]

Zeccāc, tâbiûn kavline de başvurmuş, tefsir ilmi açısından tâbiûn nesliyle başlayan telif geleneğini[142] ehl-i Mekke, ehl-i Medine ve ehl-i Irak olarak ayırmış, ehl-i Medîne ve ehl-i Irak'ın ittifak ettiği tefsir yorumlarında "ehl-i Hicâz"[143] tabirini kullanmıştır. Tâbiûn tabakasını üçe ayıran Zürḳānī de, bu tabakaları ehl-i Mekke, ehl-i Medine ve ehl-i Irak olarak saymış[144] bununla beraber o da ehl-i Medîne ve ehl-i Irak'ın ittifak ettiği tefsir yorumlarında "ehl-i Hicâz"[145] tabirini kullanmıştır. Bu

---

[140] İsmail Aydın, "İbn 'Abbâs: Filolojik Tefsirin Öncüsü", *EKEV Akademi Dergisi*, say. 48, 2011, s. 117.
[141] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. V, s. 65-68.
[142] Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri,* 1. Baskı, Avrasya Yayınları, Ankara 2003, s. 11.
[143] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 77.
[144] Muḥammed b. 'Abdulaẓīm ez-Zürḳānī, *Menāhilu'l-'irfān fī 'ulūmi'l-Ḳur'ān,* Thk.Aḥmed b. Şemsüddīn, 4. Baskı, Nşr. Dāru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut 2013, s. 275.
[145] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 77.

bağlamda Zeccāc'ın bu kıymetli eseri, tefsir tarihi araştırmaları açısından da bilgiler sunmaktadır.

Hz. Peygamberin (s.a.s) "*Allahım, ona kitabı öğret*[146]*; Allahım, onu dinde fakih kıl*[147]*; Allahım, ona hikmeti bildir*[148]*"* sözleriyle kendisine dua ettiği İbn 'Abbās, İslami ilimlerin neredeyse hepsinde bilgisine başvurulan bir sahabedir. Dilbilimsel tefsir adına söylenmiş en kapsamlı sözler, o ve onun öğrencilerinden[149] bizlere ulaşmıştır. İbn 'Abbās'ın Ḳur'ān'ın ġarīb lafızları hakkındaki açıklamaları, dilbilimsel tefsirin ilk merhalesi sayılmıştır. Zeccāc da özellikle ġarīb lafızlara yönelik tefsirlerde İbn 'Abbās'ın görüşlerine yer vermiş ve bu görüşler doğrultusunda kendi düşüncelerini sunmuştur. Sadece ġarīb kelimeler hakkında değil Ḳur'ān'ın müşkiline dair bazı yerlerde de İbn 'Abbās'ın görüşü Zeccāc için esas olmuştur.[150]

Örneğin; "*...Onun kürsüsü bütün gökleri ve yeri kuşatmıştır..."*[151] ayetinde كُرْسِي lafzı için *"İbn 'Abbās demiştir ki; Allah'ın kürsüsü, O'nun ilmidir."* açıklamasında bulunarak İbn 'Abbās'ın konu hakkındaki görüşünü nazara vermiştir.[152] [153]*الم*'in tefsiri hakkında da ondan gelen rivâyetlerin hepsini yorumlamadan nakletmiştir.[154] 29. ayet için *istevā* lafzı hakkında " إِسْتَوَى أَيْ صَعِدَ أَمْرُهُ إِلَى السَّمَاءِ وَ هَذَا قَوْلُ إِبْنِ عَبَّاسٍ"[155] yani emrini göğe yöneltti, şeklinde tefsirde bulunmuş ve açıklamasını "Bu İbn 'Abbaās'ın görüşüdür." cümlesiyle bitirmiştir.

1.2.3.2. Zeccāc'ın Me'āni'l-Ḳur'ān'daki Tefsir Kaynağı Olarak Lügatçiler ve Lügavi Tefsirciler

Arap dilcileri ve lügat bağlamında Ḳur'ān ayetlerini tefsir eden lügavi tefsirciler, Zeccāc'ın tefsirindeki kaynaklarındandır. Zeccāc, i'rāb ve manaya dair

---

[146] el-Buḫārī, *el-Cāmiu'ṣ-Ṣaḥīḥ*, Kitābu'l-'İlm, 17.
[147] el-Buḫārī, *a.g.e.,* Kitābu'l-Vuḍu, 10.
[148] el-Buḫārī, *a.g.e.,* Kitābu Feḍāili Aṣḥābi'n-nebī, 24.
[149] Aydın Temizer, "İlk Dönem Dilbilimsel Tefsir Literatürüne Dair Bir Analiz -Garîbu'l-Kur'ân Örneği-", *İlahiyat,* say. I, 2018, s. 41.
[150] ez-Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 100-101.
[151] el-Baḳara 2/255.
[152] ez-Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 288.
[153] el-Baḳara 2/1.
[154] ez-Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 60.
[155] İstevā yani emrini göğe yöneltti, bu görüş İbn 'Abbās'ın görüşüdür.

açıklamalarında kaynak olarak başvurduğu bu âlimlere, kimi yerde isim isim; kimi yerde de "ehl-i lügat, naḥviyyūn ve ehl-i tefsir" diyerek atıflar yapmıştır.

Ehl-i lügat'ten gelen yorumlarda özellikle ekol olarak farklılaşmaların olduğu yerlerde Zeccāc, dilcilerin görüşlerini Kûfe ve Basra dil mektepleri olarak ikiye ayırarak nakletmiştir. Kûfe'nin lideri olarak Ferrā'yı[156], Basra mektebinin lideri olarak ise Ebu'l-Ḥasan el-Aḫfeş'i kabul etmiştir. Ebū 'Ubeyd Ḳasım b. Sellam (v. 224/838), Ebū 'Amr b. A'lā (154/ 771) başvurduğu lügat âlimlerindendir. Zeccāc, özellikle Basra dilcileri için sıklıkla "ilmine güvenilen kimseler" diyerek itimadını dile getirmiştir.

Zeccāc'ın, lügatçilerin ve lügavi tefsircilerin yorumlarını değerlendirdiği örneklerin hepsini burada ele almak çalışmanın hacmini genişleteceğinden Zeccāc'ın bu kaynakları kullanımına dair daha kapsamlı bir örnek olacağı kanaatiyle Baḳara Sūresi'ndeki ḥurūf-u muḳattaa' tefsirini örnek olarak sunabiliriz. Zira kesik kesik harfler anlamına gelen bu mukattaa' harflerinin tefsiri için Zeccāc, dilde ve dile dayalı tefsirde öne çıkmış; Ebū 'Ubeyde Ma'mer b. Müs̱ennā (v. 209/824), Ebū'l-Ḥasan el-Aḫfeş, Ebū 'Alī el-Ḳuṭrub Muḥammed b. Müstenīr (v. 210/825) ve Sībeveyhi'nin[157] konu hakkındaki görüşlerini nakletmiştir. Her birinin görüşlerini naklettikten sonra yorumlarının kritiğini yapmıştır. Devamında İbn 'Abbās'ın (r.a) konu hakkındaki üç görüşünü naklettikten sonra;

> *"İşte buraya kadar "Elif Lām Mīm"[158] manaları hakkında ehl-i lügat, nahiv ve tefsir ilminin ehli olan kimselerden anlattıklarımızın hepsi konu hakkında bize ulaşmış bilgilerdir.*"

Açıklamasını yapmıştır. Takip eden cümlelerinde "*Bu teheccī harfleri hakkında bir bâbdır"* şeklinde bir başlık açarak ḥurūf-u muḳattaa' için kendi görüşlerini zikretmiştir.

---

[156] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 269.
[157] Zeccāc, Müberrid'den incelikli bir üslupla ders aldığı Sībeveyhi'nin *el-Kitāb*'ına ve Müberrid'e *Me'āni'l-Ḳur'ān'*da çokça yer vermiştir. Bazı yerlerde Sībeveyhi'nin görüşlerini hocası Ḫalīl b. Aḥmed el-Ferāḫidī'nin görüşleri ile kıyaslayarak sunmuştur. Bkz. ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 59-66.
[158] el-Baḳara 2/1.

Zeccāc, ayetler hakkında mana ve i'rāb olarak görüşlerini sunarken Arap dili ve lügavi tefsir âlimlerinin bağlam hakkında yaptıkları açıklamalardan isabetli bulduklarını ve reddettiklerini sebepleriyle açıklamıştır.[159]

Buradan yola çıkarak Zeccāc'ın tefsirindeki kaynaklarından olan lügat âlimlerine ve lügavi tefsirlere yaklaşımı hakkında şu sonuçlara varmak mümkündür; O, ayetlerdeki lafız-mana açıklamaları bağlamında, Kûfe ve Basra ekollerinin ileri gelenlerinin birçoğunun isimlerini de zikrederek konu hakkındaki yorumlarını aktarmıştır. Kendisinden önceki bu dil bilginlerinin yorumlarına önem vermiş, bazı yerlerde kendi yorumlarına onların isabetli bulduğu yorumlarını dayanak olarak göstermiştir. Görüş farklılıklarının olduğu yerde Zeccāc, tefsir yaparken ya da kendisine göre doğru olan yorumu aktarırken eḳyas, ecved, aḥsen, eḍbaṭ, cāiz gibi kelimeler kullanmıştır.

1.2.3.3. Zeccāc'ın Tefsir Kaynağı Olarak Ḳıraāt İmamları

Zeccāc'ın eserinin kıymetini arttıran diğer mesele de bir dilci olarak Ḳur'ān'ın sahih ḳıraātı konusunda tefsirler yapmasıdır. Bu sebepten yorumlarında başvurduğu ḳıraāt imamlarının görüşleri de Zeccāc'ın kaynakları arasında yerini almıştır. Zeccāc, Ḳur'ān'ın i'rāb açısından doğru okunması ve mana açısından lafızların doğru telaffuzu konusunda lügatçilerin yorumlarının yanında sahih ḳıraātlerin râvîlerinin görüşlerini nakletmiştir. Yazı noktasında resm-i mushafın esas olduğunu özellikle dile getirmiştir. Okuma açısından şazz olan rivâyetleri dil açısından nakletmiştir fakat ḳıraāt açısından kaynağı sadece sahih rivâyetler olmuştur. Görüşlerine başvurduğu imamların bazen isimlerini zikretmiş bazen de kendilerinden "ḳurrā" olarak bahsetmiştir.

Zeccāc, ḳıraāt ilmini; lafızların okunuşlarının tespit edilmesi, bunların sözlük anlamları açısından değerlendirilmesi, ayetteki makamları münasebetiyle isabetli olan manaların zikredilmesi, okuyuştan kaynaklı i'rāb farklılıklarının gösterilmesi ve bunların mana etkilerinin belirtilmesi gibi konuları açısından merkeze almıştır. Açıklamalarının genel seyri, rivâyet edilen okuyuşları lügat

[159] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 71, 77.

âlimlerinin de belirttikleri görüşler ile mukayese ederek sunma şeklinde olmuştur. Eserine böylece hususi bir zenginlik de katan Zeccāc, kendisinden sonraki tefsir ve ḳıraāt çalışmaları için lügat âlimlerinin de Ḳur'ān'a yaklaşımlarının takip edilmesini gerektirecek kıymette bir eser kaleme almıştır.

1.2.3.4. Zeccāc'ın Tefsir Kaynağı Olarak Arap Kelamı ve Şiir

Arap toplumu; edebiyat ve şiirle şöhret bulmuş bir toplumdur. Şiirde hem sözlü hem yazılı eserleriyle yetkinliklerini ortaya koymuş olduklarından dolayı buna bir ilim olarak da son derece önem vermişlerdir. Şiirlerin ezberlenmesini üstün maharet saymışlardır.

Şiirin tefsire karıştırılması noktasında âlimler arasında sert tartışmalar yaşanmışsa da Zeccāc Ḳur'ān ayetleri hakkında yorum yaparken Arap kelamı ve şiirine başvurmuştur. Zira Zeccāc, kelimelerin ṣarfını, naḥvini, iştiḳāḳını, anlamlarını ve kullanıldıkları makamlar itibariyle açıklamalarını yaparken Arapça'nın tüm lehçelerinde söylenmiş sözlerin ve yazılmış şiirlerin kaynaklığına ihtiyaç olduğu görüşündedir. *Me'āni'l-Ḳur'ān'da* özellikle de bazı ġarīb lafızların açıklamasında şiire başvurmuştur.[160]

Zeccāc'ın Arap şiirine başvurarak tefsir yaptığı bir kelime "Andolsun, Mûsâ'ya Kitâbı (Tevrat'ı) verdik. Ondan sonra art arda peygamberler gönderdik. Meryem Oğlu Îsâ'ya mucizeler verdik. Onu Ruhu'l-Kudüs (Cebrâil) ile destekledik."[161] ayetindeki أَيَّدْنَا kelimesidir. Bu kelime için şu açıklamayı yapmıştır:

> *"أَيَّدْنَا sözlükte, güçlendirmek ve kuvvetlendirmek anlamlarına gelir. Şâir ' مَنْ تَبَدَّلتْ بِآدٍ آدًا" demiştir. Bununla 'Bir eli bir elle desteklediğin zaman güçlendirirsin.' anlamını kastetmiş ve 'Kuvvete kuvvet katıldığında daha çok kuvvetlenir.' demek istemiştir. Zira ād ve eyd kuvvet demektir."*[162]

---

[160] Sūredeki benzer örnekler için bkz. ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 90, 117, 120, 127, 157, 184, 277.
[161] el-Baḳara 2/87…وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ.
[162] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 150.

Araştırmamızın sınırı konuyu geniş izahlardan alıkoysa da yine ḥurūf- u muḳattaa' bağlamında bir örnek ile konu özetlenebilir. Zeccāc, ḥurūf- u muḳattaa' hakkında söylenmiş önceki sözleri naklettikten sonra *"Ebū İsḥāḳ dedi ki:"* cümlesiyle yorum yapmaya başlayarak bu harfler ile ilgili şiirle desteklediği görüşlerini şöyle sunmuştur:

> *"Bizim 'Elif Lām Mīm' hakkında söylenmiş sözler içerisinden tercih ettiğimiz görüş İbn 'Abbās'tan (Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun) rivâyet edilen görüşlerden biridir ve bu görüş; "Onun her harfinin ayrı ayrı tefsiri vardır." bağlamında söylediği 'Ben Allahım, bilirim.' görüşüdür. Bunun delili Arapların bazı zaman bir harf ile konuşup o harf ile harfin kendisinin de içerisinde geçtiği bir kelimenin manasını kastetmeleridir. Bir şair şöyle demiştir:*
>
> قُلْنَا لَهَا قِفِي قَالَتْ لِي قَافْ ... لَا تَحْسَبِي أَنَّا نَسَيْنَا الْإِجَافْ[163]
>
> *Görüldüğü gibi burada sadece Ḳāf harfini söylemiştir ve onunla 'Duruyorum, dedi.' manasını kastetmiştir."*

Açıklamalarından anlaşıldığı üzere Zeccāc, hakkında çokça söz söylenmiş müteşābihāttan bir mesele olan ḥurūf-u muḳattaa' için nihai görüşünü şiir ile kuvvetlendirerek belirtmiştir.[164]

Sonuç olarak Zeccāc'ın, ayetler hakkında görüşlerini belirtirken başta Ḳur'ān'ın kendisi olmak üzere çeşitli kaynaklara başvuran bir âlim olduğunu söyleyebilir; bir düstur olarak sadece kendi görüşlerini sunduğu çoğu yerin nihayetinde وَاللهُ أَعْلَمُ notunu[165] düştüğünü ve yorum kapılarını açık bıraktığını ifade edebiliriz.

---

[163] Ona "Dur" dedik, bize "Kāf" dedi…Kuruluğu unuttuk sanmayasın.
[164] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 63.
[165] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 103-104.

1.3. Zeccāc'a Göre Tefsir İlmi Açısından Dilbilimin Gerekliliği

Araştırmamızın girişinde kısaca işaret etmekle yetindiğimiz dilbilim ile tefsirin etkileşim sürecini zikredilen sebeplerle sınırlamak mümkün değildir. Fakat dilde laḥn, laḥnın Ḳur'ān okuyuşlarına yansıması ve farklı dil ve kültürlerin İslam'a girmesiyle beraber Ḳur'ān'ın açıklanmasına olan ihtiyacın artması gibi sebepler bu etkileşimin en belirgin zemini olmuştur. Burada etkileşim ile ifade etmek istediğimiz mana; Arap dili açısından gelişim süreci, Ḳur'ān-ı Kerīm açısından ise muradının anlaşılmasına olan ihtiyaca yönelik dilbilgisi araştırmalarıdır.

Hz. Peygamberden sonra Ḳur'ān'ı en iyi anlayan kimselerin sahabiler olduğu muhakkaktır. Bununla beraber sahabilerin hepsinin Ḳur'ān'ı aynı derecede anladığını söylemek mümkün değildir. Çünkü her sahabi, her bir ayetin inişine şahit olamamıştır. Her ne kadar diğer sahabilerden de Ḳur'ān'daki bazı terimlerin açıklanmasına dair rivâyetler[166] nakledilmişse de dilbilimsel bağlamda tefsir hareketinin sahabe içerisinde 'Abdullah b. 'Abbās ile başladığı kabul edilmektedir.[167]

Ḳur'ān filolojisi ile ilgili eski Arap filologlarının iki tabaka[168] oluşturduklarını söyleyen J.J.G. Jansen'e (v. 2015) göre ilk tabaka Ḳur'ān lafızlarını inceleyen tefsir ve dil âlimlerinden oluşmaktadır. Ona göre İbn 'Abbās, bu tabakanın en önemli simasıdır. İbn 'Abbās'ın tefsir yöntemini; Hz. Peygamberden duyduklarını aktarma, kutsal kitapların verileriyle Ḳur'ān'ı yorumlama ve Arap şiirinden

[166] es-Suyūṭī, *a.g.e.,* s. 731-742.
[167] İsmail Aydın, *a.g.m.,* s. 84.
[168] Hicri ilk üç asır, Ḳur'ān'a dilbilimsel yaklaşımların teşekkül ettiği asırlardır. Bu ilk üç asırda, daha çok Ḳur'ān müfredātı üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Dördüncü yüzyıldan itibaren Arap dilinde, nahiv ilmi haricinde, belagat ve sözdizim-nazım teorilerinin tartışılmaya başlanmasıyla beraber Ḳur'ān'a dilbilimsel yaklaşımda gelişmeler yaşanmıştır. Beş ve altıncı yüzyıllarda belagate dair temel eserlerin yazılması ve bu eserlerin Ḳur'ān tefsiri için malzeme sunması Ḳur'ān'a filolojik yaklaşımda farklı bir boyut oluşturmuştur. Buradan da anlaşıldığı üzere Jansen'in bahsettiği iki tabakadan ilki, hicrî beş ve altıncı yüzyıllara kadar olan dönemdir. Onun Zemahşeri (v. 538/1144) ile başlattığı ikinci tabaka, modern dönem olarak adlandırılan miladi on dokuzuncu yüzyıllardaki tefsir anlayışlarının temelini oluşturan dönemleri kapsamaktadır.

istişhâdda bulunma şeklinde özetleyen Jansen, onun bu yönteminin birinci tabakadaki tefsir ve dil yorumlarının özeti olduğunu söylemiştir.[169]

Sahabe devrinden sonra tâbiûn imamları, laḥn problemi henüz yaygınlaşmadığı için sahabilerden tefsir adına talim ettiklerinin yanı sıra kendi içtihatlarıyla Ḳur'ān'ın tefsirine devam etmişlerdir. İbn 'Abbās'ın öğrencileri olmaları hasebiyle Mücāhid (v. 103/721), İkrime (v. 105/723) ve Ṭavūs b. Keysān (v. 106/725) gibi tabiin imamlarının, o dönem itibariyle dilbilimsel tefsirin öncüleri olduklarını söylemek mümkündür.

Jansen, bahsettiği birinci tabakada Ebū 'Ubeyde'nin, 'İbn Abbās'tan sonra Ḳur'ān'a filolojik yaklaşımın en önemli siması olduğu kanaatindedir. Ona göre her ne kadar çokça eleştiriye tabi tutulmuşsa da Ebū 'Ubeyde'nin *Mecāzu'l-Ḳur'ān'*ının filolojik tefsirde müstesna bir yeri vardır.[170]

Jansen'in bahsettiği birinci tabaka içerisinde Ḳur'ān'ın gramatik ve semantik açıdan yorumlanmasında öne çıkan diğer bir sima da *Me'āni'l-Ḳur'ān'*ıyla Ferrā'dır. Ferrā, Ebū 'Ubeyde ile muasırdır. Bu yüzden onun Ḳur'ān'ın dilbilimsel açıdan yorumlanmasında takip ettiği metodu detaylı bir tenkide tabi tutmuştur. Kaleme aldığı *Me'āni'l-Ḳur'ān'*ıyla dilbilimsel tefsir metoduna dönemi itibariyle Ebū 'Ubeyde'den daha sistematik bir örnek olduğu söylenebilir.

Bu iki âlimden takribi yüzyıl sonra Zeccāc, dilbilimsel tefsir sahasının birinci tabaka içerisindeki önde gelen ismi olmuştur. O, kendisinden önceki yaklaşık üç asrın birikimini kendi döneminin ilmi birikimi ile harmanlayarak dilbilimsel tefsirin öncüsü olmuştur.[171] Dönem itibariyle bazı Ḳur'ān'ın terimlerinin açıklamalarına ve nahiv esaslarına göre yeniden yorumlanmasına olan ihtiyacın

---

[169] J.J.G. Jansen, *Kur'ân'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar,* Çev. Halilrahman Açar, Fecr Yay, Ankaa 1993, s. 106-110.

[170] Jansen, *Kur'ân'a Yaklaşımlar*, s. 114.

[171] Ferrā'nın, Kûfeli bir gramerci olması ve Kûfe dil mektebinin gramer yorumları doğrultusunda Ḳur'ān'ı tefsir etmesi, onun ve eserinin Basralı dilciler tarafından eleştirilmesini netice vermiştir. Zeccāc'a kadar Me'āni'l-Ḳur'ān alanında birçok eser kaleme alınmışsa da gerek metot farklılığı gerekse de Basra dilcilerinin gramer yorumlarına daha yakın bir eser kaleme almasıyla onun *Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rābuhu* eseri Basra'da kabul görmüştür. Jansen'in Zemahşeri ile başlattığı dilbilimsel tefsirin ikinci tabakasında Kûfe gramerine paralel yorumda başvuru kaynağı Ferrā; Basra gramerinde ise Zeccāc olmuştur. Nitekim Zemahşeri de bu iki kaynağa çokça atıf yapmıştır.

devam etmesi, Zeccāc'ın tefsir ilmi açısından dilbilimin gerekliliği düşüncesinin temelini oluşturur.

Ḳur'ān dilinin Arapça olması, tefsir ile Arap dili arasındaki bağın doğal sebebidir. Buna binaen Ḳur'ān'ın anlaşılmasına olan ihtiyaca yönelik başlayan tefsir hareketlerinin Arap gramerinin verileri doğrultusunda ilerlemesi de kaçınılmazdır. Tefsirin erken dönemi itibariyle; Ḳur'ān'ın ġarīb lafızlarının açıklanması, bu açıklamalara Arap şiirinden örnekler sunulması ve farklı anlamlara gelebilecek i'rāb değerlendirmelerinin yorumlanması bağlamında ilerleyen dilbilimsel tefsir hareketi, Jansen'in bahsettiği ilk tabakadaki âlimlerin eserlerindeki ortak temadır. Nitekim İsmail Aydın da dilbilim ile tefsir etkileşiminin boyutu ve konuları hakkında, "*Ġarīb lafızları açıklama, nahiv esaslarına paralel yorum, şiir ile istişhād, deyimleri kullanma, lehçelerle tefsir, yabancı kelimelerle tefsir, iştiḳāḳı kullanma, kavramlara bütüncül yaklaşım*"[172] gibi birkaç başlık saymaktadır.

Zeccāc'ın *Me'āni'l-Ḳur'ān*'ında tefsir açısından dilin gerekliliğine yaklaşımı, Aydın'ın zikrettiği başlıklarla paraleldir. Zeccāc'a göre de Ḳur'ān'ın mana ve i'rāb itibariyle açıklanması ve sahih bir okuyuşla tilavet edilmesi için doğru bir talim gerekmektedir. Alttaki başlıklarda, Zeccāc'a göre tefsir açısından dilin gerekliliğini üç başlık altında biraz daha açarak işleyeceğiz.

1.3.1. Ḳur'ān Kavramlarının Anlaşılması

Zeccāc, Ḳur'ān'ın doğru anlaşılabilmesi ve ondan doğru hükümler çıkarılabilmesi için onun kelime hazinesindeki manaların doğru tespit edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. O, Ḳur'ān ayetlerinde açıklamaya ihtiyaç duyulan lafızları tespit etmiş, ayetlerdeki maksadın gözetilebilmesi adına bu kelimeleri yorumlamıştır. Açıklamalarına bazen مَعْنَاهُ, bazen تَأْوِيلُهُ, bazen de تَفْسِيرُهُ şeklinde başlamıştır. Zeccāc, bu açıklamaları kimi zaman lügat âlimlerinin görüşleriyle kimi zaman da tefsir olarak kabul edilmiş yorumlarla destekleyerek yapmıştır. Kimi yerde de önceki yorumların eleştirisini yapıp konu hakkında kendi düşüncesini sunmuştur. Kimi ayet hakkında da kendi açıklamasıyla iktifa etmiştir. Lafızları iştiḳāḳ ilminden yararlanarak açıklamış,

[172] Aydın, *a.g.m.,* s. 89-108.

özellikle ayetteki muradın anlaşılmasında zorluk oluşturabilecek ġarīb lafızlar üzerinde yorumlar yapmıştır.

1.3.2. Farklı İ'rāb Değerlendirmelerinin Anlama Etkisinin Gösterilmesi

Lafızlarla manayı açığa çıkarmak[173] anlamına gelen i'rāb, ıstılahta; lafzî ya da takdîrî bir âmil ile kelimenin son harekesinin değişimi[174] olarak tanımlanmıştır. Arap dilinin her çeşit (lafzî, takdîrî veya mahallî) söyleyiş biçimleri ve tüm gramer kurallarını cümlelere uyarlayarak cümlelerden kastedilen en isabetli manayı tespit sanatı[175] olarak da tanımlanmıştır.

Zeccāc'ın *Me'āni'l-Ḳur'ān*'ında i'rāb; cümledeki her bir kelimenin cümle içindeki konumu itibariyle değerlendirilip, taşıdığı anlamın bu konuma göre yorumlanması ve cümlenin sözdiziminin incelenmesi şeklinde işlenmiştir. Ona göre Ḳur'ān'ının doğru anlaşılabilmesi için Arap gramerinin sunduğu bilgilerden yararlanmak elzemdir.

1.3.3. Ḳur'ān'ın Doğru Okunması

Ḳur'ān-ı Kerīm'in öğretim faaliyetleri, onun indirilmesiyle başlamıştır. Ḳur'ān'ın doğru okunmasına yönelik Hz. Peygamberin eğitim faaliyetleri, tâbiûn devri sonlarında ḳıraāt ilmi olarak sistematikleşmiştir. Ebu'l-Esved ed-Düeli'nin (ö. 69/688) Ḳur'ān'ı harekelemesi ile başlayan sahih ḳıraāt çalışmaları, Naṣr b. Āṣım (ö. 89/708) ve Yaḥyā b. Ya'mer (ö. 89/708) ile devam etmiştir. Özellikle Ḥarūn er-Reşīd (ö. 193/809) zamanında kendini daha belirgin[176] hissettirren Ḳur'ān okuyuşlarında yaşanan laḥn problemleri, aslî dilleri Arapça olmayan kimselere Arapçanın öğretimini elzem kılmıştır.

---

[173] Muḥammed b. Mükerrem İbn Manẓūr, *Lisānu'l-'Arab,* Nşr. Dāru Ṣādir, Beyrut, ty, c. I, s. 589.
[174] Seyyid Şerīf el-Cürcānī, *et-Ta'rīfāt,* Nşr. Daru'l-faḍīle, Kahire ty, s. 29.
[175] Durmuş Ali Kayapınar, "İ'rāb'ül-Kur'ān: Kur'ān-ı Kerīm'in Gramerine Giriş", *Selçuk Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* say. III, Konya 1990, s. 341.
[176] Alaaddin Yanardağ, "İbn Haldun'a Göre Müslüman Bilginlerin Dili: Arapça Dil Bilimi, Bedevî ve Hadarî Toplumların Lehçeleri", Uluslararası Din ve Dil Sempozyumu, ed. İlyas Altuner – Osman Bayraktutan, *Iğdır Üniv. Yayınları,* Iğdır 2018, s. 99.

Zeccāc'ın yaşadığı devre gelinceye kadar tefsirin erken dönemlerinde, Ḳur'ān'ın doğru okunmasına yönelik ḳıraāt çalışmaları olgunlaşmış ve temel eserler yazılmıştır. O, *Me'āni'l-Ḳur'ān*'da, Ḳur'ān lafızlarını okuyuş açısından tetkik etmiş ve bunu yaparken hem ḳıraāt âlimlerinin hem de Arap dilcilerinin yorumlarına başvurmuştur. Tefsirinin farklı yerlerinde, rivâyet olunmayan ḳıraātlerden biriyle Ḳur'ān'ın okunamayacağına dikkat çekmiştir.

Zeccāc'ın ḳıraate vurgusuna dair bir örnek "Dinde zorlama yoktur..."[177] ayetinde vardır. Zeccāc, buradaki لَا إِكْرَاهَ lafzının irab açısından لَا إِكْرَاهٌ şeklinde okunmasının dilde geçerli bir okuyuş olsa dahi ayetin böyle okunamayacağını ifade etmiştir. Açıklaması söyledir:

> *"لَا إِكْرَاهٌ şeklinde ref' (makamında) okuma câizdir fakat böyle okunabileceğine dair bir rivâyet sabit olursa. Yoksa böyle okunmaz."*[178]

Sonuç olarak denebilir ki; Zeccāc'ın devrine gelinceye kadar sahih ḳıraāt adına yaşanan etkileşim süreci Arap dilinin mükemmelleşmesine de etki etmiştir. Bununla beraber Ḳur'ān'ın etkisiyle başlayan dil çalışmaları hakkında lügatçilerin yaptıkları çalışmalar bu kadarla sınırlı kalmamış ve daha sonraları Ḳur'ān ilimlerinden biri halini alacak dil araştırmalarını da netice vermiştir.

1.4. Zeccāc'ın Dönemi İtibariyle Ḳur'ān Tefsiri ve Dilbilimin Etkileşimi: Ġarīb, Me'ānī, İ'rāb İlimleri

İslami fetihlerin yaygınlaşması ve bununla beraber farklı milletlerin İslam'a dahil olmaları, Ḳur'ān'ın kelime kelime hatta harf harf açıklanmasına olan ihtiyacı beraberinde getirmiştir. Bu ihtiyaca binaen Ḳur'ān'ın açıklanması ve anlaşılması adına başlayan tefsir hareketleri, diğer İslami ilimlere zemin olmuş ve günümüze kadar birçok ilim ile de etkileşimi devam etmiştir.

Ḳur'ān'ın tefsirine yönelik erken dönemde yürütülen faaliyetler, Arap grameri için büyük önem arz etmektedir. Ġarīb, me'ānī ve i'rāb olarak sınıflandırılan bu faaliyetler, gramerin teşekkül zemini olmuştur. Nitekim bu sınıflandırmalar, ilk

---

[177] el-Baḳara 2/256. لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ
[178] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 289.

dönemler itibariyle Arap dilcileri tarafından yazılan tefsirlerin isimleri üzerinde cisimleşmiş[179] ve bu bağlamda dilin de gelişim seyrini ortaya koymuştur. Zira her ne kadar kendisinden önceki gramer yorumlarını derlemiş ve yorumlamış olsa da Hicret'in II. yüzyılının sonlarına doğru yazılmış olan Sîbeveyhi'nin *el-Kitāb*'ından önce, Arap gramerinde bir bütün olarak yazılmış eserler mevcut değildir.[180] 'Amr b. el-'Alā[181], Ḫalīl b. Aḥmed ve el-Aḫfeş[182] gibi dil âlimleri Arap gramerini meydana getirmişler; Ḫalīl b. Aḥmed *Kitābu'l-'Ayn*'ıyla Arap diline dair ilk sözlüğü yazmış; Sîbeveyhi ise *el-Kitāb'*ı ile Arap gramerini daha da olgunlaştırmıştır.[183]

Hicri ilk üç asır ve Zeccāc'ın dönemi itibariyle de Ḳur'ān tefsiri ve dilbiliminin etkileşimi ġarīb, me'ānī ve i'rāb bağlamında devam etmiştir. Zira hicrî ilk üç asrın, hem tefsir ilmi hem de dil açısından gelişme süreci olduğu malumdur. Zeccāc dönemi ise araştırmamızın farklı yerlerinde değinildiği üzere hem tefsirdeki hem de dildeki bu gelişimin seyrini hızlandırmıştır. Dönemi itibariyle Zeccāc'ın, Basra dilcilerinin hocası olduğu düşünülünce gelişimin bu hızında onun azımsanamayacak katkısı anlaşılmış olacaktır.

1.4.1. Ġarību'l-Ḳur'ān İlmi

Ḳur'ān-ı Kerīm'de manası herkesçe anlaşılamayan ve Arap dili açısından da yabancı olan bazı lafızları açıklamak gayesi Ġarību'l-Ḳur'ān araştırmalarının başlangıcı sayılmış ve bu adla bir ilmin sistemleşmesine etken olmuştur. Sahabe ile başlayan[184] ve ġarīb lafızların açıklanmasına dair tefsirin de ilk faaliyetleri[185] olan bu araştırmalar, Kureyş ve diğer lehçelerden hatta diğer dillerden Arapça'ya geçen ġarīb kelimeler hakkındaki incelikli çalışmalardır.

---

[179] John Wansbrough, *Quranic Studies Sources and Methods of Scriptural Interpretation*, Prometheus Books, Amherst/New York 2004, s. 197.
[180] Kees Versteegh, *Grammar and Exegesis. The Origins of Kufan Grammar and The Tafsīr Muqātil*, s. 5.
[181] Tam adı, Ebū 'Amr b. 'Alā b. 'Ammār el-Māzinī el-Baṣri'dir. Yedi ḳıraāt âliminden biri ve Arap dili-edebiyatı âlimidir.
[182] Tam adı, Ebu'l-Ḫattāb Abdu'l-Ḥamīd b. Abdu'l-Mecīd el-Aḫfeş el-Ekber'dir. Arap dil âlimidir.
[183] Bulut, a.g.m., s. 393. İsmail Aydın, *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu, Tarihsel Gelişim ve Sorunlar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s. 107-109.
[184] Temizer, a.g.m, s. 41.
[185] İsmail Aydın, Kur'ân'ın *Filolojik Yorumu,* s. 138; Cerrahoğlu, *a.g.e.,* s. 211-215.

Ġarību'l-Ḳur'ān konusunda sahabe içerisinde en kapsamlı izahlar İbn 'Abbās (r.a) tarafından yapılmıştır.[186] İbn 'Abbās'a *Ġarību'l-Ḳur'ān /Lüġatu'l-Ḳur'ān, Mesāilu Nāfī b. el-Ezrāḳ, Sahīfetu 'Ali b. Ebi Talḥā* olarak üç adet eser atfedilmiştir.[187]

Erken dönem tefsirlerinde ġarīb lafızlar açıklanırken kelimenin eş anlamlısıyla ya da cümle içinde ifade ettiği anlama binaen açıklamalar yapılmıştır. Bu açıklamalara Arap şiirindeki kullanımları da delil olarak getirilmiştir.

Ḳur'ān-ı Kerīm'deki ġarīb lafızların sayılarında farklı yorumlar varsa da yedi yüz ya da biraz daha fazla olduğu söylenmiştir.[188] İbn 'Abbās tarafından ġarīb lafızlar hakkında yapılan açıklamaları Suyūṭī *el-İtḳān*'da kaydetmiştir.[189]

Ġarīb lafızları bilme ve açıklama faaliyetleri dilin tefsirdeki önemini ve zanna dayalı tefsirlerden kaçınılmasının gerekliliğini ortaya koymuştur. Rāġıb el-İsfehānī'nin (ö. 7/9. yy. ilk çeyreği) konuya ilişkin şu açıklamaları da önemlidir:

> *"Ḳur'ān-ı Kerīm ilimlerinde meşgul olunması gereken ilk şey lafẓī ilimlerdir. Lafẓī ilimlerde ise yapılması gereken şey müfred lafızların anlamını ortaya çıkarmaktır. Ḳur'ān'ın anlamlarına ulaşmak isteyen kişi için ilk adım müfred lafızların anlamlarının belirlenmesidir. Bu tıpkı bir binayı inşa etmek isteyen kişinin tuğlalarla işe başlaması gibidir. Üstelik bu husus sadece Ḳur'ān ilimleri açısından değil tüm şer'i ilimler açısından faydalıdır."*[190]

Ali Bulut yirmi adet Ġaribu'l-Ḳur'ān eseri tespit etmiştir. Bu eserlerin en meşhurları ve müellifleri şöyledir:

-Zeyd b. 'Ali (ö. 122/740): *Tefsiru Ġarībi'l-Ḳur'ān*

---

[186] Aydın, *a.g.e,* s. 138. Cerrahoğlu, *a.g.e,* s. 211-215. Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsīr ve Ḳur'an'ı Anlamaya Katkısı (Hicri İlk Üç Asır).* (Erciyes Üniv. SBE, Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi) Kayseri 2009, s. 125.

[187] Bulut, a.g.m., s. 399-401.

[188] Muṣtafā Ṣadıḳ er-Rāfiī, *İ'cāzu'l-Ḳur'ān ve Belāġatu'n-Nebeviyye,* Nşr. Dāru'l-Kutubi'l-'Arabiyye, Beyrut 1973, s. 73. Bulut, a.g.m., s. 394.

[189] es-Suyūṭī, *a.g.e.,* s. 282-287.

[190] Rāġıb el-İsfehānī, *Müfredātu'l-elfāẓi'l-Ḳur'ān,* Thk. Ṣafvān 'Adnān Dāvūdī, 4. Baskı, Nşr. ed-Dāru's- Ṣāmiyye, Beyrut 2009, s. 54. Aynı bağlamda Zerkeşi'nin de açıklamaları da yukarıda geçmişti.

-Ebū Feyd Muerric b. ‘Amr es- Sedūsī (ö. 195/811): *Ġarību’l-Ḳur’ān*

-Ebū Muḥammed Yaḥyā b. el-Mübārek el-Yezīdī *(ö. 202/818): Ġarību’l-Ḳur’ān*

-Ebū Naḍr b. Şümeyl et- Teymī el-Baṣrī (ö. 203/818): *Ġarību’l-Ḳur’ān*

-Ebū ‘Ubeyde Ḳasım b. Sellām (ö. 224/839): *Ġarību’l-Ḳur’ān*

-Muḥammed b. Sellām el-Cumaḥī (ö. 231/845): *Ġarību’l-Ḳur’ān*

-Ebū Bekr b. el-Verrāḳ (ö. 249/863): *Ġarību’l-Ḳur’ān*

-Muḥammed b. Dīnār el-Aḥvel (ö. 259/873): *Ġarību’l-Ḳur’ān*

-Ebū Muḥammed Müslim b. Ḳuteybe (ö. 276/889): *Tefsiru Ġarībi’l-Ḳur’ān*

-Muḥammed b. ‘Uzeyz es- Sicistānī (ö. 330/941): *Ġarību’l-Ḳur’ān*

1.4.2. Me’āni’l-Ḳur’ān İlmi

İslam’ın yeni fetihlerle farklı dil ve kültürlere yayılmasıyla beraber dilde farklılaşmaların meydana gelmesi, Arap dilcilerini, Arap gramerini korumak amacıyla dilin kaidelerini tespit etmeye ve kaydetmeye sevk etmiştir.[191] Bununla beraber dil âlimlerini bu işe yönlendiren en büyük sebep Ḳur’ān’ın yanlış okunmasının önüne geçmek olmuştur. Zira dildeki bu farklılaşma zamanla Ḳur’ān okuyuşlarına da etki etmiştir. Seyreden bu süreç Ḳur’ān’ın lügat ve mana açısından da tefsir edilmesine zemin hazırlamıştır. Böylece tefsir ilminin Me’āni’l-Ḳur’ān dalı teşekkül etmiştir.

Me’āni’l-Ḳur’ān eserleri, erken dönem lügavî tefsir anlamında ikinci[192] olarak telif edilen eserlerdir. Bu asırlardaki Me’āni’l-Ḳur’ānların daha sonraları başlıca bir ilim olacak İ’rābu’l-Ḳur’ān türü eserleri barındırdığını söylemek mümkündür. Zeccāc’ın da eserini me’ānī ve i’rāb olarak iki boyutlu telif etmiş olması bunun önemli bir işaretidir.

Zerkeşī *el-Burhān*’da, mana/مَعْنَى kelimesinin kasıt anlamına geldiğini ve me’āni/مَعَانِى lafzının, mana lafzının çoğulu olarak açığa çıkarmak anlamında iẓhār

[191] ‘Abdurraḥmān b. Muḥammed İbn Ḫaldūn, *Muḳaddimetu İbn Ḫaldūn,* Thk. ‘Abdullāh Muḥammed Dervīş, 1. Baskı, Nşr. Dāru Y’arib, Şam 2004, c. II, s. 200. Cerrahoğlu, *a.g,e.,* s. 209.
[192] Bulut, a.g.m, s. 397.

kelimesinden türediğini söylemiştir. Müfessirlerin قَالَ أَصْحَابُ الْمَعَانِى[193] dedikleri zaman Me'āni'l-Ḳur'ān alanında eser kaleme almış âlimleri kastettiklerini belirtmiştir.[194]

İbnu'n-Nedīm (ö. 385/995) *el-Fihrist* adlı eserinde Me'āni'l-Ḳur'ān alanında yazılmış eserleri "Me'āni'l-Ḳur'ān ve müşkülühü ve mecâzühü"[195] başlığı altında saymıştır. Me'āni'l-Ḳur'ān adıyla telif edilmiş on dokuz adet eser kaydetmiştir.[196] İlgili kısımda İbnu'n-Nedīm, Me'āni'l-Ḳur'ān ile beraber mecāz ve müşkil gibi ilimlerin yansıtıldığı eserlerin adlarını da aktarmıştır. Aşağıda sadece Me'āni'l-Ḳur'ān isimli eserleri aktardık. Eserler ve müellifleri şöyledir:

-Vāsıl b. 'Aṭā (ö. 131/748): *Me'āni'l-Ḳur'ān*
-Ebān b. Ṭaġlib el-Cerīrī (ö 141/758): *Me'āni'l-Ḳur'ān*
-Ebū Ca'fer er- Ruāsī (ö. 170/786): *Me'āni'l-Ḳur'ān*
-Yūnus b. Ḥabīb (ö. 182/798): *Me'āni'l-Ḳur'ān*
-'Alī b. Ḥamza el-Kisāī (ö. 189/804): Me'āni'l-Ḳur'ān
-Yaḥyā b. Ziyād el-Ferrā (ö. 207/822): *Me'āni'l-Ḳur'ān*
-Ebū 'Alī Ḳuṭrub Muḥammed b. el-Müstenīr (ö. 210/ 825): *Me'āni'l-Ḳur'ān*
-Ebu'l-Ḥasen Saīd b. Mes'ade, Aḫfeş el-Evsaṭ (ö. 215/830): *Me'āni'l-Ḳur'ān*
-Ebū Zeyd Saīd b. Evs el-Enṣārī (ö. 215/830): *Me'āni'l-Ḳur'ān*
-Ebū 'Ubeyde el-Ḳasım b. Sellām (ö. 224/838): *Me'āni'l-Ḳur'ān*
-Muḥammed b. Yezīd, el-Müberrid (ö. 286/900): *Me'āni'l-Ḳur'ān*
-Mufaḍḍal b. Seleme (ö. 290/902): *Me'āni'l-Ḳur'ān*
-Aḥmed b. Yaḥyā, S'aleb (ö. 291/903): *Me'āni'l-Ḳur'ān*
-Muḥammed b. Aḥmed b. Keysān (ö. 299/911): *Me'āni'l-Ḳur'ān*
-Zeccāc (ö. 311/923): *Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rābuhu*
-Ebū Bekir İbnu'l-Enbārī (ö. 328/940): *Me'āni'l-Ḳur'ān*

[193] Me'ānī sahipleri demiştir ki.
[194] ez-Zerkeşī, *a.g.e.*, c. II, s. 147-148.
[195] مَعَانِى الْقُرْآنِ وَ مُشْكِلِهِ وَ مَجَازِهِ
[196] en-Nedīm, *a.g.e.*, s. 37.

Zerkeşī *el-Burhān'*da bu alanda yazılmış en önemli eserlerin Ferrā, Zeccāc ve İbnu'l-Enbāri'nin[197] (ö. 328/940) *Me'āni'l-Ḳur'ān'*ları olduğunu söylemektedir.[198] Bunun ardından da Zeccāc'ın *Me'āni'l-Ḳur'ān*'ı için "Bir benzeri daha telif edilmemiştir."[199] diyerek diğer Me'āni'l-Ḳur'ānlar arasında bu eserin kıymetini özellikle belirtmiştir.

1.4.3. İ'rābu'l-Ḳur'ān İlmi

İbn Ḫaldūn (ö. 808/1406), ilimleri; maksūdu bizzāt (Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam gibi asıl ilimler) ve vesīletun āliye (Asıl ilimlere ulaştıracak alet ilimler) olarak ikiye ayırdıktan sonra dili ve onun kaidelerini alet ilmi olarak saymakta ve bu bağlamda dilbilimini öğrenmenin bir zaruriyet olduğunu ifade etmektedir.[200]

Arap toplumunun kabilelerden oluştuğu ve bu kabilelerin herbirinin dili Arapça olsa da aralarında belirgin farklar olduğu bilinen bir olgudur. Haddizatında çok geniş bir coğrafyaya yayılmış kabile hayatının beraberinde bu farklılıkları da getirmiş olması tabî bir durumdur.

Kendi aralarında bu kadar çok lehçeye ayrılmasının yanında Arapçanın farklı kültür ve medeniyetlerle kaynaşması sebebiyle laḥn/i'rāb problemleri artmıştır. Erken dönem lügavi tefsirler itibariyle lügat âlimleri problemleri gidermek için Ḳur'ān'ın i'rābında araştırma yapmaya yönelmişlerdir. Arap dil mekteplerinin oluşması ve mektepler arasındaki münazaraların çoğalmasıyla beraber artan nahiv faaliyetleri, bu ilmin sistematik bir ilim olmasını netice vermiştir.

İ'rābu'l-Ḳur'ān alanında eser kaleme alan bazı âlimler ve eserleri şöyledir:

-Ebū 'Alī Muḥammed el-Müstenir Ḳuṭrub (ö. 206/821): *İ'rābu'l-Ḳur'ān*
-'Abdulmelik b. Ḥabīb (ö. 238/821): *İ'rābu'l-Ḳur'ān*
-Ebū Ḫātim es- Sicistānī (ö. 248/862): *İ'rābu'l-Ḳur'ān*
-İbn Kuteybe (ö. 276/889): *İ'rābu'l-Ḳur'ān*

[197] Tam adı Ebū Bekr Muḥammed b. el-Ḳāsım b. Muḥammed el-Enbārī'dir. Bağdat yakınlarındaki Enbār'da doğmuştur. Baġdādī nisbesiyle de anılır. Arap dili ve edebiyatı, Ḳur'ān ilimleri ve ḥadis âlimidir. Emin Işık, İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir, *DİA,* c. XXI, s. 24.
[198] ez-Zerkeşi, *a.g.e.,* c. II, s. 148.
[199] ez-Zerkeşi, *a.g.e.,* c. II, s. 148.
[200] İbn Ḫaldūn, *a.g.e.,* c. II, s. 351.

1.4.4. Tefsir'in Sesbilim, Biçimbilim ve Kökenbilim ile İlişkisi

Araştırmamızın bu ve bundan sonraki başlığı, birer Ḳur'ān ilmi olarak incelenen Ġarīb, Me'ānī, İ'rāb gibi Ḳur'ān ilimlerini klasik dönem Arap dilbilimi bağlamında değerlendirmeyi ve böylece aralarındaki ilişkiyi biraz daha temellendirmeyi hedeflemektedir. Ḳur'ān'ın, Arap dilinin gelişimine etkisinin görülebilmesi adına bu hususa değinmek gerekmektedir. Zira her ne kadar Arap dili için İslamiyet öncesi sözlü ve kısmen yazılı edebiyatın varlığı tartışmadan uzaksa da bu edebiyatın filolojik olarak gelişimi İslam'dan sonra olmuştur. [201]

Arapçanın yazıya geçtiği milâdî altıncı ve yedinci asırlar "Klasik Dönem" ve bundan önceki asırlar da "Eski Arapça" olarak anılmıştır.[202] Sözlü edebiyat merkezli olan Eski Arapça'nın Ḳur'ān'ın nazil olmaya başlamasıyla Klasik Dönem Arapçası'na geçişi hızlanmıştır.

Burada Arap dilinin tarihi devirlerine girmeyeceğiz. İncelemenin gerçekleştirileceği sesbilim, sözlükbilim, cümlebilim, sözdizim ve biçimbilim gibi dilbilimin alt dallarının Ḳur'ān'ın tefsir hareketleri merkezinde, özellikle de Ġarīb, Me'ānī ve İ'rāb ilimleri bağalmında teşekkül ettiğinin anlaşılabilmesi adına bu devirleri zikrettik. Bunun yanında dilbilimin, Arap dilindeki önemi bakımından değil lügavî tefsirler açısından ve Zeccāc'ın eserine etkisi özelinde araştırmanın içerisine dâhil olduğunu göstermek istedik.

Dillerin fonetiğini inceleyen bir bilim dalı olan sesbilimi, Arapça açısından "ṣavtiyye" ilmi bağlamında temellendirilmiştir.[203] Ṣarf ilmi ise lafzın, i'rāb ve binā dışında kelime durumlarının kurallarını inceleyen ilim şeklinde tanımlanmış[204] ve dilbiliminde morfolojinin/biçimbilimin konusu bağlamında değerlendirilmiştir.

---

[201] Bilal Temiz, "İlk Filolojik Çalışmalar Döneminde Ḳur'ān-ı Kerīm'in Arapçaya Kazandırdıkları", *Çanakkale Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* say. 3/2, 2003, s. 308.
[202] Temiz, a.g.m, s. 312.
[203] İsmail Durmuş – Ahmet Yüksel, "Savtiyye", *DİA*, c. XXXVI, s. 204.
[204] Hulusi Kılıç, Sarf, *DİA*, c. XXXVI, s. 136.

Kökenbilim, ‘ilmu’l-iştiḳāḳ olarak tesmiye edilmiş ve terim olarak aralarında mana ilişkisi bulunan iki kelimeden birinin diğerinden alınması ve türetilmesi anlamında kullanılmıştır.[205]

Klasik Dönem itibariyle lügat uleması ve lügavî tefsirciler, Ḳur’ān ayetlerine yaptıkları sesbilim, biçimbilim ve kökenbilim açıklamalarıyla Ḳur’ān’ın doğru okunup anlaşılmasına vesile olmuşlardır. Hem ḳıraāt hem de dil alanında söz sahibi olan Ali b. Ḥamza el-Kisāī (ö. 189/805) ve Me’āni’l-Ḳur’ān müelliflerinden Ferrā bu âlimlerdendir.

Kisāī ve Ferrā’nın Kûfe’de yetişmesiyle ‘ilmu’s-ṣavt ve ‘ilmu’l-iştiḳāḳ’a bağlı olarak onlar ve Basra dil öncüleri arasında ihtilaflar[206] boy göstermiştir. Bu ihtilafların çoğalması ve müstakil kitaplara konu teşkil eden çalışmaların ortaya çıkması da Arap dilinin gramer ve edebiyatına dair ürünlerin derlenmesinin ve kuralların tespitinin[207] gerekliliği noktasında araştırmaları hızlandıran en büyük etken olmuştur.

Zeccāc, sesbilim, biçimbilim ve kökenbilim bağlamında Kûfe ve Basra arasındaki tartışmalara *Me’āni’l-Ḳur’ān*’da yer vermiştir. ‘İlmu’ṣ-ṣavt/sesbilim için örnek olarak verilebilecek iltiḳau’s-sākineyn ve ḥurūf-u muḳattaa’ların okunuşu[208] gibi yerlerde Zeccāc, geniş izahlarda bulunmuş ve bunları hem ekollerin görüşüne hem de kendi yorumlarına göre değerlendirmelere tabi tutmuştur.

‘İlmu’l-iştiḳāḳ/kökenbilim de Zeccāc’ın tefsirinde genişçe yer almıştır. Örneğin “Sana, hilalleri soruyorlar…”[209] ayetinde “hilāl” lafzı için türemesine yönelik yaptığı yorumlar konuya yaklaşımını görmek açısından yararlı olacaktır. Şöyle demiştir:

“Hilalin manası ve iştiḳāḳı şudur:

---

[205] Hulusi Kılıç, İştikak, *DİA,* c. XXIII, s. 439.
[206] Bu bağlamda birçok eser kaleme alınmış olmakla beraber iki mektebin de yorumlarını nakledip tartışmaları izah sadedinde yazılmış en kıymetli kitaplardan biri Ebu’l-Berakāt İbnu’l-Enbārī’nin (ö. 577/1181) *el-İnṣāf fī Mesāili’l-Ḫilāf beyne’l-Baṣriyyīn ve’l-Kūfiyyīn* adlı eseridir. Daha geniş bilgiler için eser kıymetli bilgiler içermektedir.
[207] Kılıç, a.g.md, s. 345.
[208] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65.
[209] el-Baḳara 2/189…يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْأَهِلَّةِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ

Çocuk doğduğu zaman ağladığı ya da bağırdığında insanlar إِسْتَهَلَّ الصَّبِيُّ *derler. Onların bu sözleri hacda ya da umrede olan insanların* أَهَلَّ الْقَوْمُ *demeleri ve bununla seslerini telbiye anında yükseltmelerini kastetmeleri gibidir. İştiḳāḳı hakkında, onun ayın hilâl hali olduğunu çünkü insanların onu gördükleri zaman tehlîlde bulundukları şeklinde bir açıklama da vardır."*[210]

Kökenbilime örnek olarak sunulan bu açıklamadan sonra Zeccāc'ın biçimbilim/morfoloji hakkındaki açıklamalarına da bakmak yerinde olacaktır. "…Tālūt ve onunla beraber iman edenler ırmağı geçince, (geride kalanlar) "Bugün bizim Cālūt'a ve askerlerine karşı koyacak gücümüz yok." dediler…"[211] ayeti hakkında طَاقَةَ lafzının قُوَّةَ anlamına geldiğini söyleyen Zeccāc; *"Güç yettirilebilen bir şey hakkında"* [212] أَتَقْتَ الشَّيْئَ إِتَاقَةً وَ تَوْقًا *denilir şeklinde yaptığı açıklama* ṣarf açıklamalarına bir örnektir. Araştırmamızın ikinci bölümünün tamamını, Zeccāc'ın dilbilimini kullanımına ve açıklamalarına detaylı olarak ikinci bölümde değinilecektir.

1.4.5. Tefsir'in Sözlükbilim, Anlambilim ve Sözdizim ile İlişkisi

Başta Ġarīb ve Me'ānī ilimlerinde eser kaleme almış olan lügavî tefsir âlimleri olmak üzere nahiv iliminin öncüsü sayılan Ḫalīl b. 'Aḥmed ve onun öğrencisi Sībeveyhi'nin kaleme aldıkları eserler; Arapçanın sözlükbilim, anlambilim ve sözdizim bilimleri açısından da zenginliğini ortaya koymuştur. Şüphe yoktur ki bunların en edebî halleri de Ḳur'ān ayetlerinde mevcuttur. Nitekim yukarıda izah edildiği üzere hicrî ilk asırlar itibariyle yapılan tefsir çalışmalarının muhtevası bu düşünceyi doğrulamaktadır.

---

[210] ez-Zeccāc, *a.g.e*, c. I, s. 223-224. أَهَلَّ fiili, إِسْتَهَلَّ الصَّبِيُّ ve أَهَلَّ الْقَوْمُ örneklerinde görüldüğü üzere bağırmayı, sesi yükseltmeyi ifade eder. Nitekim أَهَلَّ fiilinin tef'īl babındaki hali olan tehlīl kelimesi, kelime-i tevhidin yüksek sesle tekrarlanarak Allah'ın zikredilmesini ifade eder. Aynı zamanda insanların Ramazan hilali ya da bayram hilalini gördüklerindeki heyecanlarıyla tehlīlde bulunmalarını akla getirir.

[211] el-Baḳara 2/249…لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِهِۦ.

[212] ez-Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 283.

Arapça karşılığı olarak bizim de araştırmamızda kullandığımız manasıyla lügat; "söz söylemek, boş konuşmak" anlamlarındaki laġv kökünden türemiş bir isim olup; "Toplum bireylerinin duygu ve düşüncelerini birbirine anlatmak için kullandıkları kelimelerden meydana gelen eser." demektir.[213] Yine lügat için Arapça'da مُعْجَمٌ ve قَامُوسٌ gibi lafızların kullanıldığı da bilinmektedir.

Kelime gruplarının farklılık arz ettiği nispette değişen tasniflerin incelenmesi şeklinde bir açıklamanın yapılabileceği sözlükbilimin Arapça'da karşılığı 'ilmu'l-me'ācim'dir. Eser olarak ilk telif ise Ḫalīl b. Aḥmed'in *Kitābu'l-'Ayn* adlı eseridir.

İngilizce karşılığı olarak semantik adı verilen anlambilimin Arapça karşılığı konusunda 'ilmu'd-delāle/dilāle ve 'ilmu'l-mana kullanımlarından kaynaklanan bir karışıklık mevcuttur.[214] Biz bu karışıklığa girmeden Zeccāc'ın açıklamalarında çokça geçtiği ve eserinin de adı olması hasebiyle me'ānīden yola çıkarak 'ilmu'l-mana kullanımını tercih ediyoruz. Zira 'ilmu'd-delāle bu bağlama göre mantık ve fıkıh gibi ilimleri de kapsadığından daha küllî bir ilim olsa gerektir.

Nahiv tesmiyesi ile karşılık vereceğimiz sözdizim ise en geniş manasıyla Arapça'nın grameri[215] demektir. Bunun özü ise i'rāb bilgisidir. Sībeveyhi'nin *el-Kitāb'*ıyla sistemleştiğini söyleyebileceğimiz bu ilim, işaret edildiği gibi Kûfe ve Basra mekteplerinin tartışmalarıyla daha da gelişmiş ve genişlemiştir.

Ḳur'ān'ın doğru anlaşılıp okunmasına yönelik ilk dil çalışmalarının ne zaman başladığı ve geliştiği, yaşanan tartışmaların keyfiyeti gibi konular araştırmamızın sınırlarını aşacağından o tür tartışmalara girmeyip daha çok lügavî tefsirler ile dilin ilişkisini gösterebilecek nitelikte açıklamalarda bulunmayı tercih ettik.

---

[213] İsmail Durmuş, Sözlük, *DİA,* c. XXXVII, s. 402.
[214] Bahar Arıkan, *Arap Dünyasında Modern Dilbilim Çalışmaları,* (İstanbul Üniv. SBE, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Arap Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018, s. 33.
[215] İsmail Durmuş, Nahiv, *DİA,* c. XXXII, s. 302.

2. BÖLÜM
ZECCĀC'IN ME'ĀNİ'L-ḲUR'ĀN'INDA DİLBİLİMİN ḲUR'ĀN'I ANLAMAYA ETKİSİ: BAḲARA SŪRESİ ÖRNEĞİ

Çalışmamızın bu bölümünde Zeccāc'ın *Me'āni'l-Ḳur'ān*'ında dilbilim ve tefsir etkileşiminin Baḳara Sūresi üzerinden değerlendirmesi yapılmıştır. Baḳara Sūresi'nin, Ḳur'ān'da hacim itibariyle geniş bir yer kaplaması ve muhtevasındaki konu çeşitliliği Zeccāc'ın dilbilim ve tefsir etkileşimine dair açıklamalarının çoğunun tespitine olanak sağlamıştır.

Bölümün alt başlıklarında, dil ve tefsir etkileşimi bağlamında incelenecek konuların kısa izahlarından sonra *Me'āni'l-Ḳur'ān'*dan örnekleri sunup muhtevadan yola çıkarak Zeccāc'ın dilbilimsel ekollerin yorumlarına yaklaşımına ve şahsi tasarruflarının kökenlerine dair yansımalar ele alınacaktır. Bu yöntem, Zeccāc'ın bir erken dönem müfessiri olarak tefsirde dil olgusuna yaklaşımını ortaya koyacaktır.

Baḳara Sūresi'ndeki bazı kavramların ve özellikle de ġarīb lafızların anlaşılması, sūredeki bazı lafızlar ve delâlet ettikleri manaların tespit edilerek aralarındaki bağlantının açıklanması, hitap cümleleri ve bu hitapların niteliklerinin gösterilmesi gibi maddeler üzerinden Zeccāc'ın me'ānī ilmi açısından dilbilimsel değerlendirmeleri araştırılacaktır.

Sūredeki bazı terkīb (cümle, isim ve sıfat tamlaması terkībleri; mübdetā ve haber ögeleri, isti'nāf, faṣl, istifhām ve 'atf-ı beyān sanatları; bazı edat ve harf açıklamaları) ve tertīblerin (ḥaẕf, iḍmār, zamirlerin aidiyeti, taḳdīm ve te'ḫīr) tefsir edilmesi üzerinden de Zeccāc'ın i'rāb ilmi açısından dilbilimsel yorumları incelenecektir.

Örneklere geçmeden önce araştırma için neden Baḳara Sūresi'nin tercih edildiği sorusuna bir cevap olabilmesi adına, Baḳara Sūresi'nin muhtevasını ve dil özelliklerini ana hatlarıyla incelemek faydalı olacaktır.

2.1. Baḳara Sūresi'ne Genel Bir Bakış (Muhtevası ve Dil Özellikleri)

Baḳara Sūresi, Ḳur'ān'ın en uzun sūresidir. İçerisinde barındırdığı konuların muhtevası itibariyle de diğer sūrelerden daha geniştir. Rasulullah (s.a.s), sūrenin fazileti hakkında bir hadis-i şerifte:

> *"Ḳur'ān'ı okuyunuz! O kıyâmet günü onu çokça okuyanlara şefaatçi olacaktır. Zehraveyni; Baḳara ve Āl-i 'İmrān Sūrelerini okuyunuz. Onlar kıyamet günü iki bulut olarak gelir."*[216]

buyurmuştur. Sūrenin, biri senâm (zirve), diğeri zehrâ (parlak, beyaz, nurlu) olmak üzere iki lakabı vardır.[217]

Ḳur'ān sūrelerinin doğru anlaşılabilmesi için önce Baḳara Sūresi'nin muhtevasını bilmenin gerektiği kanaatinde olan Emin el-Ḫūlī (v. 1966), bu görüşünü şöyle dile getirmiştir:

> *"Baḳara Sūresi'ni inceleyen bir kimse, mü'minlerden ve onların hallerinden söz edildiğini görür, fakat ben zannetmiyorum ki bu kimse on sekizinci cüzde Mu'minūn Sūresi'ndeki ayetlerle bu ayetleri bir araya getirmeden doğru bir anlayışa sahip olabilsin. Yine aynı şekilde, bu kimse, Baḳara Sūresi'nde münafıklar ve hallerinden bahsedildiğini görecektir. Bunları da yirmi sekizinci cüzde geçen Munāfiḳūn Sūresi'ndekilerle beraber değerlendirmeden tam anlayamaz."*[218]

Ḫūlī'nin bu açıklamalarından açıkça anlaşıldığı üzere Baḳara Sūresi'nin tüm Ḳur'ān ile sıkı bir ilişkisi vardır. Bu sūrenin doğru anlaşılmasıyla Ḳur'ān'ın maksatları hakkında genel bir kanaate varılabilir.

---

[216] Ebu'l-Ḥüseyn Müslim b. el-Haccāc b. Müslim el-Kuşeyrī, *el-Cāmiu's-ṣaḥīḥ*, Thk. Ebū Zekeriyyā Yaḥyā b. Şeref b. Mürī en-Nevevī, Nşr. Dāru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Lübnan 1991, Kitābu Ṣalaṭi'l-Musāfirīn, 42.
[217] Emin Işık, Bakara Sūresi, *DİA*, c. IV, s. 526.
[218] Emin el-Ḫulī, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod,* Trc. Mevlüt Güngör, Bayrak Matbaası, İstanbul 1995, s. 72-73.

Baḳara Sūresi'nin ilk beş ayetinin hicretten sonra Medine'de ilk nazil olan ayetler olduğu kabul edilir.[219] İlk yirmi ayeti, üç sınıftan bahsetmektedir. Mü'min, kâfir ve münafıklardan müteşekkil bu üç sınıfın psikolojik ve sosyolojik halleri, yirmi birinci ayete kadar çok beliğ bir üslup ile anlatılmaktadır. Bu üç sınıfın psikolojik ve sosyolojik durumları açığa çıkarıldıktan sonra yirmi birinci ayetten itibaren insanın yaratılışından bahisler açılmaktadır. Otuz birinci ayete gelindiğinde Hz. Ādem'e secde edilmesi emrine meleklerin itaati ve şeytanın bu emre isyanıyla beraber başlayan imtihan sürecinden dünya hayatına gönderilmeye doğru bir anlatım takip edilmektedir.

Otuz dokuzuncu ayete gelindiğinde insanoğlundan İsrailoğullarına hususi bir geçiş yapılarak, onlar özelinde insanların nimetlere karşı takındıkları nankör tavır gösterilmektedir. İsrailoğulllarının imtihanla her yüz yüze geldiklerinde pes etmeleri nazara verilerek imanda sebat etmemek gibi sakınılası çirkin davranışlar böyle bir topluluk üzerinden ortaya konmaktadır.

Yukarıda bahsedilen bağlamın devamındaki ayetlerde yerlerin ve göklerin yaratılışı, gece ile gündüzün birbirini takip edişi, denizlerde yüzen gemilerin seyri, ölmüş toprağın bir yağmur ile yeniden canlanması ve türlü türlü canlının yeryüzüne yayılması anlatılır.[220] Böylece kendi küçük âleminden kâinattaki büyük âleme doğru tefekküre yönlendirilen insana muhasebe ve şükür boyutlu bir yaşam öğütlenmiştir.

Bu öğüde kadar daha çok inanç boyutlu seyreden sūre, buradan sonra amel boyutuna geçiş yaparak mü'minlerin birbirileri arasında yardımlaşmasının önemi, namaz ve zekât ibadetlerinin yerine getirilmesi, yapılan anlaşmalara riayet edilmesi ve bu dikkat çekilen noktaların hepsinde takva dairesinde davranılması vurgulamaktadır.[221] Akabinde de İslam hukuku ve ibadet hayatı ekseninde kısas[222],

---

[219] Işık, a.g.md., c. IV, s. 526.

[220] el-Baḳara 2/164. اِنَّ فِي خَلْقِ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَآءِ مِنْ مَّآءٍ فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَآبَّةٍ وَّتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَآءِ وَالْاَرْضِ لَاٰيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَّعْقِلُونَ

[221] el-Baḳara 2/177. لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيّٖنَ وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّهٖ ذَوِي الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّآئِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ اِذَا عَاهَدُوا وَالصّٰبِرِينَ فِي الْبَاْسَآءِ وَالضَّرَّآءِ وَحِينَ الْبَاْسِ اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ

[222] el-Baḳara 2/178. يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْاُنْثٰى بِالْاُنْثٰى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ اَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَاَدَآءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍ ذٰلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ اَلِيمٌ

miras[223], oruç[224] ve savaş[225] emri, içki ve kumar[226] yasağı, borç alıp verme[227] gibi beyanlarla amel boyutuna dair anlatı devam etmektedir.

Burada şu meseleyi de göz önünde bulundurmak gerekir ki; Mekkî sūre ve ayetlerdeki dil özelliklerinin Medenî olanlardan farklı olduğu malumdur. Bu farklılık, hem vahyin ilk yıllarında muhatap alınan çevrenin şiir ve hitabette fesahat ve belagat yönüyle ilerlemiş olmasından hem de İslam hukukuna muhatap olunacak bir ortamın hazır olmamasından ileri gelmektedir. Mekkî sūre ve ayetler daha çok imana çağrı, ahiret vurgusu, inzâr ve tehdit, vaad ve va'îd boyutlu iken; Medenî olanlarda daha çok İslam ahlak ve ahkâmına vurgu yapılmaktadır.

Baḳara Sūresi hicretten sonra toplamda sekiz yıllık bir süre içerisinde nazil olmuştur. Sūre bağlamında İslam Hukuku çerçevesindeki sosyal hayatın inşasına yönelik ayetlerin yanında, Müslümanların inanç hayatının hep canlı kalması adına ahiret vurgusu, inzâr ve tehdit, vaad ve va'îd muhtevalı ayetler de nazil olmuştur. İçtimâi ve iktisâdi hayatın içerisinde bir medeniyetleşme süreci yaşansa da asıl meselenin imanı koruma ve ahireti kazanma oduğuna dikkat çekilmesi, sūrenin muhtevasının zenginliğini netice vermiştir.

Āyet-i kürsī ismiyle meşhur iki yüz elli beşinci ayette Allah'ın Zât'nı sine ve nevmden tenzihin yanında kürsi ve hıfz gibi hakikatlerin ifade edildiği, Allah'ın yerdeki ve gökteki her şeyin sahibi olup Zât'ına has kuşatıcı bir ilim ve kudret ile yegâne ilâh olduğunun vurgulandığı görülmektedir. Dikkat çekicidir ki takip eden iki yüz elli altıncı ayette "Dinde zorlama yoktur, rüşt yolu ilim ve kudret sıfatlarının, sapkınlık yolundan tamamen ayrılmıştır."[228] buyurularak bir manada bunca açıklama ve izahtan sonra sanki inkâra devam edenlere yazıklar olsun denilmektedir.

---

[223] el-Baḳara 2/180. يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلٰىۜ اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْاُنْثٰى بِالْاُنْثٰىۜ فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ اَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَاَدَاءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍۜ ذٰلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌۜ فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ اَلِيمٌ

[224] el-Baḳara 2/183. يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَۙ

[225] el-Baḳara 2/190. وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُواۜ اِنَّ اللهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ

[226] el-Baḳara 2/219. يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِۜ قُلْ فِيهِمَا اِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَاِثْمُهُمَا اَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَاۜ وَيَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَۙ قُلِ الْعَفْوَۜ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَۙ

[227] el-Baḳara 2/282… يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ اِلٰى اَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُۜ وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِۜ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ اَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللهُ فَلْيَكْتُبْۚ

[228] el-Baḳara 2/256… لَٓا اِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّۚ.

Baḳara Sūresi, halk arasında *Āmene'r-rasūlü* namıyla bilinen miraç hediyesi iki ayetle son bulmaktadır. Bu iki ayet siyak-sibak bütünlüğü içinde ele alınınca insanın yüklendiği iman teklifinin zorluğu gözetilerek her imtihanda insana Allah'ın yardımının yakın olduğuna ve hitamdaki dua cümleleri ile de bu yardımın istikametli bir kulluk gerektirdiğine vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır.

Araştırmamızda Baḳara Sūresi'ni niçin tercih ettiğimize dair yaptığımız bu açıklamalar, dilbilimin Ḳur'ān'ın anlaşılmasında Zeccāc'ın uygulamalarının ve değerlendirmelerinin kapsamlı bir şekilde incelenmesine olanak sağlayacaktır.

2.2. Zeccāc'ın Baḳara Sūresi'nde Dilbilimini Kullanımı

2.2.1. Zeccāc'ın Me'āni'l-Ḳur'ān'ındaki Me'ānī Tasavvuru

Araştırmamızda Zeccāc'ın dil ve tefsir etkileşimine yaklaşımları, tefsirinin *Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rabuhu* isminden esinlenerek me'ānī ve i'rāb temelinde sürdürülmüştür. Nitekim Zeccāc'ın, dilbilimin; sesbilim, biçimbilim, kökenbilim, sözlükbilim ve anlambilim alt dalları paralelindeki tefsirleri, eserinin me'ānī; cümle tertīb ve terkīblerine dair tefsirleri ise i'rāb kolunu teşkil etmiştir.

Zeccāc, esrinin me'ānī kolu için ayetleri tefsir ederken belli bir sıra takip etmemiştir. Bazen ayetlerdeki bazı lafızları, sesbilim/ṣavtiyye ve sözlükbilim/'ilmu'l-me'ācim ile açıklamış; bazen yorumuna biçimbilim/ṣarf ile başlayıp kökenbilim/'ilmu'l-iştiḳāḳ ile bitirmiş ve bazen de sadece anlambilim/'ilmu'l-mana ile yorumlamıştır. Aynı zamanda Zeccāc'ın eserinin me'ānī kolunu, bazı ayetlerdeki lafızları tek anlam-çok anlam ve hitap-muhatap bakımından tefsirleri oluşturmuştur.

Zeccāc'ın me'ānī bağlamındaki tefsirlerinin, bazı Ḳur'ān kavramlarının açıklanmasına dair yorumlar olduğunu söylemek mümkündür. Zeccāc'ın me'ānī tasavvurunu, sözcüklerin zaman içerisinde uğrayacakları değişimin ve bu değişimle sözlere verilecek anlamın genişlemesinin gösterilmesi olarak izah etmek mümkündür. Altbaşlıklarda Zeccāc'ın bu me'ānī tasavvuruna göre ayet yorumlarına Baḳara Sūresi'nden örnekler sunulup dil-tefsir etkileşimi noktasında etkileri değerlendirilecektir.

2.2.1.1. Zeccāc'ın Baḳara Sūresi'ndeki Kavram Açıklamaları (Ġarīb Lafızlar ve İştiḳāḳ)

Zeccāc'ın kavramlara dair yaptığı tefsirlerin bir örneği; "… O halde yakıtı insanlarla taşlar olan ateşten sakının. O ateş kâfirler için hazırlanmıştır."[229] ayetinde bulunmaktadır. Zeccāc, ayetteki وَقُودُهَا tamlamasındaki veḳūd lafzını *"' اَلْوَقُودُ هُوَ الْحَطَبُ' Veḳūd, odundur."* şeklinde açıkladıktan sonra;

> *"'وَكُلُّ مَا أُوقِدَ بِهِ فَهُوَ وَقُودٌ' Yakıcı/yanıcı her şey veḳūddur/yakıttır. Nitekim 'وَيُقَالُ هَذَا وَقُودُكَ' Bu senin yakacağındır, denilir. Yine 'وَقَدَتِ النَّارُ وَقُودًا' Ateş odunuyla alevlendi, denilir."*[230]

sözleriyle devam ederek ayetteki veḳūd kelimesini yakacak olarak yorumlamıştır.

Zeccāc, terim açıklamalarına dair başka bir örnek olarak "Dedik ki: Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin…"[231] ayetini incelemiştir. Zeccāc, ayetteki رَغَدًا lafzı için *"'اَلْكَثِيرُ الَّذِي لَا يُعَنِّيكَ' Raġaden, insana zorluk hissettirmeyecek çokluk demektir."*[232] açıklamasını yapmış ve bu açıklama ile ayette anlamı kapalı kalabilme ihtimali olan bir kelimeye açıklık getirmiştir.

Bu bağlamdaki diğer bir örnek de Zeccāc'ın "…Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak ve yararlanma vardır, dedik."[233] ayetinde مُسْتَقَرٌّ lafzı hakkındaki

---

[229] el-Baḳara 2/24…فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ.

[230] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 95.

[231] el-Baḳara 2/35…وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا.

[232] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 106. Metinde yer alan bu şekildeki içeriklerin, kasıt ve anlama göre anlaşılması gerekir. Zeccāc'ın, raġaden lafzı için 'zorluk hissettirmeyecek çok' şeklinde çevirdiğimiz yorumundaki maksat şu olsa gerektir:
İyi olsun kötü olsun bir şeyin çokluğu, insanın gayretinin ve enerjisinin o şeyin çokluğu nispetinde dağılmasına etken olur. Gayret ve enerjisi dağılan kişi, bu şey iyi dahi olsa ya maddi ya manevi bir zorluk hissedecektir. Örneğin bir kişi çok sevdiği iki kitabı aynı anda okuyamaz. Yine bir kişi çok sevdiği beş kitabı her gün okumaya çalışsa hem saat hem gayret ve enerji olarak bir zorluk yüklenmiş olacaktır. Zeccāc'ın raġaden lafzı için yaptığı 'zorluk hissettirmeyecek kadar çok' yorumu da böyle bir maksat ve anlam taşıyor olsa gerektir.

[233] el-Baḳara 2/36…وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ.

yorumudur. Zeccāc مُسْتَقَرٌّ lafzı için *"'أَيْ مُقَامٌ وَ ثُبُوتٌ' Müsteḳar, barınılan ve kalınan yerdir"*[234] açıklamasını yapmıştır.

Bu örneklerden anlaşıldığı üzere Zeccāc, *Me'āni'l-Ḳur'ān'ın*'da, ayetlerdeki mananın anlaşılmasını zorlaştıracak kelimelere, kelimelerin lügatteki ve dildeki kullanımlarından yararlanarak açıklık getirmeye gayret etmiştir. Zeccāc, bu tür kelimeleri kimi yerde yukarıdaki örneklerde olduğu gibi günlük kullanımlardan örnek cümlelerle teyit ederek kimi yerde de sadece aynı anlamı verebilecek kelimeyi zikrederek tefsir etmeyi tercih etmiştir. Zeccāc'ın bu meyandaki tefsirleri, *Me'āni'l-Ḳur'ān'*daki dil ve tefsir etkileşiminin en belirgin örnekleri olmanın yanında Zeccāc'a göre dil ögesinin tefsirdeki enstrimanını da ortaya koymaktadır.

Bir erken dönem dil ve tefsir âlimi olması hasebiyle Zeccāc'ın bu tür yorumları önem taşımaktadır. Zira tefsirin bu evresinde henüz kalıplaşmış yorumlardan bahsedilememektedir. Zeccāc, yaşadığı zaman ve muhit açısından genele yayılmış kabullerle değil; lügat, Arap kelamı, şiir ve hicri ilk üç asırdaki ulemanın yorumlarını mukayese ederek kendi dirayetiyle bir *Me'āni'l-Ḳur'ān* kaleme almıştır. Nitekim eser, bir derleme ya da tekrarlardan değil Zeccāc'ın dil ve tefsir anlayışının yansımasından oluşmaktadır.

Ḳur'ān kavramlarına dair genel yaklaşımlarının gösterildiği yukarıdaki örneklerden[235] sonra özel olarak Zeccāc'ın Ḳur'ān'ın ġarīb lafızları hakkındaki yorumlarına bakmak yerinde olacaktır.

İmam Suyūṭī (v. 911/1505) İbn Ebī Ḥātim'den (v. 327/938) nakille Baḳara Sūresi'nde, yirmi sekiz adet ġarīb lafız olduğunu söylemiştir.[236] Zeccāc, muasırı olan İbn Ebī Ḥatim'in Baḳara Sūresi'ndeki ġarīb olarak saydığı lafızların hepsini tefsir etmiştir.

Zeccāc, ġarīb lafızlar hakkında şöyle demiştir:

---

[234] ez-Zeccāc, *a.g.e,* c. I, s. 107. Gramer kaideleri açısından mim ile masdar olmuş kelimelerin ism-i mekân olarak anlamlandırılması da uygun olduğundan çeviride ism-i mekân olarak anlamlandırmayı tercih ettik.

[235] Zeccāc'ın benzer açıklamalarına Baḳara Sūresi'ndeki diğer örnekler için bkz. ez-Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 102, 128, 134, 137, 143, 147, 154, 160, 174, 177, 182, 183, 185, 191, 201, 203, 204, 205, 209, 211, 212, 227, 234, 263, 294, 295, 296, 297, 308, 314.

[236] es-Suyūṭī, *a.g.e.,* s. 241.

"Bu konunun anlaşılması zordur fakat bizim bu kitâbımız, i'rāb ve me'āniye dair açıklamalar içerdiğinden o zorluğu giderecektir. Nitekim ġarīb lafızlar hakkında anlaşılabilecek kadar araştırma yapılması elzemdir"[237]

Zeccāc, Ḳur'ān'ın ġarīb lafızları arasında sayılan ve "Onlar sana indirilene de senden önce indirilenlere de inanırlar. Ahirete de kesin olarak inanırlar."[238] ayetinde yer alan يُؤْمِنُونَ lafzı hakkında *"Onun manası 'Tasdik ederler.' dir"* demiş ve *"Bir şeye inanan kimse onu tasdik etmiştir"*[239] açıklamasını yapmıştır.

Zeccāc'ın ġarīb sözcüklerle ilgili tefsirine başka bir örnek "…Onlar için orada tertemiz eşler de vardır. Onlar orada ebedi kalacaklardır"[240] ayetinde vardır. Zeccāc, ayette, ġarib lafızlar arasında sayılan مُطَهَّرَةٌ kelimesi hakkında günümüzde dahi devam eden tartışmalara[241] bir ışık olabilecek nitelikte önemli açıklamalar yapmış ve şöyle demiştir:

"Yani onlar dünyadaki kadınların ihtiyaç duydukları yeme ve içme ihtiyacı hissetmezler ve hayız da görmezler. Temizlenmeyi gerektiren bir şeye ihtiyaç duymazlar. Onlar ahlâk ve iffet yönüyle de tertemizdirler. Burada işte böylece مُطَهَّرَةٌ lafzı, temizliğin tüm manalarını kapsamış olur. Çünkü مُطَهَّرَةٌ sözü dil açısından طَهَارَةٌ kelimesinden daha beliğ bir kullanımdır."[242]

Zeccāc'ın ġarīb lafızlara dair tefsirine diğer bir örnek "Şüphesiz namaz, Allah'a derinden saygı duyanlardan başkasına ağır gelir"[243] ayetidir. Zeccāc, ayetteki الْخَاشِعِينَ lafzını şöyle açıklar:

"Ḫāşi' demek mütevâzi, itaâtkâr ve zorluklara göğüs geren demektir. Çünkü o, iman ettikten sonra içerisinde küfre sebep olacak bir reisliğe ihtiyaç duymaz."[244]

---

[237] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 181.
[238] el-Baḳara 2/3…وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَآ أُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَمَآ أُنْزِلَ مَنْ قَبْلِكَ
[239] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 70.
[240] el-Baḳara 2/25…وَلَهُمْ فِيهَا اَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُون
[241] Burada مُطَهَّرَةٌ kelimesi hakkındaki tartışmalardan kastımız, el-Vāḳia Sūresi'deki لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ ayetinin kadının hayız vakitleri içerisinde ibadet durumları; oruç tutup tutamayacağı ve Ḳur'ān'ı dokunarak okuyup okuyamayacağı özelinde sürdürülen tartışmalardır.
[242] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 96.
[243] el-Baḳara 2/45.وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ وَاِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ اِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ

Buraya kadar sunulan örneklerde Zeccāc'ın ġarīb lafızlar hakkındaki tefsir üslubu gösterilmeye çalışılmıştır.[245] Buradan sonra ise Zeccāc'ın iştiḳāḳ hakkındaki yorumları örneklendirilip değerlendirmeler yapılacaktır.

Kelimelerin türediği ilk lafzın, kelimelerin türeme ile kazandıkları anlamlara doğrudan ya da dolaylı olarak etki ettiği malumdur. Bu bağlamda Zeccāc, olduğu kalıpta anlaşılması güç olan bazı Ḳur'ān terimlerinin tefsirinde kökenbilime/'ilmu'l-iştiḳāḳa başvurmuştur.

Bir misal olarak Zeccāc, bir peygamber ismi olmasının haricinde âdem kelimesi için "Allah, Ādem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti…"[246] ayetinde kelimenin iştiḳāḳı hakkında dilcilerin *"Ādem, toprağın öz halinden türemiş bir kelimedir. Çünkü Hz. Ādem topraktan yaratılmıştır"*[247] şeklindeki yorumlarını nakletmiştir.

Zeccāc'ın kelime iştiḳāḳına dayanarak yaptığı tefsirlerin en belirgin örneği "…O da size, 'İyi olanı düşük olanla değiştirmek mi istiyorsunuz? Öyle ise inin şehre! İstedikleriniz orada var.' demişti. Böylece zillet ve yoksulluk onları kapladı. Onlar, Allah'ın gazabına uğradılar. Bunun sebebi, onların; Allah'ın ayetlerini inkâr ediyor ve peygamberleri de haksız yere öldürüyor olmaları idi…"[248] ayetindeki مَسْكَنَة ve النَّبِيّٖنَ kelimelerini tefsiridir. Zeccāc, meskenet kelimesinin tefsiri için;

> *"مَسْكَنَة, 'خُضُوع' yani boyun eğmek anlamına gelir. Meskenet, sükûndan türemiştir. İhtiyaç halinde olan kimseye miskin/düşkün denilir. Yani hareketi azalmış kimse demektir."*[249]

---

[244] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 115.

[245] Zeccāc ġarīb olarak sonraki tefsir usûlü eserlerinde kaydedilen lafızlardan da eserinde bahsetmiştir. İmam Suyuṭī'nin kaydettiği Baḳara Sūresi'ndeki diğer lafızlara eserdeki açıklamar için bkz. ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 87, 120, 130, 143, 150, 167-168, 180, 187, 194, 204, 209, 211, 213, 216, 217, 222, 228, 232, 251, 252, 281, 287, 290.

[246] el-Baḳara 2/31… وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلٰٓئِكَةِ

[247] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 105.

[248] el-Baḳara 2/61… وَاِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى لَنْ نَصْبِرَ عَلٰى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْۢبِتُ الْاَرْضُ مِنْۢ بَقْلِهَا وَقِثَّآئِهَا وَفُوْمِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَاؕ قَالَ اَتَسْتَبْدِلُوْنَ الَّذِيْ هُوَ اَدْنٰى بِالَّذِيْ هُوَ خَيْرٌؕ اِهْبِطُوْا مِصْرًا فَاِنَّ لَكُمْ مَا سَاَلْتُمْؕ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَآءُوْ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِؕ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَانُوْا يَكْفُرُوْنَ بِاٰيٰتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُوْنَ النَّبِيّٖنَ بِغَيْرِ الْحَقِّؕ ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَّكَانُوْا يَعْتَدُوْنَ

[249] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 131.

açıklamasını yapmıştır. Zeccāc'ın bu yorumu dil ve tefsir etkileşimine önemli bir örnektir. Zira insanın bir ceza olarak maddî imkânlarının elinden alınması ve böylece boyun eğdirilmesi onun hareketlerini kısıtlamaktır. Hareketleri böyle kısıtlanmış bir kimse yoksulluk içinde kıvranır. Nitekim bu ayet, Yahudilerin hayırlı olan şeyleri terk etmeleri ve kendilerine verilen imkânları değerlendiremedikleri için isteklerinin karşılığı olarak Mısır'a yönlendirilmeleri üzerine nazil olmuştur.[250] Bu olay ile berebar düşününce Zeccāc'ın meskenet lafzını teslimiyet anlamına gelen ḫuḍū' lafzı ile açıklamasının ve sükūn kökünden türemesine dikkat çekmesinin ayetin manasının anlaşılmasına katkısı daha iyi anlaşılacaktır. Nitekim bu gibi yorumlar Zeccāc'ın me'āni'l-Ḳur'ān tasavvurunun keyfiyetini yansıtmaktadır.

Aynı ayetin sonunda yer alan nebiyyīn kelimesi için Zeccāc *"Nebe'e ve enbe'e lafzından türemiştir. Haber vermek anlamına gelir"*[251] açıklamasını yapmıştır.

Yeri gelmişken şunu tekrar vurgulamak gerekir ki dilbilimsel tefsirler ve bu tefsirler içerisinde Zeccāc'ın *Me'āni'l-Ḳur'ān'*ı, daha sonraki mufassal tefsir eserlerine yukarıdaki örneklerdeki mahiyetlerine binaen de önemli kaynaklar olmuştur. Zira ayetlerdeki nebi-rasul gibi kelimelerin ve haber vermek-elçi göndermek gibi fiillerin ayrımı ve manaya katkılarını da içeren Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rābu'l-Ḳur'ān türü eserler, sonraki yüzyıllarda İ'cāzu'l-Ḳur'ān, Nazmu'l-Ḳur'ān, Belāġatu'l-Ḳur'ān başlıkları altında telif edilen eserlere kaynaklık etmiştir.[252]

Yine Zeccāc'ın iştiḳāḳa dair yaptığı tefsire diğer bir örnek "Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil'e ve Mîkâil'e düşman olursa bilsin ki Allah da inkâr edenlerin düşmanıdır"[253] ayetinde vardır. Zeccāc, ayette zikredilen melek isimlerinin kökeninin Arapça olmadığını fakat Arapların bu isimleri kullandıklarını söyleyerek şu değerlendirmeyi yapmıştır;

---

[250] Muḥammed b. Cerīr eṭ-Ṭaberī, *el-Cāmiu'l-Beyān an Tefsīri Āyi'l-Ḳur'ān*, Thk. 'Abdullāh b. 'Abdussleām et-Türkī, 1. Baskı, Kahire 2001, c. II, s. 22-23.
[251] ez-Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 131.
[252] Abdullah Bayram, "Kur'ân İlimlerinin Gelişim ve Etkileşim Süreçlerinin Zaman ve Mekân Faktörleri Bağlamında Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* say. XXXX, 2018, s. 85-88.
[253] el-Baḳara 2/98…مَنْ كَانَ عَدُواً لِلّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ.

"Bu isimler a'cemīdir/yabancıdır. Araplar arasında kullanılmaya başlamış ve onlar da bu isimleri farklı şekillerde telaffuz etmişlerdir. Cibrīl ve Mīkāīl isimlerini kastediyorum. İsrāīl'in de İsrāyīl, İsrāl, İsrāyil gibi farklı söyleyişleri vardır."[254]

Zeccāc'ın Baḳara Sūresi tefsirinde, kökenbilimi kullanımı adına verilen yukarıdaki örneklerden[255] anlaşıldığı üzere Ḳur'ān kavramlarının anlaşılması adına dil ögesinin ve dilbilimsel tefsirlerin Ḳur'ān tefsirinde etkin bir rolü vardır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Zeccāc, ġarīb olsun olmasın, ayetlerdeki bağlam itibariyle bazı kelimelere dikkat çekmiş ve bu kelimeleri taşıyabilecekleri anlam ihtimallerine riayet ederek tefsir etmiştir.

Tüm bunlardan sonra *Me'āni'l-Ḳur'ān'*ın me'ānī kolunun mahiyetini ve önemini göstermeye yönelik olarak Zeccāc'ın lafız-mana bağlantısı ve tek-çok anlamlılığa dair tefsirlerine bakmak yerinde olacaktır. Bir sonraki başlıkta bu minvaldeki örnekler gösterilecektir.

2.2.1.2. Zeccāc'ın Baḳara Sūresi'ndeki Lafız-Mana Bağlantısı ve Lafızlardaki Tek-Çok Anlamlılık Hakkındaki Açıklamaları

Ḳur'ān kavramları hakkında, erken dönemde yazılan tefsirlerden bu yana araştırma konusu edilen bir nokta da lafız-mana bağlantısının ve lafızların tek anlam-çok anlamlılığının doğru tespitidir. Zira ayetlerin isabetli yorumları için kelimelerin anlamlarının doğru tespiti elzemdir.

Tefsir ilminin ilk dönemleri itibariyle Ḳur'ān hakkında konuşulmasını, kelimelerin ve cümlelerin doğru yorumlanamayacağı zannıyla kerih gören âlimler olmuştur. Böyle düşünen âlimlere göre Ḳur'ān-ı Kerīm, Hz. Peygamber tarafından

[254] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 160.
[255] Sūredeki benzer örnekler için bkz. ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 223, 224, 238, 240, 245, 251, 258, 282, 283, 289, 300, 306.

tamamiyle beyân edilmiş ve dolayısıyla lafız-mana bağlantıları, rivâyet olunan hadislerde yer almıştır. Bazı âlimler de Ḳur'ān'ın yorumlanması gerektiğini; az bir kısım hariç Hz. Peygamberin, Ḳur'ān'ı tamamiyle beyân etmediğini savunmuştur. Bu bağlamda Emin el-Ḫūlī (v. 1966), âlimlerin Ḳur'ān hakkında konuşma noktasındaki tutumlarını iki grupta incelemiş ve konuyu şöyle özetlemiştir:

> *"Bu iki gruptan ilkine gelince, birinci ve onu takip eden asırlarda yaşayan pek çok kimsenin bu hususta ki tutumuyla ilgili rivâyetlerden de anlaşılacağı gibi, bunlar Ḳur'ān hakkında söz söylemekten çekinen kimselerdir… Mukabil ikinci gruba gelince, bu grup Ḳur'ān hakkında herkesin söz söyleyebileceğini câiz gören gruptur."*[256]

Ḫūlī'nin bahsettiği ilk görüşü sahâbe ve tâbiûn dönemleri oluşturur. İlk görüşün temelini, tefsirin-tebyinin Hz. Peygamberin risâletiyle tamamlandığı ve Ḳur'ān'ın beyânı/açıklanması itibariyle yeni görüşlere gerek kalmadığı düşüncesinin tetiklediğini söylemek mümkündür. Nitekim bu görüşün daha sonraki yüzyıllarda önde gelen savunucularından Taḳiyyüddīn İbn Teymiyye (v. 728/1328), Hz. Peygamberin, ashabına, Ḳur'ān'ın bütün lafızlarını talim ettiği gibi onun bütün manalarını da talim etttiğini söyler.[257]

İbn Teymiyye'ye göre Enes b. Mâlik /v. 93/711)'in "Baḳara ve Āl-i 'İmrān Sūrelerini ezbere okuyan kimseler bizim gözümüzde çok büyük bir makamda olurlardı" manasındaki sözünden, Hz. Peygamberin Ḳur'ān öğretisinin sadece hıfzı değil manayı ve amel boyutunu da içerdiği anlaşılmalıdır. Bu yüzden ashâb arasında Ḳur'ān'ın tefsiri noktasında anlaşmazlık neredeyse yoktur. Nitekim İbn Teymiyye *"Hz. Peygamber'den on ayet talim eden bir kimse bu öğretiyi ilim ve amel olarak tam hazmedinceye kadar yeni bir öğreti için Hz. Peygambere müracaat etmezdi"* [258] görüşündedir. İbn Teymiyye'nin bu ifadeleri, Ḫūlī'nin bahsettiği ilk görüşün ana hatlarını oluşturur.

---

[256] el-Ḫulī, *a.g.e.,* s. 32.
[257] Taḳiyyüddīn İbn Teymiyye, *Muḳaddimetu fī Uṣūli't-Tefsīr,* Nşr. Adnan Zerzūr, *Dimaşk Üniv. İlahiyat Fakültesi,* 2. Baskı, Dimaşk 1972, s. 35.
[258] Taḳiyyüddīn İbn Teymiyye, *a.g.e.,* s. 36-37.

Ḫūlī'nin bahsettiği ikinci görüşün temelini ise Hz. Peygamberin Ḳur'ān'ın az bir kısmı hariç bütününü açıklamadığı düşüncesinin oluşturduğunu söylemek mümkündür. Muḥammed Hüseyin eẕ-Ẕehebī, bu düşüncenin sonraki yüzyıllardaki savunucuları olan ulemanın başında İmam Suyūṭī'nin ismini zikreder ve bu fikrin savunucularının 'Eğer Ḳur'ān'ın hepsi beyân edilmiş olsa idi Allah, peygamberine, kullarının Ḳur'ān üzerinde düşünmelerini emreden ayetler indirmezdi ya da Hz. Peygamber, İbn Abbās'a Ḳur'ān'da anlayış sahibi olması için dua etmezdi.' şeklindeki delillerle kendilerini savunduklarını aktarır.[259]

Bize göre ilk görüşteki düşüncenin temelini, Ḳur'ān lafızlarına doğru manaların verilmesinin zorluğu ve yanlış manalar verilmesine dair korku teşkil etmektedir. Zira Ḳur'ān lafızlarının bazen bir harf ve bir kelime ile bir anlam, bazen de bir harf ve bir kelime ile birden çok anlam ifade edebilme gibi salt aklı zorlayan bir özelliği vardır. Fakat bu özellik korkulacak ve onun hakkında konuşmaya çekinelecek bir özellik değildir. Aksine Ḳur'ān dilinin her zamana ve her mekâna hitap etmesine mukabil kişinin Ḳur'ān'dan istifade ederken çoğu zaman kendi zamanı ve kendi muhiti itibariyle sınırlı olabileceğine bir işaret olarak algılanmalıdır. Bununla beraber ikinci görüş olan herkesin Ḳur'ān'ı anlayabileceği düşüncesi de herkesin isabetli bir şekilde Ḳur'ān'ın bütününü anlayamayacağı gerçeğiyle sınırlanmalıdır.

Lafız-mana bağlantısı; belagat ilminin teşbīh, mecāz, kināye gibi sanatlarıyla ilgilidir. 'Abdulḳāhir el-Cürcānī (ö. 471/1078) kelimeler arasındaki bağlantılar hakkında şu yorumu yapmıştır:

> *"Manaların, manalara delâletleri ilminin bilinmesini zorunlu gören âlimler bununla şunu kastetmişlerdir: Belagatin şartlarından biri; birinci mananın anlamında ona ikinci manayı delil kılabilmen için aralarında bir vâsıta olması ve bunun da birinci mananın anlamında yerleşmiş ve yaygınlaşmış olmasıdır."*[260]

---

[259] Muḥammed Hüseyin eẕ-Ẕehebī, *et-Tefsīr ve'l-Müfessirūn,* Dāru'l-Ḥadīs, Kahire 2012, c. 1, s. 46-48.

[260] el-Cürcānī, *a.g.e.*, s. 275.

Cürcānī bu yorumuyla teşbīh, mecāz ve kināye gibi sanatların kelimelerin anlamlarına etki ettiğine dikkat çekmiş ve bağlama göre kazandıkları manalara binaen değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Yaşadığı devir itibariyle belagat tasniflerinin şekillenmediği bir asırda olmasına rağmen Zeccāc, *Me'āni'l-Ḳur'ān'da,* lafız-mana bağlantısına dair yorumlar yapmıştır. Eserinin me'ānī kısmının büyük çoğunluğunu oluşturan bu tür açıklamaların hepsini burada saymak mümkün olmadığından mecāz ve kināye'ye dair birkaç örnekle Zeccāc'ın konuya yaklaşımını ortaya koymaya çalışacağız.

Zeccāc'ın "üstü kapalı anlatım" olarak açıkladığı kināye'ye eserindeki yaklaşımına dair "Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helal kılındı. Onlar, size örtüdürler, siz de onlara örtüsünüz"[261] ayetinde "cinsi münasebet 'رَفَثَ'" ve "elbise 'لِبَاسٌ'" kelimeleri hakkındaki yorumuna bakmak yerinde olacaktır.

Bu ayette Zeccāc, رَفَثَ için *"Burada kināye vardır, refesenin anlamı cimā'dır"* yorumunu yapmış ve لِبَاسٌ için de *"Araplar kadınlara elbise ya da bel kuşağı derler"* açıklamasıyla elbise ile anlatılanın da aslında kadın olduğunu söylemiştir.[262]

Zeccāc'ın bu yorumu onun; kināye sanatının Ḳur'ān'da var olduğunu ve bunu kabul ettiğini göstermenin yanında bunların sözlük, Arap kelamı ve şiir ile sınırlanması gerektiği fikrinde olduğunu da ortaya koymaktadır.

Zeccāc'ın, lafız-mana bağlantısı tasavvuruna göre ayet yorumlamasına başka bir örnek "Allah onlarla istihza ediyor da tuğyanları içinde bocalarlarken kendilerini sürüklüyor"[263] ayetine dair yaptığı açıklamadır. Burada Zeccāc, يَمُدُّهُمْ lafzını sözlükteki gibi uzatmak anlamında değil ayetteki bağlam itibariyle يُمْهِلُهُمْ olarak "müddet vermek" şeklinde yorumlamıştır.[264]

---

[261] el-Baḳara 2/187…أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ اِلٰى نِسَائِكُمْ هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَاَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ

[262] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 221.

[263] el-Baḳara 2/15 **.** اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ

[264] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 87.

Yine bu bağlamda Zeccāc "Eğer kulumuza (Muhammed'e) indirdiğimiz (Ḳur'ān) hakkında şüphede iseniz…"[265] ayetinde رَيْبٍ kelimesini, bağlamın uygunluğu itibariyle lügatteki en yakın karşılığı olarak şüphe kelimesi ile *" مَعْنَاهُ فِي الشَّكِّ "*[266] şeklinde açıklamıştır.[267]

Zeccāc'ın lafızların tek-çok anlamlılığına dair yorumlarına gelince ilk olarak bir lafzın birden çok manayı cem etmesi hususunda iki örneğe bakmak yerinde olacaktır. Bu örneklerden ilki Zeccāc'ın "…Meş'ar-i Ḥarâm'da Allah'ı zikredin…"[268] ayetinde مَشْعَرِ الْحَرَامِ lafzını *"O, Müzdelife'dir."* cümlesiyle tefsir ettikten sonra yaptığı *"Bu çoğul bir lafızdır. Müzdelife ve Meş'ar-i Ḥarâm ibadet edilen yerlerin hepsine isim olmuşlardır."*[269] açıklamasıdır. İkinci örnek de "Ey iman edenler! Hepiniz topluca barış ve güvenliğe (İslam'a) girin…"[270] ayetinde Zeccāc'ın, كَافَّةً kelimesi için yaptığı şu değerlendirmedir:

> *"Onun manası tam kuşatmadır. Hep beraber girin manasında olması da câizdir. Barışın bütün kurallarını gözeterek ona girin manasında olması da mümkündür… Burada كَافَّةً ile kastedilen İslam ve barıştır.*[271]

Bu iki örnekte Zeccāc'ın, Ḳur'ān lafızlarını, onların çok anlamlı olabilme ihtimallerini göz önünde bulundurarak yorumladığını görmekteyiz.

Ḳur'ān ayetlerinin muhatabı bütün insanlık ile beraber tüm zamanlardır. Her ne kadar ahkâmının muhatabı inananlar ise de onun rehberliği tüm insanlığadır. Bununla beraber Ḳur'ān'a göre bir yaşamın sürdürülebilmesi açısından da onun açıklanması gerektiği muhakkaktır. Zeccāc, bu gerekliliğe binaen Ḳur'ān hakkında konuşmamayı değil konuşmayı yeğlemiş; Ḳur'ān ile tüm zamanlar ve tüm insanlık arasındaki uyumu sağlamaya yönelik yorumlar yapmıştır.

---

[265] el-Baḳara 2/23… وَاِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهٖ
[266] Anlamı 'Şüphede iseniz.'dir.
[267] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 94.
[268] el-Baḳara 2/198... فَاذْكُرُوا اللهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدٰيكُمْ
[269] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 235.
[270] el-Baḳara 2/208… يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً
[271] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 240.

2.2.1.3. Zeccāc'ın Baḳara Sūresi'ndeki Lafızları Hitap Açısından Değerlendirmesi (Özel Hitap ile Geneli Kasıt ve Aksi)

Ḳur'ān ayetlerindeki hitapların çeşitliliği, onların maksatlarının tam anlaşılmasını zorlaştıran durumlardandır. Fıkıh ilminin konuları arasında yer alan bu durum, Zeccāc'ın da üzerinde durduğu bir konudur.

Erken dönem uleması hitapların ve muhataplarının çeşitlendiği ayetler üzerinde özellikle durup, ayetin manasındaki emir ve nehiylerin muhataplarını tespit etmişlerdir. Örneğin İmâm Şāfi (v. 204/ 820) *er-Risāle*'de *"Kitāb'da, genele hitap ile genelin kastedildiği ve içerisine özelin de dâhil olduğu ayetlerin açıklanması hakkında bāb"*[272] şeklinde bir bölüm açıp bu tür ayetleri bu başlıkta kaydetmiştir. *"Kitāb'da, zâhiren genele hitap ile genelin kastedildiği ve içerisinde hem geneli hem de özeli toplayan ayetlerin açıklanması hakkında bāb"*[273] bölümünde de hem genele hitabı hem özele hitabı beraber barındıran ayetleri saymıştır. Son olarak da hitabı ve hükmü zâhiren genele olarak görünse de muhatabın tamamen özel olduğu ayetleri ise *"Ẓāhiren genel olarak görünse de özel bir muhatabın kastedildiği ayetlerin açıklaması hakkında bāb"*[274] başlığı altında açıklamıştır.

Ahkâma dair yazılmış tefsir eserlerinde daha çok rastlanılan hitap-muhatap bağlamındaki yorumlara Zeccāc'ın *Me'āni'l-Ḳur'ān*'ında da rastlamaktayız.

Örneğin "…Eğer sana gelen bunca ilimden sonra onların arzu ve keyiflerine uyacak olursan, o takdirde sen de mutlaka zâlimlerden olursun"[275] ayeti hakkında *"Yani eğer hevâ ve hevesleri peşinde koşanlara tâbi olursan sen de onlardan olursun."* tefsirini yaptıktan sonra Zeccāc;

> *"Bu hitap, Hz. Nebî'nin (s.a.s) zatında ümmetinin diğer fertlerine de hitaptır. Çünkü bu tarz hitaplar aslında ümmetine yapılan hitaplardır.*

---

[272] Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. İdrīs eş-Şāfi'ī, *er-Risāle*, Thk. 'Abdulfettāḥ Kebbāre, 2. Baskı, Nşr. Dāru'n-Nefāis, Beyrut 2010, s. 58.
[273] eş-Şāfi, *a.g.e.*, s. 60.
[274] eş-Şāfi, *a.g.e.*, s. 62.
[275] el-Baḳara 2/145…وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَٓاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَكَ مِنَ الْعِلْمِٓ إِنَّكَ اِذاً لَمِنَ الظَّالِمِينَۙ

> *Bunun delili ise Allah'ın (c.c) şu ayetinde vardır: 'Ey Peygamber! Kadınları boşamak istediğiniz zaman…'*[276] *Burada, hitaptaki ilk muhatap ('يَا اَيُّهَا النَّبِيُّ' Ey Peygamberden anlaşıldığı üzere) Hz. Nebi (s.a.s)'dir. Görüldüğü gibi ayette ümmet lafzı yoktur. Fakat ayetin diğer kısmından ('طَلَّقْتُمْ' boşadığınız fiilindeki zamirden)* anlaşılan hitabın genel olduğudur*"*[277]

açıklamasını yaparak yukarıda bahsedilen bağlamın güzel bir örneğini sergilemiştir.

Yine benzer şekilde "İsrailoğullarına sor; biz onlara nice açık mucizeler verdik…"[278] ayeti hakkında hem hitabın muhatabını tespit hem de bu tespitle daha önce üzerinde durmuş olduğumuz "tesbīt-i risâlete" de vurgu yapan şöyle bir izah yapmıştır:

> *"Buradaki hitap Nebi'yedir fakat mana açısından diğer mü'minlere ve insanlaradır. Buradaki beyyinâtın manası da daha önceden açıklamaları geçtiği üzere onlara gösterilen (bulutun onları gölgelemesi, gökten inen menn ve selva ile nimetlendirilmeleri gibi) açık delillerdir. Bununla beraber onlar peygamberin risâletinin gerçek olduğunu da biliyorlardı ve bu bilgiye rağmen onu yalanladılar. Hakikatte ise elbette O'nun peygamber olduğunu biliyorlardı."*[279]

Zeccāc lügavi bir tefsir kaleme almasının yanında eserini tezyin ettiği "tesbīt-i risâlet" gibi konularla da farkını ortaya koyan bir âlimdir. Zira daha önce ilgili yerinde de ifade edildiği üzere Zeccāc'ın, bu kıymetli eserini *Me'āni'l-Ḳur'ān* olarak isimlendirmesinde yer alan manadan kastının sadece lügat boyutlu yorumlar olmadığı ve yukarıdaki örneklerde olduğu gibi lügat tefsirlerinin hepsinde rastlanılmayan bazı konuları da kapsadığı anlaşılmaktadır.

Zeccāc'ın "Düşünesiniz diye Allah size ayetlerini böyle açıklamaktadır"[280] ayeti hakkındaki yorumu da hitap ve muhatap bağlamında ayetlere yaklaşımına bir başka örnektir. Ḳur'ān'daki hitap-muhatap tespitlerinin, dilde yaygın olarak

---

[276] et-Ṭalāḳ 65/1… يَا اَيُّهَا النَّبِيُّ اِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ وَاَحْصُوا الْعِدَّةَ
[277] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, ç. I, s. 196.
[278] el-Baḳara 2/211… سَلْ بَنِي اِسْرَائِيلَ كَمْ اٰتَيْنَاهُمْ مِنْ اٰيَةٍ بَيِّنَةٍ
[279] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, ç. I, s. 242.
[280] el-Baḳara 2/242... كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمْ اٰيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

kullanılan cümle yapıları ile değil; onların Ḳur'ān'daki kullanımlarının esas olduğuna dikkatleri çekmek için Zeccāc şöyle bir açıklama yapmıştır:

> *"Vahyin ilk olarak peygambere açıklanmasına rağmen ayette 'يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمْ' Allah size açıklıyor, şeklinde bir hitabın tercih edilmesi peygambere hitabın ümmetini de kapsamasına binaendir. Buradaki gibi Ḳur'ān-ı Kerīm'de çokça kullanım vardır. Allah, burada ذَلِكُمْ ile topluluğu kapsayacak şekilde hitap etmesine rağmen asıl hitap Hz. Peygamberedir. Ḳur'ān'da bu tür kullanımlar oldukça çoktur. Yani bir topluluğa hitap ederken tekil lafızlar kullanılarak anlatım yapılabilir."*

Zeccāc, bu açıklamasına Ḳur'ān'dan başka bir örnek daha vererek şu sözlerle devam etmiştir:

> *"Nitekim Allah; 'Ey Peygamberin hanımları! İçinizden kim apaçık bir çirkinlik yaparsa onun cezası iki kat verilir. Bu Allah'a göre kolaydır.'*[281] *ayetinde ذَلِكَ ile hitap etmiş ve peygamber hanımlarına ceza vermenin kolay olacağını kastetmiştir. Oysa bu mananın anlaşılabilmesi için dildeki asıl kullanımı itibariyle ذَلِكُنَّ denilmeliydi."*[282]

Zeccāc burada birisi ayetteki hitap-muhatap diğeri de ذَلِك işaret isminin kullanımı olmak üzere iki ayrı değerlendirme yapmıştır. Ayette ذَلِك ile kastedileni çirkin işin cezasını verme olarak açıklamıştır. Yani mü'minlerin anneleri velev ki öyle bir cezayı hak ederlerse onları cezalandırmanın kolay olacağı şeklinde değerlendirmiştir. Dil açısından burada ذَلِك ile kastedilenin "çirkinliğe karşı verilecek cezanın kolay olacağı" şeklinde olması da mümkündür. Fakat Zeccāc bağlam itibariyle azabın iki kat olmasını dikkate alarak ذَلِك ile kastedilenin cezanın kolay olacağı ihtimalini zayıf görmüştür.

Buraya kadarki başlıkların bütününde Zeccāc'ın *Me'āni'l-Ḳur'ān*'ındaki me'ānī tasavvuruna dair bulguları ortaya koyup değerlendirmeye gayret ettik. Ḳur'ān'ın müşkilleri arasında yer alan bazı terimlerin ve özellikle de ġarīb lafızların

---

[281] el-Aḥzāb 33/30. يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ مَنْ يَأْتِ مِنْكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ وَكَانَ ذٰلِكَ عَلَى اللهِ يَسِيراً

[282] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 252.

açıklanmasına, ayetlerin lafız-mana bağlantısı ve hitap-muhatap açılarından doğru tespitinin önemine matuf buraya kadar sunulan verilerin, Zeccāc'ın me'ānī tasavvurunu gösterdiği kanaatindeyiz. Buradan sonra onun, Ḳur'ān'ın i'rābına dair tasavvurunu göstermeye çalışacağız.

2.2.2. Zeccāc'ın Me'āni'l-Ḳur'ān'ındaki İ'rāb Tasavvuru

Ḳur'ān okuyuşlarında laḥn yani hataların ortaya çıkması ve Ḳur'ān ayetlerindeki manaların doğru tespit edilmesine olan ihtiyaç, onun i'rāb yönüyle de araştırılmasını gerekli kılmıştır. Bu bağlamda Ḥākim en-Nīsābūrī (v. 405/1014) *el-Müstedrek'*inde Ebu'd-Derdā'dan (v. 32/652) *"Nebi (s.a.s) bir adamın Ḳur'ān okurken laḥn/yanlışlık yaptığını işitti ve şöyle buyurdu: 'Kardeşinizi irşâd ediniz (doğrusunu öğretiniz)'*[283] rivâyetini nakletmiştir. Nīsābūrī, Ebū Ḥureyre'den (v. 58/678) naklettiği başka bir hadiste ise Hz. Peygamberin *"Ḳur'ān'ın i'rābını yapınız ve onun ġarāibini araştırınız"*[284] buyurduğunu aktarmıştır. [285]

Zikredilen hadislerden yola çıkarak Zeccāc'ın me'ānī'ye dair tefsirlerinden sonra bu başlık ve alt başlıklarda onun Ḳur'ān'ın i'rābına dair tercihleri ve yorumları incelenecektir. Zira Zeccāc'ın i'rāb tercihlerine dair yorumları, Ḳur'ān'ın anlaşılması noktasında erken dönem tefsirlerinin önemli örnekleridir.

Zeccāc, ayetleri tefsir ederken me'ānī ve i'rāb yorumu olarak bir sıra takip etmemiş, bazı ayet değerlendirmelerinde i'rābı öne alıp me'ānī değerlendirmelerini sonrasında yapmış, bazı ayetlerde ise bunun tersini yapmıştır.

Zeccāc, i'rāb noktasında yaptığı yorumlarında kendisinden önceki lügat âlimlerinin açıklamalarına yer vermiş, kendi yorumlarında ise Ḫalīl b. Aḥmed ve Sībeveyhi'nin görüşlerine başvurarak değerlendirme yapmıştır.

---

[283] Ḥākim en-Nīsābūrī, *el-Müstedrek 'aleṣ-Ṣaḥīḥayn*, Nşr. Merkezu'l-Buḥūṣ̲ī ve't-Taḳniye, Kahire 2014, Kitābu't-Tefsir, 41.

[284] en-Nīsābūrī, Kitābu't-Tefsir, 41.

[285] Bu gibi rivayetlerde Hz. Peygamberin i'rāb'tan kastı ile dilcilerin bu kavramdan anladıkları mana bütünü ile aynı olmasa gerektir. Zira rivayetlerden de anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber, i'rābı, okuyuştaki her türlü hata için kullanmıştır. Dilciler arasında kalıplaşan anlamı itibariyle ise i'rāb, kelimenin son harfinin değişimidir.

Zeccāc'ın, *Me'āni'l-Ḳur'ān*'ında i'rāb yönüyle ayet açıklamalarını; lafızların cümle ögeleri olarak ve cümledeki dizilişleri itibariyle açıklanması, cümlede zikredilmediği halde varlığı hissedilen lafızların tayin edilmesi, cümlenin terkībi itibariyle değerlendirilmesi ve zamir ya da edat gibi ögelerin açıklanması şeklinde özetlemek mümkündür. Alt başlıklarda Zeccāc'ın *Me'āni'l-Ḳur'ān*'ında Ḳur'ān'ın i'rābına dair tasavvuru, Baḳara Sūresi özelinde terkīb ve tertīb açıklamaları olarak iki grupta incelenecektir.

2.2.2.1. Zeccāc'ın Baḳara Sūresi'ndeki Terkīb Açıklamalarının Mâhiyeti

Zeccāc, cümle terkībleri bağlamındaki incelemelerini bazen *"'مَعْنَى الْآيَةِ' ayetin manası"* sözleriyle mana yönünden bazen de *"'إِعْرَابُهَا' ayetin i'rābı"* gibi bir ifadeyle i'rāb yönüyle yapmıştır. O, ayetleri bir cümle olarak bu sözlerle değerlendirmekle beraber ayet içindeki cümleleri de bu bağlamda ele almıştır.

Zeccāc, hakkında yorum yapacağı ayetleri kendi içerisindeki cümleleri de nazara alarak mübtedā-ẖaber, isim/sıfat tamlamaları ve fa'il-mef'ūl gibi ögeler yönüyle yorumlamıştır. Bunun yanında sözün söylenişi itibariyle cümleleri iftitāḥ/isti'nāf, 'imad ve fasıl olarak da değerlendirmiştir.

Bundan sonraki alt başlıklar, Zeccāc'ın bu konulara dair Baḳara Sūresi özelindeki yorumlarını ve bizim bu yorumlara dair değerlendirmelerimizi konu edinecektir.

2.2.2.1.1. Zeccāc'ın Cümle Terkībi ve Mübtedā-H̱aber Açıklamaları

Zeccāc, ayetleri bazen cümlenin ögelerini inceledikten sonra ve bazen de bir bütün halinde yorumlayarak ele almıştır. Me'ānī ve i'rāb değerlendirmelerini de bu doğrultularda sunmuştur.

Örneğin "… Onlar: 'Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamdederek daima seni tespih ve takdis ediyoruz.'

demişlerdi…"[286] ayetini değerlendirirken Zeccāc, ayeti oluşturan cümleler üzerinde mana itibariyle durmuş ve bazı lafızların i'rāblarını vermiştir. Bu ayet hakkındaki uzunca açıklamaları şöyledir:

> *"أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاء وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ cümlesinin te'vîli şudur:*
>
> *Rivâyet edildiğine göre yeryüzüne insan gönderilmeden önce kendilerine cān denilen yaratıklar yeryüzünde yaşamışlardı. Onlar bozgunculuk çıkarmışlar ve kan dökmüşlerdi. Sonra Allah, meleklerini göndermiş ve onları yeryüzünden temizlemişti. Melekler, cān denilen varlıkları yeryüzünden temizledikten sonra orada yaşamaya başlamışlardı. Soruyu soran melekler bu yaşanılanları bildikleri için yeryüzüne yeniden bir canlı gönderilmesi ve bu canlının halife olarak yaratılmasının hikmetini öğrenmek amacıyla soruyu sormuşlardı. Yoksa soruları itiraz için değildi. Yani şöyle demek istemişlerdi: 'Ey Allahımız! Bizim zannımız böyle, sen bize dosdoğru olanı bildir.'*
>
> *Bazıları da ayetin manasının böyle olmadığını söylemiş, şöyle demişlerdir: 'Allah (c.c) meleklere yeryüzünde bir halife yaratacağını bildirmişti. Ādem'in oğullarından bir grup da halife olarak yaratılmışlardı ve bunlar yeryüzünde kan dökmüşlerdi. Allah, meleklerine bu konuda soru sorabilmeleri için fırsat vermişti. Bunu da onların içlerine gaybı yalnız kendisinin bildiğini kesinkes yerleştirmek için yapmıştı.' Yani melekler bu sorularıyla şöyle demek istemişlerdi: 'Onları senin yarattığını bildikleri halde yeryüzünde bizim seni tespih ve takdis ettiğimiz gibi sana tespih ve takdis etmeleri gerekirken sana isyan edip kan dökecek bir kavim mi yaratacaksın?' Yani melekler bu sözlerini onlara verilen izin süresi içerisinde söylemişlerdi. Yoksa meleklerin bir mesele hakkında zanlarına dayanarak söz söylemeleri mümkün değildir. Çünkü Allah onları emredildikleri şeyi yaparlar sözüyle vasfetmiştir."*[287]

---

[286] el-Baḳara 2/31…أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاء وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ

[287] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 101-102.

Örnekte görüldüğü üzere ayetin tevilini, rivâyet edilen tefsirler üzerinden tespit eden Zeccāc, bu açıklamasından sonra ayetteki bazı lafızların üzerinde ayrıca durmuştur. Bu lafızlar da kendi aralarında cümleler olduğu için bu ayet hakkındaki tefsirini Zeccāc'ın cümle terkīblerine örnek olarak değerlendirmek mümkündür.

Ayetteki نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ cümle terkībinin açıklaması hakkında Zeccāc;

> *"Bunun manası 'Seni bütün kötü şeylerden beri tutarız.' demektir. Her kim Allah'ı kastederek bir amel işlerse o, Allah'ı tespih etmiş olur. Nitekim: مِنْ صَلَاتِي yani مِنْ فَرَغْتُ تَسْبِيحِي[288] denilir."*[289] demiştir. Ayetteki نُقَدِّسُ لَكَ terkībi için ise: *"Yani kendimizi senin zikrinle temizleriz. Sana itaat edeni de takdis ederiz yani temiz sayarız. Beytu'l-Makdîs isimlendirmesi de böyledir. Bu isim temizlenmiş ev ya da içerisinde günahlardan temizlenilen mekân demektir."*[290]

açıklamasını yapmıştır.

Ayetlerin cümle olarak mana açısından değerlendirilmelerinde yukarıdaki örnekte gösterildiği nitelikte bir açıklama yöntemi takip eden Zeccāc, terkībler içerisindeki lafızların şarf ve i'rāb açısından da incelemesini yapmıştır.

Bu bağlamda örneğin "Hatırlayın ki sizden sağlam bir söz almış, üzerinize de dağı kaldırmıştık. 'Size verdiğimizi sıkı tutun, onda bulunanları daima hatırlayın; umulur ki korunursunuz' (demiştik)" [291] ayetinde Zeccāc وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ cümle terkībini *"Anlamı 'içerisindekileri anlamaya çalışın' demektir."* şeklinde açıkladıktan sonra اذْكُرُوا kelimesinde hazfedilmiş bir hemze olduğunu ifade etmiş ve kelimenin ṣarfı hakkında şunları söylemiştir:

> *"Sözlükte aslı أُوْخُذْ olan fiilin خُذْ ve خُذَا şeklinde söylenişi yaygındır. Aslı أُوْكُلْ olan كُلْ kelimesi ve bunlara benzeyen kelimeler de böyledir. خُذْ ve كُلْ kelimelerinin söyleyişlerinde iki hemzenin art arda gelmesiyle telaffuzda oluşan zorluğun giderilmesi için bu şekilde kullanılmıştır. Nitekim bu*

[288] Tesbihimi bitirdim yani duamı tamamladım.
[289] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 102.
[290] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 103.
[291] el-Baḳara 2/63. وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

şekilde çokça kullanımlarından dolayı kelimelerin böyle telaffuz edilmesinde icma' oluşmuştur. Yani fiilin baş harfi olan hemze hazfedilmiştir."[292]

Ayetler ve içerisindeki cümleler hakkındaki yorumları elbette bu kadarla sınırlı olmayan[293] Zeccāc, terkībler içerisinde mübtedā ve ḫaber ögelerine de ayrıca değinmiş, bunlar hakkında i'rāb bakımından izahlar yapmış ve ayetin manasını da izahlarına göre vermiştir.

Bu meyanda Zeccāc örneğin "Haram ay, haram aya karşılıktır…"[294] ayetinde اَلشَّهْرُ lafzına; "*İbtidā olduğu için reftir."* açıklamasını yapmıştır. Zeccāc, بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ terkībi için de *"onun haberidir"* demiş ve ayetin manasını da sebeb-i nüzūl bağlamında naklettiği rivâyete dayanarak *"haram ayda savaş"* olarak[295] vermiştir.

Başka bir örnek olarak Zeccāc "Sana haram ayda savaşmayı soruyorlar. De ki: O ayda savaş büyük bir günahtır. Allah'ın yolundan alıkoymak, onu inkâr etmek, Mescid-i Haram'ın ziyaretine engel olmak ve halkını oradan çıkarmak ise Allah katında daha büyük günahtır."[296] ayetinde اَلْقَتْلِ lafzı için; *"'De ki' emrinden sonra ibtidā olarak söylendiğinden reftir, ḫaberi de كَبِيرٌ lafzıdır"* açıklamasını yapmıştır. Sonrasında ise:

> " وَصَدٌّ *lafzı da ibtidā olduğundan reftir.* أَكْبَرُ عِنْدَ اللهِ *terkībi de onun ḫaberidir. Böyle olunca mana şöyle olur: Allah'ın yolundan alıkoymak ve O'nu inkâr etmek, Mescid-i Haram'ın ehlini oradan çıkarmak Allah katında daha büyüktür yani günah olarak daha büyüktür."*[297] tefsiriyle yorumunu sonlandırmıştır.[298]

---

[292] ez-Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 134.

[293] Zeccāc'ın ayetleri ve onların içerisindeki cümlelerdeki terkībler hakkındaki benzer açıklamaları için bkz. ez-Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 106, 111, 113, 118, 119, 123, 148, 153, 157, 160, 162, 170, 193, 196, 197, 198, 199, 204, 205, 206-207, 208, 209, 210, 211, 212, 215, 218, 228, 256, 263, 265, 268, 271, 284, 308, 313, 315.

[294] el-Baḳara 2/194…اَلشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ

[295] ez-Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 228.

[296] el-Baḳara 2/217…وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاِخْرَاجُ اَهْلِهٖ مِنْهُ اَكْبَرُ عِنْدَ اللّٰهِ وَالْفِتْنَةُ اَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ

[297] ez-Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 248-249.

[298] Bu bâbtan olan tefsirler bu kadarla sınırlı değildir. Benzer örnekler için bkz. ez-Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 68, 73, 75, 87, 89, 99, 143, 144, 153, 172, 183, 196, 212, 213, 215, 219, 238, 263, 284. Zeccāc'ın

2.2.2.1.2. Zeccāc'ın İsim ve Sıfat Tamlaması Açıklamaları

İsim ve sıfat tamlamaları da Zeccāc'ın terkīb açıklamaları bağlamında değerlendirdiğimiz konulardandır. Zira onun, i'rāb ve mana değerlendirmeleri içerisinde yer verdiği bu tür terkībler hakkında da Ḳur'ān'ın doğru anlaşılmasına yönelik tefsirleri vardır.

İsim tamlaması için izāfet terkībini kullanan Zeccāc, sıfat tamlamaları için sıfat[299] ve na't[300] kelimelerini kullanmıştır.

İsim tamlamasına örnek olarak "Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetimi ve (bir zamanlar) sizi cümle âleme üstün kıldığımı hatırlayın."[301] ayetinde بَنِي إِسْرَائِيلَ terkībini incelemiştir. İ'rāb açısından "Ey İsrailoğulları" tamlamasının nidā edatından sonra geldiği için manṣūb olduğunu söylemiş ve بَنِي lafzının muḍaf olduğunu zikretmiştir.[302]

Yine "Siz ne hayır yaparsanız Allah onu bilir. (ahiret için) azık toplayın. Kuşkusuz, azığın en hayırlısı takvadır. Ey akıl sahipleri, bana karşı gelmekten sakının"[303] ayetinde isim tamlamasının, muḍāfun ileyh/tamlayan olan الْأَلْبَابِ lafzı için; *"Tekili لُبّ'dür, akıl demektir."* açıklamasında bulunduktan sonra أُولِ lafzı için de *"يَا nidā edatından sonra geldiği için i'rāb açısından naṣb mahallindedir, isim tamlamasının muḍāfıdır"*[304] açıklamasını yapmıştır.

Başka bir önek olarak da "Hani, sizi azabın en kötüsüne uğratan, kadınlarınızı sağ bırakıp, oğullarınızı boğazlayan Firavun ailesinden kurtarmıştık..."[305] ayetinde ise سُوءَ الْعَذَابِ "azabın kötüsü" isim tamlamasını شَدِيدَ الْعَذَابِ "azabın şiddetlisi" olarak yorumlamıştır.[306]

---

buradaki açıklamalrında ref ile mahalli olarak merfūiyeti kastetmiştir. Merfū ya da manṣūb kelimelerini kullanmışsa da çoğu zaman merfū i'rāb mahalline ref, manṣūb mahalle de naṣb demiştir.

[299] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 284,

[300] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 137, 141, 209, 214.

[301] el-Baḳara 2/47…يَا بَنِي اِسْرَائِيْلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ

[302] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 110.

[303] el-Baḳara 2/197…وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللّٰهُ وَتَزَوَّدُوا فَاِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوٰى وَاتَّقُونِ يَا أُوْلِي الْأَلْبَابِ

[304] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 234.

[305] el-Baḳara 2/49…وَاِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ اَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ

[306] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 119.

İsim tamlamaları için izahları bu şekilde olan Zeccāc, sıfatların/na'tların açıklamasında da benzer bir yöntem takip etmiştir. Örneğin "Onlar, 'Bizim için Rabbine dua et de sığırın rengi neymiş, açıklasın.' dediler. Mûsâ: 'Rabbim diyor ki, o, sapsarı; rengi, bakanların içini açan bir sığırdır.' dedi."[307] ayetinde فَاقِعٌ lafzı için "*صَفْرَاءُ lafzının na'tıdır ve صَفْرَاءُ sarının en güçlü hâli için kullanılır*." açıklamasını yapmıştır.[308]

Yine başka bir örnek olarak "İşte peygamberler! Biz onların bir kısmını bir kısmına üstün kıldık."[309] ayetinde الرُّسُلُ kelimesi için; *"تِلْكَ lafzının sıfatıdır. Senin أُولَئِكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ 'Biz, o peygamberlerin bazısını bazısına üstün kıldık.' demen gibidir."*[310] şeklinde değerlendirme yapmıştır.

2.2.2.1.3. Zeccāc'ın İsti'nāf ve Faṣl/'İmād Açıklamaları

Yeni anlamına gelip ünüf veya bir şeyin başı, ucu, burun manasına enf kökünden türeyen isti'nāf kelimesi; yeniden başlamak, yenilemek gibi anlamlara gelir.[311] Başka bir tanım olarak 'Arap dilinde mukadder bir soruya cevap olarak gelen söze[312] isti'nāf dendiği de söylenmiştir. Bu tanım Seyyid Şerîf el-Cürcānī'ye (v. 816/1413) aittir. Cürcānī, bu tanımı yaptıktan sonra isti'nāf kelimesi için şöyle bir açıklama yapmıştır:

> *"Bir konuşmacı 'Bana bir topluluk misafir oldu.' dedikten sonra kendisine sanki 'Onlara nasıl davrandın?' sorusu sorulmuş da bu soruya cevap verip 'Zeyd'e ikramda bulundum. Bişr'e gelince onu küçük düşürdüm. Bekir'in ise yüzüne dahi bakmadım.' cümleleriyle sözüne devam edebilir. İsti'nāf budur."*[313]

Asıl itibariyle isti'nāf her ne kadar belagat ilminin gelişimiyle onun alt dallarından biri olan me'ānī ilminin konularından olsa da mütekaddim Arap dili

---

[307] el-Baḳara 2/69. قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا ۚ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِرِينَ
[308] ez-Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 137.
[309] el-Baḳara 2/253… تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ
[310] ez-Zeccāc, *a.g.e.,* c. I, s. 284.
[311] İsmail Durmuş, İsti'nâf, *DİA,* c. XXIII, s. 367.
[312] Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,* Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, s. 268.
[313] el-Cürcānī, *et-Ta'rīfāt,* 18.

gramercileri de cümlelerin bu yönüyle değerlendirmelerini yapmışlardır. Zeccāc da ayetleri bu bağlamda incelemiştir.

Örneğin "O, gökleri ve yeri örneksiz yaratandır. Bir işe hükmetti mi ona sadece "Ol!" der, o da hemen oluverir."[314] ayetinde فَيَكُونُ fiilinin ref okunmasıyla alakalı olarak isti'nāf olduğu için yani söze yeni bir başlangıç niteliğinde olduğundan bu şekilde okunduğu yorumunu yapan Zeccāc, terkībin manasının "*O da oluverir ' فَهُوَ يَكُونُ* şeklinde olduğunu belirtmiştir.[315] Burada Zeccāc, fā harfinden sonra mukadder bir hüve zamiri ile söze yeni bir başlangıç yapıldığına dikkat çekmiştir.

Yine "Zulmedenler azaba uğrayacakları zaman bütün kuvvetin Allah'ın olduğunu ve Allah'ın azabının pek şiddetli olduğunu bir bilselerdi."[316] ayetinde "kuvvetin bütünü Allah'a aittir ' أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا' terkībinin bir sorunun cevabı olarak geldiğini ve bununla her manada kuvvetin bütünüyle yalnız Allah'a ait olduğunun haber verildiğini söylemiştir.[317]

Zeccāc'ın, *Me'āni'l-Ḳur'ān*'ında, belagatın me'ānī ilminin konuları içerisinde yer alan faṣl konusuna dair yorumlar da yer almıştır. Sonraki yüzyıllarda belagatçilerin yaptığı tarife göre faṣl; *"Takip eden bazı cümleler arasına atıf harflerinden birini kullanarak onların birbirine bağlanmasının terkedilmesidir."*[318] Zeccāc'a göre ise faṣl, söylenen sözün anlamını tekit için iki sözün birbirine bağlanmamasıdır.

"İşte onlar Rablerinden (gelen) bir doğru yol üzeredirler ve kurtuluşa erenler de işte onlardır."[319] ayetinde Zeccāc, faṣl konusuna giriş yapmıştır. Buradaki açıklamasında dil mekteplerinin faṣl konusu hakkındaki tartışmalarına işarette bulunarak konuyu kendi yaklaşımına göre genişçe izah etmiştir. Bu bağlamda "O kimseler kurtulanlardır 'وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ' cümlesi üzerinde değerlendirmelerini sıralayan Zeccāc, faṣl hakkında şunları söylemiştir:

---

[314] el-Baḳara 2/117. بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ ۖ وَاِذَا قَضٰٓى اَمْراً فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ

[315] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 175.

[316] el-Baḳara 2/165. وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللهِ اَنْدَاداً يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللهِ ۖ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا اَشَدُّ حُباً لِلّٰهِ ۗ وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا اِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ ۙ اَنَّ الْقُوَّةَ لِلّٰهِ جَمِيعاً ۙ وَاَنَّ اللهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ

[317] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 207.

[318] el-Cürcānī, *et-Ta'rifāt.*, 140.

[319] el-Baḳara 2/5. اُولٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ ۖ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

> *"وَأُولٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ cümlesinde yer alan هُمْ burada faṣl olarak gelmiştir. İstersen bunun ismi tekrîr/yineleme için olduğunu söyleyebilirsin. Bu senin Zeyd ki o âlimdir. 'زَيْدٌ هُوَ الْعَالِمُ' sözün gibidir. Burada Zeyd mübtedā olduğundan ref makamındadır. Huve lafzını ikinci mübtedā olarak ref sayabilirsin. Âlim lafzı da Zeyd'in bilgeliğini anlattığından ḫaber olur ve reftir. İşte ayet de böyledir. İstersen burada huve lafzını faṣl olarak alıp Zeyd'i mübtedā, âlim lafzını da onun ḫaberi yapabilirsin. Kūfilerin 'imād dedikleri de işte bu faṣl konusudur. Sībeveyhi'ye göre faṣlın, nâkıs fiiller haricinde kullanılması doğru değildir. Zeyd ki o âlim idi. 'كَانَ زَيْدٌ هُوَ الْعَالِمُ' ya da Zeyd'i âlim sandım. 'ظَنَنْتُ زَيْدًا هُوَ الْعَالِمُ' gibi cümle terkīblerinde kullanılabilir... Sībeveyhī'nin örnek verdiği ayetlerde bu kullanımlar vardır. Bununla beraber o ayetlerde olduğu gibi faṣl'ın şartı, ḫaber ma'rife ya da o türden bir halde olmasıdır. Faṣl olan kelime anca bu şekildeyken mübtedā ile onun ḫahberi arasına gelebilir... Gelirse de söylenilen sözün anlamını kuvvetlendirir."*[320]

Zeccāc, faṣl konusuna başka bir örnek olarak "…İşte onlar ziyana uğrayanların ta kendileridir."[321] ayeti hakkında da şu açıklamayı yapar:

> *"O kimseler kaybetmişlerdir 'أُولٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ' cümle terkībinde 'o kimseler أُولٰئِكَ' mübtedā olduğundan reftir, 'kaybetmişlerdir الْخَاسِرُونَ' onun ḫaberidir, aradaki هُمْ zamiri faṣl içindir. Kūfīlerin 'imād dedikleri de budur. Burada Ulā'ike lafzını birinci mübtedā, hum lafzını ikinci mübtedā ve ḫāsirūn lafzının da onların haberi olarak ifade edilmesi de uygundur."*[322]

Zeccāc yukarıdaki örnekteki gibi detaylı araştırma ve farklı yorum gerektiren yerlerde bir mektebin görüşünü tamamiyle benimsememiş kendi yorumları doğrultusunda ayetlerin manalarını izah etmeye çalışmıştır. Zeccāc'ın tam olarak Basra mektebine mensup olmadığı yönündeki iddiamızın tezimizdeki dayanakları arasında bu gibi noktalar yer almaktadır. Zeccāc'ın hem Kûfe hem Basra dil ekolüne

---

[320] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. 1, s. 73-74.

[321] el-Baḳara 2/27. اَلَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِّ وَيَقْطَعُونَ مَّا اَمَرَ اللهُ بِهِّ اَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْاَرْضِّ اُولٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ.

[322] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 99-100.

muhalefet ettiği gramer yorumlarının fazla olması, kendi yorumları doğrultusunda bir dil anlayışına sahip olup eserini o doğrultuda telîf etmesi ve eseri kaleme alırken Kûfe ve Basra mekteplerinin bazı i'rāb durumları için aynı anlamda fakat farklı kelime tercihlerini bir arada kullanması gibi göstergeler doğru çıkarmaktadır:[323]

2.2.2.1.4. Zeccāc'ın İstifhām ve 'Aṭf-ı Beyân Sanatlarına Dair Açıklamaları

Zihindeki mananın muhataba en özlü şekilde aktarımı dildeki söz söyleme sanatlarının bilinmesi ve doğru kullanılması ile doğrudan alakalıdır. İlk dönem Arap dilcilerinin dilin kurallarını tespitinden sonra tedvîn dönemi ve sonrası itibariyle Belagat ilminin gelişmesi, dile farklı bir seyir kazandırmıştır.

Bu araştırmada Zeccāc'ın belagat ilmine geçiş dönemi itibariyle çok etkin bir dilci olmasına çeşitli yerlerde vurgular yapılmıştır. Burada da istifhām sanatını kullanımıyla ilgili tespitler sunulacaktır. Zeccāc'ın ayetlerdeki cümlelerin terkībini inceleme ve manalarını izah etme sadedinde üzerinde durduğu bu sanat, aynı zamanda belagat ilmine giriş sayılabilecek önemli değerlendirmeleri içermektedir.

Zeccāc'ın Baḳara Sūresi itibariyle farklı soru edatlarıyla istifhām konusuna dair değerlendirmeleri varsa da elif/hemze soru edatı üzerinde daha fazla açıklamaları olmuştur. Nitekim Zeccāc, elif soru edatı için; *"Elif, soru edatlarının başıdır."*[324] demiştir.

Zeccāc, soru edatı olan elife; istifhām/soru sorma, istiẖbār/haber verme, taḳrīr/itiraf ettirme, tevbīẖ/yerme ve tesviye/eşitlik anlamlarını yüklemiştir.

Örneğin Zeccāc, elif/hemze soru edatının أَمْ bağlacıyla beraber kullanımının tesviye ifade ettiğini "…onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir."[325] ayetinde *سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ* terkībindeki kullanım üzerinden

---

[323] Zeccāc, *Me'āni'l-Ḳur'ān'*da ẖafd-kesr, cevap-ceza, na't-sıfat, faṣl-'imad gibi Kûfe ve Basra mektebinin farklı kullandığı kelimelerin hepsini kullanmıştır.

[324] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 161.

[325] el-Baḳara 2/6. إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ

değerlendirmiştir.[326] Elifin/hemzenin taḳrīr ve tevbīḫ anlamında kullanımına da "…kendinizi unutup başkalarına iyiliği mi emrediyorsunuz?"[327] ayetinde göstermiştir. Bunun yanında Zeccāc, ayeti siyâk-sibâk bütünlüğü içerisinde değerlendirmiş ve bu bağlamda ayetin hem onlara (İsrailoğullarına) bulundukları çirkin davranışı taḳrīr/itiraf ettirme hem de bu davranışlarından ötürü onları tevbīḫ/aşağılama anlamına geldiğini söylemiştir.[328] Zeccāc açıklamalarını şu tefsiri ile bitirmiştir:

> *"Bu taḳrīr ve tevbīḫ tarîkiyle soru sorma ile sanki onlara şöyle denmiştir: 'İşte siz böyle bir yol üzeresiniz.' Bunun anlamı da –Allah en iyisini bilir- şudur: Onlar takipçilerine Tevrât'ın hükümlerine sımsıkı tutunmayı emrediyor ama kendileri bu hükümleri terkediyorlardı. Çünkü onların Hz. Nebi (s.a.s) ile mücadele etmeleri Tevrât'a itibar etmediklerini gösterir. Allahu a'lem mana şu da olabilir: Takipçilerine bolca sadaka vermeyi emrettikleri halde kendileri buna yanaşmıyorlardı. Çünkü onlar kalpleri katılaşmış olarak vasıflandırılan bir topluluktu; fâiz yer ve insanların rızası olmadan mallarından faydalanırlardı. Halbuki bunlar kendilerine yasaklanmıştı. Sadaka almaları da bu yasaklar içerisindeydi."*[329]

Bu değerlendirmelerinden anlaşıldığı üzere Zeccāc'ın me'ānī ve i'rāb açıklamarından kastı ve ayetlere bu bağlamlarda yaklaşımı onların sadece gramer yönüyle doğru tespit edilmesi değildir. Zeccāc, me'ānī dediği zaman harflerin, sözcüklerin ve cümlelerin ilk anlaşılandan ibaret olmadığını ifade etmenin yanında onların zaman içerisinde ortaya çıkacak anlamlarının genişliğine de dikkat çekmiştir. İ'rāb'ı da tüm bunların doğru tespitine temel olarak kullanmıştır.

Zeccāc'ın belagat ilmine geçişteki etkin rolü sadedinde ele alacağımız 'aṭıf ve 'aṭfı beyân için de *et-Ta'rīfāt*'ta şu tarîfler yapılmıştır:

> *"'Aṭıf, gramer itibariyle harekesi kendisinden öncekinin harekesine bağlı olanlar grubunda yer alır. Kastedilen bir mananın, kendisinden önceki*

---

[326] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 76.
[327] el-Baḳara 2/44.اَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ اَنْفُسَكُمْ وَاَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ اَفَلَا تَعْقِلُونَ
[328] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 114.
[329] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 114-115.

manaya on 'atıf harfinden biriyle birleştirilmesini ifade eder. Misal: "Zeyd kalktı, 'Amr da." cümlesinde 'Amr'ın kalkma fiili, Zeyd'in kalma fiiline nispet edilmiştir. Yani Zeyd'in kalkma fiiline tâbi kılınmıştır. 'Atf-ı beyân ise bir cümlenin, içerisinde bulundurduğu bir delil itibariyle kendisinden önceki cümlenin izahı için söylenmesidir -tıpkı sıfatın mevsūfa ait özellikler taşıması gibi- ve o da tâbilerdendir.[330] *Başka bir tarîfte ise; 'Bir isimdir, sıfattan başka bir şeydir, açıklama sadedinde kullanılır.' denmiştir."*[331]

'Aṭf-ı beyân sanatı için de önemli değerlendirmeleri olan Zeccāc, tefsirinde bu konuya da yer vermiştir. Hem cümle terkībi için hem de kelime için olan 'atıf örnekleriyle konuyu özetlemiştir.

'Aṭfa bir örnek olarak Zeccāc "Fakat ayetlerimizi inkâr etmiş ve kâfir olarak ölmüşlere gelince, işte Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti onların üstünedir."[332] ayetinde "melekler 'وَالْمَلَائِكَةِ'" lafzının "Allah'ın lâneti 'لَعْنَةُ اللَّهِ' tamlamasına" 'atıf olduğunu ve i'rābının da Allah'ın lâneti' isim tamlamasının i'rābı gibi olduğunu söylemiştir. Zeccāc, bu açıklamasına göre manayı da "Allah'ın ve meleklerinin lâneti" olarak yorumlamıştır.[333]

Zeccāc, 'aṭfı beyān'ı "Yahut altı üstüne gelmiş (ıpıssız duran) bir şehre uğrayan kimseyi görmedin mi?.."[334] ayetinde açıklamış ve şöyle demiştir:

"Ya da bir şehre uğrayan 'أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَىٰ قَرْيَةٍ' ifadesi kendisinden önceki söze 'atıftır. Böyle olunca -Allah en iyisini bilir- mana şu olur: 'O şehre uğrayan kişiyi görmedin mi?'"[335]

'Aṭf'a dair Zeccāc "Peki, ataları bir şey anlamayan, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı (onların yoluna uyacaklar)?"[336] ayetinde de أَوَلَوْ kelimesinin

---

[330] Tābi-metbūāt, alacağı hareke itibariyle bir kelimenin geçerli bir sebebe binaen kendisinden önceki kelimenin harekesine uydurulmasıdır.
[331] el-Cürcānī, *et-Ta'rīfāt,* 127.
[332] el-Baḳara 2/161. إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ أُوْلَٰئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللهِ وَالْمَلَٰئِكَةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَۙ
[333] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 203-204.
[334] el-Baḳara 2/259… اَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلٰى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلٰى عُرُوشِهَاۚ قَالَ اَنّٰى يُحْـيِ هٰذِهِ اللهُ بَعْدَ مَوْتِهَاۚ فَاَمَاتَهُ اللهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُۜ قَالَ كَمْ لَبِثْتَۜ قَالَ لَبِثْتُ يَوْماً اَوْ بَعْضَ يَوْمٍۜ
[335] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 291.

ayetteki kullanımına dikkat çekmiş ve ayetin manasını şöyle vermiştir: *"Babaları cahil kimseler olsa da mı onlara tâbi olacaklar?"* Zeccāc ayete verdiği bu manaya göre açıklamalarına devam etmiş ve şunları söylemiştir: "*Buradaki vāv meftūḥ okunur, çünkü 'atıf vāvıdır. Başına kınama için kullanılan soru edatı "elif" kullanılmıştır."*[337]

Yukarıdaki örnekte Zeccāc, أَوَلَوْ lafzını değerlendirip 'atıf harflerinden biri olan vāv ve soru edatlarından biri olan elif'in ayetin manasına etkisini göstermek istemiş ve bununla hem dil-tefsir etkileşimine hem de Arap gramerinin belagat ilmine geçiş seyrine dair önemli bir örnek zikretmiştir.

2.2.2.1.5. Zeccāc'ın Bazı Edat ve Harf Açıklamaları

Zeccāc, Ḳur'ān-ı Kerīm'deki her bir lafzın mutlaka bir hakikati göstermek için var olduğunu savunmuştur.[338] Bu sebepten dil kaidelerinde ve günlük kullanımlarda bazı lafızlar için geçerli olan zâid/fazlalık ya da lağv/i'rāb ameli olmayan gibi söylemleri, *Me'āni'l-Ḳur'ān'*ında kullanmamıştır. Kullanmadığı gibi bazı Ḳur'ān lafızları için zâid/fazlalık olduğu şeklindeki söylemlere de şiddetle karşı çıkmıştır. Zeccāc, bu söylemleri, Ḳur'ān hakkında konuşurken ileri gitme[339] şeklinde yorumlamış ve Ḳur'ān için böyle söylemlerin kullanılmasını hoş görmemiştir.

Zeccāc, bir lafzın i'rābda mahalli olmasa dahi ona zâid dememiş "i'rāb'ta bir konumu yok 'لَا مَوْضِعَ لَهَا'" ya da "i'rāb'tan bir payı yok 'لَا حَظَّ لَهَا فِي الْإِعْرابِ'" gibi ifadeler kullanmıştır.[340] İ'rāb'ta mahalli olmasa dahi bu tür lafızların genellikle cümleyi tekit ettiğini yani onu pekiştirdiğini ifade etmiştir.[341]

Zeccāc, *Me'āni'l-Ḳur'ān*'da özellikle bazı edat ve harflerin hem me'ānī hem i'rāb açısından çokça üzerinde durmuş ve bir gramer kitabında yer alabilecek kadar açıklamalar yapmıştır. Örneğin Zeccāc, edat grubu olarak fiil-i muḍāri'yi naṣb

---

[336] el-Baḳara 2/170. وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئاً وَلَا يَهْتَدُونَ

[337] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 210.

[338] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 101.

[339] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 101.

[340] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 68.

[341] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 108.

eden edatlardan لَنْ edatını, i'rāb ve cümleye kattığı anlam itibariyle "Sayılı birkaç gün haricinde ateş bize dokunmayacak, dediler. De ki:(Bu hususta) Allah'tan bir söz mü aldınız -ki öyle ise Allah asla sözünden dönmeyecektir- yoksa Allah hakkında bilmediğiniz şeyler mi söylüyorsunuz?" [342] ayetinde incelemiştir. Zeccāc, bu incelemesinde ayetin gramer yönünden mümkün olan farklı i'rāb değerlendirmelerini zikretmiş ve bunların manaya yönelik tesirine değinmiştir. Zeccāc'ın açıklamaları şöyledir:

> *"تَمَسَّنَا lafzının başına لَنْ edatı geldiğinden i'rābı naṣb olmuştur. Fakat nahivciler arasında لَنْ'in naṣb görevi görüp görmediği noktasında farklı görüşler vardır. Ḫalīl'in konu hakkında iki görüşü olduğu rivâyet edilmiştir. Ḫalīl'in görüşlerinden biri şudur: أَنْ'in fiili naṣb ettiği gibi لَنْ de fiili naṣb eder. Fakat ona bağlı bir şılası yoktur. Çünkü yapmayacak anlamındaki ' لَنْ يفعلَ' terkībi 'لَنْ سَيَفْعَلَ' gelecekte yapmayacak olumsuz anlamını da içerir. Bunun yanında لَنْ lafzından sonra gelecek lafızlar kendisinin önüne alınabilir. زَيْدًا لَنْ أَضْرِبَ 'Zeyd'i dövmeyeceğim' şeklindeki kullanımda olduğu gibi. Sībeveyhi gibi Ḫalīl'in öğrencilerinden bazılarının Ḫalīl'den naklettikleri diğer görüşe göre de 'لَنْ aslında لَا ve أَنْ birleşimiyle oluşan bir yapıdadır. Fakat telaffuz kolaylığı olsun diye elif harfi ḥaẕfdilmiştir.' demiştir. Sībeveyhi, Ḫalīl'in bu görüşünü beğenmemiştir. Çünkü Sībeveyhi'ye göre öyle olsaydı (yani لَا ve أَنْ birleşimi olsaydı) cümle içinde kullanılırken mef'ūl ögesinin onun önüne geçmesi câiz olmazdı. Zira أَنْ ile manṣūb olan mef'ūl, fiiline taḳdīm edilemez. Diğer nahivcilerin hepsi de Sībeveyhi'in bu görüşündedirler."*[343]

Dildeki anlamı ve i'rābtaki konumu itibariyle tahfīfli أَنْ'e benzeyen لَنْ hakkında yukarıdaki açıklamayı yaptıktan sonra Zeccāc, *فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ* cümlesi için şu manayı vermiştir: *"Eğer Allah'tan aldığınız böyle bir sözünüz varsa Allah asla sözünden dönmez."*[344] Bu örnekten yola çıkarak diyebiliriz ki; Zeccāc, Ḳur'ān'ı, i'rāb ve mana yönünden incelerken -kendisi de bir dil âlimi olmasına rağmen- yaşadığı

---

[342] el-Baḳara 2/80…لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ

[343] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 144.

[344] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 145.

döneme kadar tevarüs eden ilmi birikimi kullanarak yorum yapmış, bazen bir gramer kitabında ancak görülebilecek kadar dilin gramer açısından teknik kısmına açıklamalarında yer vermeyi yeğlemiştir. Zeccāc'ın bu tutumu, Ḳur'ān hakkında önceki âlimlerin söylediklerine başvurmadan Ḳur'ān hakkında konuşulmasını hoş görmemesinin bir neticesidir. Nitekim *Me'āni'l-Ḳur'ān* bir dilbilimsel tefsir olarak dirâyete dayılı olmasına rağmen rivâyete dayanma itibariyle de gayet zengindir.

Zeccāc, yukarıdaki örnekte yer alan tefsirine benzer bir tefsiri de istiṯnā edatı olan إِلَّا edatı için yapmıştır. Bu bağlamda Hz. Ādem'e saygı secdesi ile emrolunan meleklerin secdeye kapanması ve şeytanın bu secdeden kaçınmasının anlatıldığı otuz dördüncü ayetteki istiṯnādan dolayı oluşan farklı görüşlere değinmiş ve kendi yorumunu şöyle sunmuştur:

> *"İblis hariç hepsi secde ettiler, o secdeden kaçındı 'فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ' için tefsircilerden bazıları 'Şeytan da meleklerdendi, zira burada secde emrine uymadığından onlardan istiṯnā edilmesi buna işarettir' demişler. Dilcilerden bazıları 'İblis meleklerden değildi. Bunun delili ise فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ*[345] *ayetidir' demişlerdir. Bu görüşteki dilcilere 'Mana böyle ise İblis nasıl olur da onlardan istiṯnā edilebilir' diye sorulmuş ve onlar da şu cevabı vermişlerdir: 'Emri veren meleklerdi. Onun da meleklerle beraber bu emre dâhil olduğuna delilimiz 'إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى' istiṯnāsıdır. Bu emir ile memur olanlardan olmuştur fakat kaçınmıştır.' Biz de dilcilerin bu görüşünü kabul ediyoruz. Çünkü İblis cinlerdendi. Diğer görüş de imkânsız bir görüş değildir. Bu da كَانَ مِنَ الْجِنِّ kaydının "O da cinlerin doğru yoldan saptığı gibi sapmıştı. Bu yüzden onlardan kılındı." şeklinde anlaşılmasıdır. Bunun da te'vili yani onların işlediği amelleri işledi, şeklinde olur. Bu da şu ayetteki anlama benzer الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ*[346] ''[347]

İ'rāblarını zikretmenin yanında me'ānī açıklamaları noktasında Zeccāc, bazı edatlara böyle geniş yer ayırmıştır. Zeccāc'ın edatlara dair açıklamaları Baḳara

---

[345] el-Kehf 18/50. İblis hariç hepsi secde ettiler.
[346] et-Tevbe 9/67. "Münafık erkekler ve münafık kadınlardan bazıları bazısındandır."
[347] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 105-106.

Sūresi içerisinde çokça yer almıştır. Alt başlıklarda yoğunluğu itibariyle bazı edatlar örneklendirilecektir.

2.2.2.1.5.1. إنَّ ve Kardeşleri ile Amelde Ona Benzeyen لَا

Nahiv kitaplarında iki ma'mūl üzerinde amel edenlerden sayılan ve iki isimde amel edenler arasında yer alan إنَّ ve kardeşleri, i'rāb grubundan ismini naṣb ḫaberini ref eden edatlardandır.

Zeccāc ayetlerdeki manalarının doğru anlaşılmasında edatların kullanımlarını incelemiş ve her biri hakkında ḳasem, te'kīd, taḥḳīḳ, teşbīh, istidrāḳ, temennī ve teraccī manalarını gösteren değerlendirmeler yapmıştır.[348]

Araştırmanın sınırlılığı bakımından aşağıda, Zeccāc'ın إنَّ ve kardeşleri hakkında ve amelde onlara benzeyen لَا edatına yaptığı tefsirlerden kısa örnekler bağlamında bu konudaki tasavvuru ele alınmaya çalışılacaktır.

Zeccāc, إنَّ edatı hakkında birçok ayette te'kīd ya da yemin manasında olduğu şeklinde açıklamalar yapmıştır. Bunun yanında إنَّ edatı için hem i'rāb hem de mana açısından en geniş izahı "Küfre saplananlara gelince, onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir"[349] ayetindeki kullanımı üzerinden yapmıştır. Zeccāc'ın açıklaması şöyledir:

> *"إنَّ burada i'rāb açısından naṣb görevindedir. Nitekim إنَّ, ismini naṣb, ḫaberini ref eder. Mana açısından sözde tevkīd/güçlü kılma ifade eder. Aynı zamanda yemin için kullanılan bir âlettir. Bununla beraber naṣb ve ref etme*

---

[348] Zeccāc'ın, إنَّ ve kardeşlerine hem mana hem de i'rāb açısından yaptığı açıklamaların hepsini neredeyse aynı ifadeler doğrultusunda Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan İmam Birgivî'nin (v. 981/1573) İzhāru'l-Esrār adlı eserinde rastlamaktayız. İmam Birgivî, إنَّ'nin kardeşlerini; taḥḳīḳ için olan أَنَّ, teşbīh için olan كَأَنَّ, istidrāḳ için olan لَكِنَّ, temennī için olan لَيْتَ ve teraccī için olan لَعَلَّ olarak altı adet saymıştır. Bunların üç ḥarften oluşmaları, hepsinin son harflerinin fetḥa olması ve her birinin manasında fiil olmaktan bir pay bulunduğundan fiile benzeyen harfler şeklinde isimlendirildiğini aktarmıştır. Bu harflerin isimlerin başında kullanıldıklarını ve أَنَّ haricindeki diğer ḥarflerin cümlelerin başında da kullanılabildiğini aktaran İmam Birgivî, eğer isimlerini naṣb, ḫaberlerini ref etmelerine mâni bir lafız olursa bunların fiilin başına da gelebileceklerini belirtmiştir. Bkz. Takiyyüddin Mehmed Birgivî, *İẓhāru'l-Esrār fi'n-Naḥv,* 1. Baskı, Nşr. Dāru'l-Minhāc, Beyrut 2009, s. 59-60. Bu açıklamaları bu minval üzere bir gramer kitabı olmamasına rağmen Zeccāc'ın *Me'āni'l-Ḳur'ān*'ında da görmekteyiz. Bu durum, Zeccāc'ın sonraki yüzyıllarda yazılmış nahiv eserlerine kaynak olması açısından değerlendirilebilir.

[349] el-Baḳara 2/6…إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ.

gibi amelleri yapabilmesi fiile benzediği içindir. Fiile benzer çünkü fiil ile beraber kullanılmaz ve fiil üzerinde amel etmez. Ondan sonra isim ve ḫaber gelir (onlar üzerinde amel edebilir) ancak. Fiilden sonra fa'il ve mef'ūlün gelmesi (fiilin onlar üzerinde amel etmesi) gibi. Yalnız fiil cümlesinde mef'ūlün öne gelmesi durumunda, fiil olmayan fakat telaffuzda ona benzeyen bu lafız ile yine fiile benzeyen fakat telaffuzda ona benzemeyen bir fāṣılanın إِنَّ ve mef'ūlün arasına dâhil olması durumunda fiil cümlesinde de kullanılabilir. Bu ayette ise إِنَّ' nin ḫaberi cümle olarak gelmiştir. Yani سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ' sen onları uyarsan da uyarmasan da aynıdır, inanmazlar' cümlesi." [350]

Burada إِنَّ hakkında hem dildeki kâideleri hem de ayetteki kullanımı hakkında geniş bilgiler verdikten sonra Zeccāc, إِنَّ'nin ayetteki kullanımı itibariyle ḫaberi için şu değerlendirmeyi de ayrıca yapmış ve şöyle demiştir:

"Burada ḫaberin لَا يُؤْمِنُونَ olması câizdir. Böyle olunca sanki 'İnkâr edenler, artık inanmazlar. Onlar için uyarıda bulunman ya da bulunmaman arasında fark yoktur' denilmiş gibi olur."[351]

Zeccāc'ın, إِنَّ edatının anlam ve i'rāb açısından değerlendirmesini yaptığı bu yorumunda zamanının gramer verileri itibariyle edatlar için âlet kelimesini de kullandığını görmekteyiz. Aynı zamanda kelimelerin cümle ögesi olarak, konumları itibariyle naṣb, cer, ref şeklinde değerlendirirken kelime sonlarındaki değişimlere sebep olan lafızların harekelerine amel dediğini ve i'rāb ile amel arasında böyle bir fark gözettiğine şahit olmaktayız. Bu durum, Zeccāc'ın i'rāb yaklaşımlarında dil mektepleri arasında keskin bir fark gözetmediğine işaret etmektedir.

Zeccāc, إِنَّ'nin mana ve i'rāb açısından kullanımını "Onlar 'Bizim için Rabbine dua et de rengi neymiş? Açıklasın.' dediler. Mûsâ şöyle dedi: 'Rabbim diyor

[350] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 75.
[351] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 77.

ki; o, sapsarı rengi, bakanların içini açan bir sığırdır.' dedi"[352] ayetinde de incelemiştir. Zeccāc bu ayetteki إِنَّ için şu açıklamayı yapmıştır:

> *"Bir sözün başlangıcından sonra kullanılan elif nūn maddesi/bābından olarak إِنَّ daima kesrā ile okunur. Sanki söze bir başlangıç yapmış gibi olursun. Arapça'da, bir anlatım sırasında söze 'dedim 'قُلْتُ'' ile devam edildiğinde bundan sonra kurulacak cümle kendi başına bir cümle olur ve 'dedim' cümlesini açıklayıp onun manasını destekler bir mahiyet taşır. İşte إِنَّ bir âlet olarak böyle yerlerde de kullanılır. Zeyd gitti, dedim ' قُلْتُ زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ' dediğinde Zeyd'in ayrıldığını/gittiğini anlatmış olursun fakat 'dedim'den sonraki cümle başlı başına bir cümledir. إِنَّ زَيْدًا مُنْطَلِقٌ cümlen de aynı böyledir. Bu konuda nahivciler arasında hiçbir görüş ayrılığı yoktur. Sadece Beni Süleym denilen Arap kabilesi 'dedim 'قُلْتُ'' şeklindeki fiilleri 'zannettim 'ظَنَنْتُ'' gibi değerlendirmiş ve cümleyi; قُلْتُ زَيْدًا مُنْطَلِقٌ şeklinde kullanmışlardır. Fakat bu kullanım Allah'ın kitabı için geçerli olmayan bir kullanımdır. Burada elif nūn kesrādan başka bir şekilde okunamaz."*[353]

Zeccāc, her edat üzerinde yukarıdaki gibi geniş açıklamalar yapmamıştır. Diğer edatlarla ilgili açıklamaları daha çok manaya yöneliktir. إِنَّ üzerinde bu kadar çok durması aynı özellikleri taşıyan edatların başında sayılmasıdır. Aynı zamanda hicri ilk üç asır yani erken dönemdeki ilmi eserler itibariyle إِنَّ'nin yazımında hemze farklılıkları yaygın olarak kullanılmadığı için Zeccāc bu edatı açıklarken "elif nūn babı/maddesi" ifadelerini kullanmıştır.

Elif nūn bābı hakkında أَنَّ ve إِنَّ arasındaki farka işaret eden yukarıdaki açıklamasının yanında Zeccāc, bu edatların şeddesiz/taḫfīfli halleri hakkında da değerlendirmeler yapmıştır. Bu bağlamda أَنَّ'nin taḫfīfli hali olan أَنْ edatını "İyilik etmemek, takvaya sarılmamak, insanlar arasını ıslah etmemek yolundaki yeminlerinize Allah'ı siper yapmayın…"[354] ayetinde incelemiştir. Zeccāc, incelemesinde, edatın buradaki kullanımı itibariyle nahivcilerin farklı görüşlerini değerlendirmiş ve şunları söylemiştir:

---

[352] el-Baḳara 2/69. قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا ۚ قَالَ اِنَّهُ يَقُولُ اِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاۤءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِرِينَ

[353] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 136-137.

[354] el-Baḳara 2/224 وَلَا تَجْعَلُوا اللهَ عُرْضَةً لِاَيْمَانِكُمْ اَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ…

"Burada أَنْ naṣb makamındadır. Ayetin manası şöyledir: 'Allah adını vererek yemin ile iyilik yapmadan yüz çevirmeyin.' Burada, yemin ederek iyilikten yüz çevirmenin çirkinliğine vurgu için أَنْ'nin başında gelen فِي ḥaẕf edilmiştir. Birisi hariç bütün nahivciler, eğer أَنْ'nin başında فِي gibi bir edat varsa onun ḥafḍ konumunda olmasının da câiz olduğunu söylemişlerdir. جِئْتُ أَنْ تَضْرِبَ زَيْدًا ya da جِئْتُ لِأَنْ تَضْرِبَ زَيْدًا dersin. Böyle olduğunda lām'ı ḥaẕf etmiş olursun. Yani 'Zeyd'in dövülmesi için geldim.' ya da أَنْ'i ḥaẕf edip 'Zeyd'i dövmene geldim.' diyebilirsin ama bu anlamları kastederek 'Zeyd'in dövülmesi geldim 'جِئْتُ ضَرْبَ زَيْدٍ' diyemezsin. Çünkü أَنْ böyle harflerle birleştiğinde söylenecek söze gelecek zaman anlamı katar. Sözün şu anlama gelmiş olur: 'Zeyd'i döveceksin diye geldim.' Böyle olunca lām'ı ḥaẕf edebilirsin. Fakat جِئْتُكَ ضَرْبَ زَيْدٍ cümlesinde dövmenin gelecek zamanda olacağı anlamı yoktur. Nitekim burada elif nūn maddesinin naṣb makamında olması bütün nahivcilerin ortak tercihidir. Böyle olunca da ayetin manası 'Onlar yemin ettikleri için iyilik yapmaktan kaçınıyorlardı.' şeklinde olur. Allah, böylece, asıl günahın yemin dolayısıyla iyilik ve takvâdan kaçınma olduğunu bildirmiştir. Dolayısıyla kefâreti ödendikten sonra, yapmamaya yemin edilen fiilin yapılma günahı affedilmiş olur."[355]

Buradaki değerlendirmesinde Zeccāc, ayetlerdeki her lafzın mutlaka bir hakikate işaret ettiği düşüncesinde olduğunu destekler mahiyette açıklamalar yapmıştır.

İstidrāḳ[356] anlamına gelen لٰكِنَّ'nin kullanımı için "Yüzlerinizi bazan doğu, bazan batı tarafına çevirmeniz erginlik değildir. Fakat eren o kimselerdir ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitaba ve bütün peygamberlere iman edip, yakınlığı olanlara, öksüzlere, yoksullara, yolda kalmışa, dilenenlere ve esirleri kurtarmaya seve seve mal verirler"[357] ayetini inceleyen Zeccāc, edatın taḫfīfli/şeddesiz okunma ihtimalini zikrederek ayetin tefsirini şöyle yapmıştır:

---

[355] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 256.
[356] Önceki sözde bulunan eksikliği gidermek, tamamlamak ya da düzeltmek anlamına gelir.
[357] el-Baḳara 2/177…وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ

> *"لٰكِنَّ'yi teşdīd/şeddeli ile okursan 'iyilik 'البرّ'' lafzını naṣb edersin, taḫfīf ile okursan ref edersin. Ref ile okuduğunda anlam 'Fakat iyilik Allah'a inanmadır' şeklinde olur. Şeddesiz okuduğunda iki sakin/cezimli harf yan yana geldiği için de kāf harfini kesra ile okursun. Böyle olunca anlam da şöyle olur: 'İyilik sahibi olan, Allah'a inanandır.'*[358]

Zeccāc, diğer bir edat olan لَعَلَّ'nin tefsirini Baḳara Sūresi'ndeki [359] وَيُبَيِّنُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ ayeti üzerinden yapmıştır. Buradaki لَعَلَّ'nin teraccī[360] için olduğunu söylemiş ve ayeti şöyle açıklamıştır:

> *"Yani 'Onlar ümit eden kimseler olsunlar.' Allah, onların ibret alıp almayacaklarını bilir fakat burada onların hakikati anlayabilmeleri için kullandıkları cümlelerle onlara hitap edilmiştir."*[361]

Bu açıklamasında Zeccāc'ın, Ḳur'ān'da Allah için لَعَلَّ edatının kullanıldığı ayetlerde bu edatın rica ve temenni gibi anlamlarda anlaşılamayacağına dikkat çektiğini görmekteyiz. Bu edata dair açıklamasını daha detaylı olarak وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ[362] ayetinde yapmış ve لَعَلَّ'nin kullanımına dair şunları söylemiştir:

> *"Allah onların hidayet bulup bulmayacaklarını elbet bilir. Burada لَعَلَّ insanların anlayabileceği şekilde, onların kullanımları gibi kullanılmıştır. Yani bu iş onunla hidayet umacakları bir iştir. Onlar, bu ümitlerine göre hitap olunmuşlardır."*[363]

Bu iki örnekte Zeccāc'ın, لَعَلَّ edatının Allah için kullanıldığında, Allah'ın zat ve sıfatlarına riayet edip çok dikkatli davranarak, gerekli yerlerde uyarılar

---

[358] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 213.
[359] el-Baḳara 2/221. "…Allah ayetlerini insanlara böyle açıklar, umulur ki düşünüp anlarlar."
[360] Teraccī, recā kökünden türemiştir. Recā, ye'sin (ümitsizlik) zıddıdır. Bkz. Ḫalīl b. Aḥmed el-Ferāhīdī, *Kitābu'l-'Ayn,* 1. Baskı, Thk. Abdulḥamīd Hindāvī, Dāru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, c. II, s. 105.
[361] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 254.
[362] el-Baḳara 2/53.
[363] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 122.

yaparak tefsir ettiğini görmekteyiz.[364] Bu örneklerden sonra Zeccāc'ın, لَا edatı için yaptığı açıklamalara bakacağız.

Zeccāc'ın, ismini naṣb ve ḫaberini ref etme noktasında إِنَّ edatına benzeyen ve cinsinin hükmünü nefyeden لَا edatı için ilk açıklamalarını Baḳara Sūresi'nin ikinci ayetini[365] yorumlarken zikretmiştir. Zeccāc, لَا edatının bu ayetteki tefsirini Sībeveyhi'nin görüşlerinden faydalanarak yapmış ve şunları söylemiştir:

> *"Şüphe 'رَيْبَ' lafzı, i'rāb itibariyle naṣb makamındadır. Sībeveyhi, لَا edatı için 'لَا', kendinden sonraki lafızlarda إِنَّ gibi naṣb etme amelini yapar. Ondan farklı olarak naṣb ettiğinde kelimeyi tenvinsiz olarak naṣb eder.' demiş ve naṣb ettiği lafızla beraber bir lafız olduğunu söylemiştir. Yani bu kullanımla 'Evde hiç adam var mı? 'هَلْ مِنْ رَجُلٍ فِي الدَّارِ' diye soru soran birine cevap vermiş gibi olursun. Burada مِنْ lafzı رَجُلٍ lafzından ayrı bir lafız değildir. Eğer 'Neden 'Evde bir adam var mı? 'هَلْ رَجُلٌ فِي الدَّارِ' cümlesine cevap olduğunu düşünmüyorsun?' diye sorulursa şöyle cevap verilir: Evde hiç adam yok 'لَا رَجُلَ فِي الدَّار'' cümlesinde genel bir nefy/olumsuzluk anlamı vardır. Yani soruya لَا رَجُلَ فِي الدَّارِ ile cevap verilince evde bir ya da daha fazla adamın olmadığı anlaşılır. هَلْ مِنْ رَجُلٍ فِي الدَّارِ şeklinde sorulan soru cümlesinde de evde bir adam ya da daha fazla adam olup olmadığı sorulmuş olur. Eğer هَلْ رَجُلٌ فِي الدَّار sorusuna لَا رَجُلٌ فِي الدّار şeklinde cevap verirsen evde iki adamın olma ihtimali olabilir. Çünkü sen bu cümlenle evde bir tane adamın olmadığını haber vermiş oldun. Yani evde daha fazla adam olabilir. Eğer لَا رَجُلَ فِي الدَّارِ demiş olsaydın işte bu nefy-i 'amm olurdu. لَا رَيْبَ فِيهِ ayetindeki mana da işte böyle bir manadır."*[366]

---

[364] Lealle edatının cümleye kattığı anlam için temenni de kullanılmıştır. Teraccī ve temenni arasında teraccinin gerçekleşmesi mümkün olan ricalar, temenninin ise gerçekleşmesi mümkün olmayan arzular için kullanıldığı şeklinde bir ayrım gözetilmiştir. Bu ayrıma göre örneğin bir kimse "güneşin doğuş ve batışını kontrol edebilmeyi arzu ediyorum" dese bu isteği temenni olur. Aynı kişi "öğlen yemekte salata yemek istiyorum" dese bu isteği ise teraccī olur. Zeccāc'ın örneklerdeki gibi ayetler bağlamında lealle edatını teraccī anlamında tefsir etmesiyle, inanmayan bir kişinin hayatı boyunca iman teklifine muhatap olduğuna ve birçok haber ve ibretlerle iman kapısının açık olduğuna vurgu yaptığı sonucuna varılabilir.

[365] el-Baḳara 2/2. ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ

[366] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 69.

Zeccāc'ın لَا edatı için yaptığı bu açıklama, ayeti "reybin/şüphenin, azı ya da çoğu veya herhangi bir çeşidinin, hiçbir şekilde Ḳur'ān'da mümkün olamayacağı'" anlamında yorumladığını göstermektedir. Nitekim açıklamasının sonunda Zeccāc'ın, "Ayetteki mana, işte böyle bir manadır" cümlesiyle bu yoruma işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Zeccāc'ın erken dönem Arap dilcilerinden olması ve Ḳur'ān'ın tefsiri adına konumlandığı dil ögesi, tefsirinde edatlara dair yukarıda geçen doğrultuda açıklamalarının çok olmasını netice vermiştir. Zira Ḳur'ān'daki bazı edatların i'rāb ve mana açısından doğru yorumlanması teferruatlı bir iştir ve erken dönem tefsirlerinin niteliği de genelde bu gibi teferruatlardan müteşekkildir. Zeccāc da kendisinden önceki nahivcilerin sunduğu verilere ve rivâyetlere dayanarak bu teferruatlı işi *Me'āni'l-Ḳur'ān'ı*na işlemiştir.

2.2.2.1.5.2. Nehiy ve Nefiy Edatı Olarak لَا

Hem şahsi hem sosyal hayatta İslam ahkâmının uygulunabilmesi için Ḳur'ān'ın emir ve yasaklarının doğru anlaşılması elzemdir. Bu açıdan özellikle de ayetlerdeki kullanımları itibariyle nehiy ve nefiy edatlarının incelenmesi gerekir.

Zeccāc, *Me'āni'l-Ḳur'ān*'da nehiy ve nefiy edatlarnı mana ve i'rāb yönüyle ele almıştır. Biz bu başlıkta Zeccāc'ın لَا edatına dair değerlendirmelerinden birkaç örnek sunacağız.

Nehiy ya da nefiy edatlarından biri olan لَا, bu sınıftaki diğer edatlar gibi cümleye olumsuzluk ve men anlamı katmak için kullanılmıştır. Bununla beraber لَا edatı, anlamda olduğu gibi i'rāb/amel noktasında da farklı edat sınıfları içerisinde yer almıştır.

Kelimelerin sonundaki i'rāb değişiklliklerini konu edinen özlü eserlerden biri olan *el-'Avāmilu'l-Mie*'de, لَا edatı; İki harfte amel edip ismini ref, ḫaberini naṣb

edenler grubunda مَا ile لَيس'ye benzeyen grupta nefiy edatı, tek fiili cezm eden edatlar grubunda ise nehiy edatı olarak sayılmıştır. [367]

Zeccāc, لَا edatını, yukarıda sayılan anlamlara ve i'rāblara göre tefsir etmiştir. Örneğin [368] قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَٰلِكَ ayetinde لَا'nın, لَيْسَتْ بِكَبِيرَةٍ وَ لَا صَغِيرَةٍ[369] anlamına geldiğini söyledikten sonra, i'rāb açısından bunların لَيْسَ'ye benzeyen لَا olduğunu ifade etmiştir.[370] Takip eden ayetteki لَا شِيَةَ فِيهَا kullanımında ise لَا için şu açıklamayı yapmıştır:

> *"Yani onun başkasında olmayan bir rengi vardır. اَلْوَشْيُ lügatte, bir rengin bir renk ile karışımını ifade eder.[371] Günlük kullanımda da böyledir. Elbisenin rengi diğer elbisenin rengi ile karıştı 'وَشِيَتْ الثَّوْبُ وَشْيًا', denir. Ayette nefiy (cinsinin hükmünü nefyeden lā) manasındadır, naṣb makamındadır. Eğer ḳıraātlerde لَا شِيَةٌ فِيهَا şeklinde ötreli bir okuyuş olsa idi, o da câiz olurdu. Fakat burada ḳıraāt naṣb iledir."*[372]

Zeccāc, bu değerlendirmede لَا edatını, sadece i'rāb açısından değerlendirmekle kalmamış ḳıraāt noktasına da değinmiştir. Dil açısından mümkün olabilecek bir okuyuşu da zikretmiş ama o şekilde bir okuyuş rivâyet edilmediği için anlamı kabul gören vecihe göre vermiştir. İlgili yerinde değinildiği üzere Zeccāc için resm-i musḥaf ve ḳıraāt rivâyetleri mihenktir. Bu gibi farklı i'rāb ihtimallerinin dil açısından mümkün olduğu yerlerde Zeccāc, ḳıraāt rivâyetlerindeki okuyuşları esas almıştır.

Diğer bir örnek olarak Zeccāc, [373] وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ayetinde لَا'nın kullanımı için ise şu değerlendirmeyi yapmıştır:

---

[367] 'Abdulḳāhir el-Cürcānī, *el-'Avāmilu'l- Mie',* 1. Baskı, Nşr. Dāru'l- Minhāc, Beyrut 2009, s. 50-54.
[368] el-Baḳara 2/68. "Onlar, 'Bizim için Rabbine dua et, her ne ise onu bize açıklasın.' dediler. Musa, 'Rabbim buyuruyor ki, o ne pek yaşlı ne de pek taze, ikisi arası dinç bir sığırdır, haydi emrolunduğunuz işi yapınız.' dedi."
[369] Büyük de değil küçük de değil.
[370] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 136.
[371] خَلَطُ لَوْنٍ بِلَوْنٍ
[372] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 137.
[373] el-Baḳara, 2/61."Onlara korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir de.."

"Burada ref ile okuma en iyi okumadır. Ayetteki anlam 'Yanımda hiç adam yok, Zeyd de yok' "لَا رَجُلٌ عِنْدِي وَ لَا زَيْدٌ" cümlendeki anlam gibidir. Bu cümleye benzer şekilde 'لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ'[374] ayetindeki okuyuş da böyledir. Eğer 'فَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ'[375] şeklindeki naṣb ile olan okuyuş tercih edilirse o da son derece güzel bir ḳıraāt olur. Nitekim bu, rivâyetlerde var olan bir okuyuştur."[376]

Zeccāc, yukarıdaki gibi hem farklı i'rābın hem de farklı ḳıraātın câiz olduğu yerlerde, özellikle açıklama yapmıştır. Bu gibi yerlerde Zeccāc, ceyyid/iyi, bāliġu'l-cevdeti/son derece güzel gibi değerlendirmeler yaparak hem ḳıraātler hakkındaki hassasiyetini ve o noktadaki ilmî yetkinliğini hem de mana açısından i'rāb değerlendirmelerinde dilciliğini ve tefsirciliğini ortaya koymuştur.

Zeccāc, nehiy edatı olarak لَا edatını i'rāb açısından "Aranızda mallarınızı batıl yollarla yemeyin…"[377] ayetinde şöyle açıklamıştır;

"Burada 'yemeyin 'تَأْكُلُوا'' lafzı لَا ile cezm olmuştur. Çünkü nehiy için olan لَا, isimlere değil fiilere gelir. İ'rāb'da tesîri de cezm ile olur. İsimlere dâhil olduğu zaman ref, muḍāri' fiile dâhil olduğu zaman naṣb ameli görür. Bunların yanında bir de cezm ameli görür. Bunlar haricinde لَا için başka bir i'rāb yeri de yoktur."[378]

Açıklamasında da görüldüğü üzere Zeccāc, لَا edatı ile ilgili mümkün olan bütün i'rāb çeşitlerini sıralamış ve ayeti gramer açısından tefsir etmiştir.

---

[374] eṣ-Ṣaffāt 37/47. "Onda ne bir zararlı sonuç vardır, ne de sarhoşluk verir."
[375] Onlar için korkunun hiçbir türlüsü yoktur.
[376] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 133.
[377] el-Baḳara 2/188. وَلَا تَأْكُلُوا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا اِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقاً مِنْ اَمْوَالِ النَّاسِ بِالْاِثْمِ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ
[378] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 223.

2.2.2.1.5.3. Şart ve Cevap/Ceza Cümlelerinde Kullanılanlardan إِمَّا

Bu başlık altında, şart-cevap cümlelerinde kullanılan edatlardan biri olan إِمَّا edatına dair Zeccāc'ın tefsirinden örnekler sunacağız. [379]

Şart ve cevap/ceza cümlelerinde ilk fiile şart, ikincisine ise şartın cevabı ya da cezası denmiştir. İlk fiile şart denilmesinin sebebi, cümlede ikinci bir fiil olmasına alâmet olmasıdır. Nitekim alâmet kelimesine şart da denmiştir. İkinci fiile cevap ya da ceza denilmesinin sebebi de işlerin bulacağı karşılık için sorulan bir soruya verilmiş cevaba benzediği içindir.[380] Zeccāc, *Me'āni'l-Ḳur'ān*'da, bu iki isimlendirmeyi de kullanmıştır.

Zeccāc, [381]إِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ ayetinde şart ve cevap cümlesinde kullanılan edatlardan biri olarak إِمَّا edatını i'rāb ve mana açısından yorumlamış ve şu açıklamayı yapmıştır:

> *"Bu ayetin zikrindeki fayda şudur: Allah onlara, kendilerini itaat ile imtihan edeceğini ve bunun karşılığında itaat edenleri cennet, etmeyenleri ise cehennem ile cezalandıracağını bildirmiştir. Bu imtihan yeryüzüne indikten sonra olmuştur. Burada إِمَّا şart ve ceza harflerindendir. Fakat şu vardır ki şart ve ceza cümlesinde fiil şeddeli ya da şeddesiz nūn harfi ile bitiyorsa fiil ile arasına مَا dâhil olur. Bu مَا cümleye tevkīd anlamı katar."*[382]

Örnekten anlaşıldığı üzere Zeccāc buradaki مَا edatının cümleye tekit anlamı kattığı görüşündedir. Zeccāc'a göre ceza cümlesindeki fiil şeddeli ya da şeddesiz nūn harfi

---

[379] Zeccāc'ın edatlar hakkındaki yorumları eserinde geniş yer tutmaktadır. Zeccāc, edatları sadece i'rāb ve mana yönünden incelememiş, onların ḳıraāt ve fıkıh gibi alanlara tesîrine de eserinde yer vermiştir. Araştırmamızın sınırı ve hacmi itibariyle ancak birkaç örnekle konuyu özetlesek de Zeccāc'ın bu bağlamdaki tefsirlerinin hepsinin değerlendirilmesi başlı başına bir araştırma gerektirmektedir.

[380] Cemālüddīn 'Abdullāh b. Hişām el-Enṣārī, *Şüzūru'ẕ-Ẕeheb,* Nşr. Berakāt Yūsuf, 3. Baskı, Nşr. Dāru İbn Keṯīr, Beyrut 2013, s. 310-314. Ayrıca Zeccāc, eserinde cevap ve ceza olarak kullanılan iki isimlendirmeyi de kullanmıştır.

[381] el-Baḳara, 2/38. "Onlara dedik ki: 'Hepiniz oradan inin. Size benim tarafımdan bir hidayet rehberi geldiğinde, kim o hidayetçimin izinde giderse, onlar için hiçbir korku yoktur, onlar mahzun da olmayacaklardır."

[382] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 108.

ile bitiyorsa araya مَا edatının dâhil olması gerekir. Zeccāc'ın bu değerlendirmesi için muhakkik Şelebī şu şerhi düşmüştür:

> *"Nahivciler arasında إِمَّا ile kurulan fiil-i muḍāri'li şart cümlesinde tevkīd manasını katacak edat, cevap cümlesi ile beraber gelir. Sībeveyhi ve ona tâbi olan 'Ali el-Fārisī gibi müteahhir dilciler, böyle bir şart cümlesine tevkīdin gerekmediği fakat kullanılırsa bunun daha güzel bir anlam ifade edeceğini söylemişlerdir. Bu sebepten Ḳur'ān- Kerīm'de bu kullanımın tek örneği budur. Müberrid ve Zeccāc ise مَا'nın dâhil olması gerektiği görüşündedirler. Dilde böyle kullanımlar nadirâttandır. Fakat buarada müellifin cümlesinden anlaşıldığına göre o, ceza kelimesini şart anlamında kullanmıştır. Yani eğer fiil, إِنْ'den sonra tekit edilecekse o halde مَا'nın kullanılması gerekir. Bu lüzum da tevkīdin varlığına işaret eder."*[383]

İlgili yerinde ifade edildiği gibi Zeccāc, Ḳur'ān'da zâid bir şeyin varlığını kabul etmemiştir. Bu sebepten مَا için bu detaylı değerlendirmeyi yapmıştır. Zira Zeccāc'a göre dil kâideleri açısından her ne kadar إِمَّا ile kurulan fiil-i muḍāri'li şart cümlesinde tevkīd manasını katacak edat cevap cümlesi ile beraber geliyor ve مَا'ya ihtiyaç duyulmuyor olsa da kullanılması daha güzeldir. Nitekim Ḳur'ān ayeti bu şekilde vârid olmuşsa yapılması gereken şey ayeti en güzel şekilde yorumlamaktır.

Zeccāc'ın elif nūn maddesinin مَا ile beraber kullanılması hakkında "Allah, size ancak leş, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı"[384] ayetindeki açıklamaları, konuya yaklaşımını daha net gösterir niteliktedir. Zeccāc'ın ayet hakkındaki yorumu şöyledir:

> *"Ayetteki leş 'الْمَيْتَةَ' kelimesi naṣb konumundadır. Naṣb olması mef'ūlun bih olması dolayısıyladır. Burada إِنَّ'ye مَا dâhil olmuş ve onun amel etmesine engel olmuştur. Biz, إِنَّ'ye مَا'nın dâhil olması konusunda daha önce açıklamalar yaptık. Burada ayetin إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ şeklinde okunması da câizdir. Burada bizim tercihimiz إِنَّ'ye dâhil olduğu zaman مَا'nın, إِنَّ'nin*

[383] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 108. Muhakkikin dipnotu.
[384] el-Baḳara 2/173. إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

i'rāb'taki tesirine engel olmasıdır. Buna göre de ayetin manası "Sizin için leş, kan ve hınzır etinden başkası haram kılınmadı" olur çünkü إِنَّمَا *kendisinden sonra gelen şeyi ispat için kullanılır."*[385]

Tüm bu örneklerde, Zeccāc'ın i'rāb ve mana açıklamalarını takip için neden Baḳara Sūresi'ni tercih etmiş olduğumuz açıkça görünmektedir. Zira Zeccāc, kâideler hakkında ilk yorumlarını Baḳara Sūresi'nde zikretmiştir. Yer yer de önceden yaptığı açıklamaları yine Baḳara Sūresi'nden destekleyen örnekler sunarak açıklamalarına atıflar yapmıştır.

2.2.2.2. Zeccāc'ın Baḳara Sūresi'ndeki Tertīb Açıklamalarının Mâhiyeti

Ḳur'ān ayetlerinin, maksadına göre anlaşılabilmesi için cümledeki ögelerin detaylıca araştırılması gerekir. Bu bağlam Zeccāc, *Me'āni'l-Ḳur'ān*'ında ögelerin sıralanışlarını ve bazılarının bir sebeple cümlede yer almamasının nedenlerini incelemiştir. Bunun yanında Zeccāc, cümlenin söylenişinde mananın korunması için lafızlarda işaretler bırakılarak bazı ögelerin cümleden düşürülmesinin manaya etkisini ve zamirin âidiyetinin gösterilmesi gibi konuları da ele almıştır.

Bundan sonraki birkaç başlıkta Zeccāc'ın, ayet içerisindeki ḥaẕf edilmiş ögelerin değerlendirilmesi, ayette yer alan zamirlerin âidiyetinin tespit edilmesi ve ögelerin taḳdīm ve tehirlerine dair yorumlarına yer verilecektir.

2.2.2.2.1. Zeccāc'ın Baḳara Sūresi'ndeki Ḥaẕf'e Dair Bazı Açıklamaları

Cümlede bir delil bırakılarak bazı ögelerin cümleden düşürülmesine ḥaẕf denir. Zeccāc, ögelerin cümleden ḥaẕfedilmesinin Ḳur'ān'da vâki olduğunu söylemiş[386] ve ayetler hakkında bu doğrultuda açıklamalar yapmıştır. Harflerin, fiilllerin, isimlerin ve cümlelerin; taḫfīfen ve iḫtiṣāren ya da aklen malum olan mana

[385] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 210.
[386] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 257.

itibariyle bilinmesi açıkça mümkün olan yerlerde ḥaẕfedildiğini söyleyen[387] Zeccāc, ḥaẕfleri, anlama etkisi açısından incelemiştir. Bu başlık altında Zeccāc'ın أَنْ harfinin ve bazı harf-i cerlerin ḥaẕfi; fiil, mef'ūl ve muḍāfın ḥaẕfi konusunda değerlendirmelerinden örnekler sunacağız.

Zeccāc, kelimelerin telaffuzunda oluşabilecek zorluğun giderilmesi maksadıyla harf bakımından kelimede yaşanan ḥaẕfin, taḫfīf; cümledeki anlama vurgunun hissettirilmesi ya da cümlenin özlü ifadesi için bazı kelimelerdeki ḥaẕfin, iḫtişār maksadıyla olduğunu belirtmiştir. [388]

Örneğin Zeccāc, وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ[389] ayetinde "Onlara, Allah katından ellerindekini tasdik eden bir Kitap geldiğinde 'وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ'" cümlesini şart cümlesi olarak değerlendirmiş ve cevap cümlesinin ḥaẕfedilmiş olduğunu belirterek şu açıklamayı yapmıştır:

> *"وَلَمَّا جَاءَهُمُ الْكِتَابُ cümlesinin cevabı ḥaẕfedilmiştir. Çünkü bu bağlamda şart cümlesinin cevabının manası (yani o Kitâp'ı reddettikleri) anlaşılmaktadır. Nitekim sonrasında söylenen 'O geldiğinde, onu tanımamazlıktan geldiler.' cümlesi de ḥaẕfedilmiş cevaba işarettir."*[390]

Buradaki açıklamasında Zeccāc, ḥaẕfin, cümlede, ḥaẕfe bir işaretin olmasıyla mümkün olabileceğine ve o işaretle ḥaẕfedilen şeyin anlaşılabilceğine dikkat çekmiştir.

Zeccāc, ḥaẕf konusuna أُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ[391] ayetinde de değinmiştir. Ayette ḥaẕf edilmiş bir kelimenin olduğunu ifade etmiş ve kelimeye işaret olarak cümlede bir harekenin bulunduğunu belirtmiştir. Bu yorumuna göre Zeccāc, ayeti şöyle tefsir etmiştir:

---

[387] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 117-118.

[388] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 201.

[389] el-Baḳara, 2/89. وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُواْ فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِۦ… "Onlara, Allah katından ellerindekini tasdik eden bir Kitap geldiğinde ki onunla daha önce kâfirlere karşı zafar isterlerken şimdi bildikleri halde onu inkar ettiler."

[390] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 152.

[391] el-Baḳara 2/93. وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاسْمَعُواْ قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَأُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ… " Hatırlayın ki sizden sağlam bir söz almış, dağı da üzerinize kaldırmıştık. 'Size verdiklerimize sımsıkı sarılın, söylenenlere kulak verin.' demiştik. Onlar 'İşittik ve isyan ettik!' dediler. İnkârları yüzünden kalpleri buzağı sevgisiyle dopdoluydu.'

"Ayetin manası şudur; 'Buzağı sevgisiyle içlerindeki yangını söndürmeye çalıştılar.' Burada 'sevgi 'حُبْ'' kelimesi ḥaẕfedilmiş, 'Buzağı 'العِجْلَ'' kelimesi onun makamına geçirilmiştir/i'rābını yüklenmiştir."[392]

Bu iki örnek, konu girişinde, Zeccāc'ın açıklamaları doğrultusunda ḥaẕfe yapılan tanıma kaynaklık eden örneklerdir.

Zeccāc, cümleden fiilin ḥaẕfini قُلْ بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفاً[393] ayetinde değerlendirmiştir. Bu ayette Zeccāc, fiilin ḥaẕfinin ayetin taşıdığı manalardan biriyle anlaşılabileceğini vurgulamış ve şu açıklamayı yapmıştır:

"Burada millet sözcüğü, ḥaẕfedilmiş 'uyarız 'نَتَّبِعُ'' fiilinin taḳdīriyle naṣb olmuştur. Bu yorum, cümlenin 'Aksine, İbrāhīm milletinin ehlinden oluruz" anlamını taşıyor olması ihtimaline göre bir yorumdur. Çünkü نَتَّبِعُ fiilinden أَهْلَ lafzının ḥaẕfedilmiş olması da mümkündür. [394] *وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا ayetinde olduğu gibi. Çünkü köy bir soru soramaz ve ona soru sorulamaz."*[395]

Zeccāc, ḥaẕf konusuna "Yüzlerinizi bazan doğu, bazan batı tarafına çevirmeniz erginlik değildir. Fakat eren o kimselerdir ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitaba ve bütün peygamberlere iman edip, yakınlığı olanlara, öksüzlere, yoksullara, yolda kalmışa, dilenenlere ve esirleri kurtarmaya seve seve mal verirler"[396] ayetinde de değinmiştir. Burada Zeccāc, ayetteki istidrāḳ edatı olan لَكِنَّ'den sonra edatın ḫaberinin ḥaẕfedildiğini söylemiştir. Zeccāc, bu değerlendirmesine göre ayetin manasının *"İyilik, Allah'a ve ahiret gününe iman etme iyiliğidir 'لٰكِنَّ الْبِرَّ الْبِرُّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ* şeklinde olduğunu ifade etmiştir. [397]

---

[392] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 156.
[393] "De ki "Aksine, İbrahim milleti hanif idi."
[394] el-Yūsuf 12/82.
[395] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 186.
[396] el-Baḳara, 2/177. وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيّٖنَ وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّهٖ ذَوِي الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّآئِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ
[397] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 213.

Zeccāc, mef'ūlun fīh'in ḥaẕfine dair "Allah yolunda infak edin, kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik yapın, Allah iyilik yapanları sever"[398] ayetini değerlendirmiş ve şu açıklamayı yapmıştır:

> "*Yani ayet 'Allah yolunda savaşta infâk edin' 'أَيْ فِي الْجِهَادِ فِي سَبِيلِ اللهِ' anlamındadır. Allah, kendi yolunda neyin yapılmasını emretmişse o, hayırdır. Yani cihâd, Allah azze ve celleye götüren bir yoldur. Çünkü sebil, lügatte tarik/yol anlamına gelir. Ancak cihâd anlamında kullanılımı daha yaygındır. Çünkü cihâd, Allah yolunda ve din uğruna savaşmaktır."*[399]

Zeccāc, cümleden harf-i cer'in taḫfîfen ḥaẕfini ise "Farzolan iddet sonunu bulamadıkça da nikahın akdine azmetmeyin, muhakkak Allah gönlünüzde ne varsa bilir, bunu bilin de ondan sakının. Hem de bilin ki Allah ğafur, halimdir"[400] ayetinde değerlendirmiştir. Zeccāc, ayetin manasının "Nikah akitlerini bozmak için azmetmeyin. 'وَلَا تَعْزِمُوا عَلَى عُقْدَةَ النِّكَاحِ'" şeklinde olduğunu söylemiş ve عَلَى harf-i cerinin, vurgunun hissettirilmesi için ḥaẕf olunduğunu belirtmiştir.[401]

Zeccāc, أَنْ harfinin ḥaẕf konusundaki bir durumunu "…Neden Allah yolunda savaşmayalım? Yurtlarımızdan çıkarıldık, çocuklarımızdan ayrı bırakıldık, dediler. Bunun üzerine savaş, kendilerine farz kılındığı zaman, pek azı dışındakiler dönüverdiler. Allah, o zalimleri bilir"[402] ayetinde değerlendirmiştir. Buradaki değerlendirmesinde Zeccāc, Ebu'l-Ḥasan el-Aḫfeş'in ayette أَنْ'in zâide olduğu ve anlam açısından ḥaẕfedilmesi gerektiği şeklindeki yorumunu nakletmiş ve bu yorumu eleştirmiştir. Zeccāc, bu ayette bazı âlimlerin kabulüne göre أَنْ'den فِي harfinin ḥaẕfedildiği yorumunu da değerlendirmiş ve şunları söylemiştir:

> *"Ebu'l-Ḥasan el-Aḫfeş, buradaki أَنْ'in zâide olduğunu söylemiştir. Ayetin lā'nın başından en harfinin düşürülmesiyle وَمَا لَنَا لَا نُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ şeklinde olduğunu söylemiştir. Ondan farklı olarak bazıları, cümlenin وَمَا لَنَا فِي أَلَّا نُقَاتِلُ*

---

[398] el-Baḳara, 2/195. وَاَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللهِ وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِۚ وَاَحْسِنُوا اِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ

[399] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 229.

[400] el-Baḳara, 2/235… وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتّٰى يَبْلُغَ الْكِتَابُ اَجَلَهُۚ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللهَ يَعْلَمُ مَا فِي اَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُۚ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ

[401] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 272.

[402] el-Baḳara, 2/246… قَالُوا وَمَا لَنَا اَلَّا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللهِ وَقَدْ اُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَاَبْنَائِنَاۜ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا اِلَّا قَلِيلاً مِنْهُمْۜ وَاللهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ

takdirinde olduğunu ve cümleden فِي سَبِيلِ اللَّهِ nin ḥaẕfedildiğini söylemişlerdir. Bazı nahivciler de bu durumu (لَا'ya أَنْ'in dâhil olmasını) ayetin olumsuzluk içermesine binaen 'Bizi engelleyemez.' anlamı taşıdığı için olduğu şeklinde yorumlamışlardır. Bana göre doğru olan ise أَنْ'in burada amel etmesidir. Buna göre ayetteki anlam da 'Hangi sebep bizim Allah yolunda savaşmamıza engel olabilir?' yani 'Hangi şey bizim savaşı terketmemize sebep olabilir?' şeklindedir."[403]

Ḳur'ān'da ḥaẕfin görüldüğü 47 ayet olduğu söylenmiştir.[404] Zeccāc da *Me'āni'l*-Ḳur'ān'da bahsedilen ḥaẕflerin neredeyse hepsini yorumlamıştır.[405]

2.2.2.2.2. Zeccāc'ın Baḳara Sūresi'ndeki İḍmār'a Dair Bazı Açıklamaları

İdmār, ıstılahta; bir ögenin, cümleden manen değil lafzen düşürülmesi ve bir işaret bırakılarak cümlede bir ögenin zikrinin terk edilmesi şeklinde tarif edilmiştir.[406]

Zeccāc idmārı, yukarıdaki tanıma uygun olarak bazı ögelerin cümlede bir işaret bırakılarak zikrinin terk edilmesi olarak tanımlamış ve bunun nahiv açısından câiz olduğunu söylemiş ve iḍmār'ın Ḳur'ān'da vâki olduğunu belirtmiştir.[407]

---

[403] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 279.

[404] Cemālüddīn 'Abdullāh b. Hişām el-Enṣārī, *Muġni'l-Lebīb 'an Kütübi'l- E'ārīb,* 2. Baskı, Thk. Faḫrüddīn Ḳabāve Nşr. Dāru'l-Lubāb, İstanbul 2018, s. 949-951.

[405] Zeccāc'ın ḥaẕf hakkındaki açıklamaları elbette buraya kadar yazılanlarla sınırlı değidir. O, Ḳur'ān'da vaki olması bakımından ḥaẕf çeşitlerinin çoğunu *Me'āni'l-Ḳur'ān'*da incelemiştir. Konumuzun sınırlılığı açısından biz, Baḳara Sūresi'nden birkaç örnek göstermekle yetindik. Zeccāc'ın, eserin genelinde ḥaẕfe dair yaklaşımlarına "mübtedā, ḫaber, fiil, muḍāf isim gibi kelimede meydana gelen; tenvīn, şedde, nehiy ya da nefiy ḥarflerinin düşürülmesi gibi ḥarflerde oluşan; yemin ve şart cümlesinden cümlenin ya da inne ve kāne bābından isim ve yahut da ḫaberin ḥaẕfedilmesi" şeklinde bir ana hat belirlemek mümkündür. Fakat bu durumların hepsini, araştırmanın çerçevesini ziyâdesiyle genişleteceğinden burada nakletmek mümkün değildir. Verilen örneklerle Zeccāc'ın ḥaẕf konusunundaki kanaâtlerinin gösterilebilmesi ve bunları eserine uygulayışı bakımından okuyuculara bir fikir verebilmesi amaçlanmıştır. Zeccāc'ın *Me'āni'l- Ḳur'ān'*ı, bu çalışmadaki boyutuyla daha önce hiç ele alınmadığı için birkaç konunun geniş izah yolu değil birçok konunun öz bilgilerle sunulup sonraki çalışmalara kaynak oluşturması amaçlandığından bu çerçeve ile iktifâ edilmiştir.

[406] el-Cürcānī, *et-Ta'rīfāt,* 27.

[407] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 100.

Zeccāc, isim[408], fiil[409] ve harf[410] bakımından gerçekleşen iḍmārlara yönelik tefsirler yapmıştır. Bu başlık altında Zeccāc'ın Baḳara Sūresi'ndeki iḍmārlara yönelik tefsirinden bazı örnekler sunulacaktır.

Zeccāc, iḍmāra ikinci ayette geçen "Hidâyet 'هُدًى'" lafzında değinmiştir. Bu lafzın i'rābı için mümkün olan ḳıraāt vecihlerini sıralamış ve bu vecihlerden ayetin manasına göre uygun olanları şu cümlelerle izah etmiştir:

> *"Hidâyet 'هُدًى' lafzı burada i'rāb itibariyle naṣb konumundadır. Naṣbı iki cihetledir. Bu cihetlerin ilki, ḥāl olarak manṣūb olmasıdır. Böyle olursa 'Ḳur'ān işte şu kitap ki hidâyet üzere gelmiştir. 'الْقُرْآنُ ذَلِكَ الْكِتَابُ هُدًى' demen gibi olur. İkincisi ise 'Onun hidayete erdirici bir halde olmasında hiçbir şüphe yoktur.' anlamında 'لَا شَكَّ فِيهِ هَادِيًا' sözündeki gibi naṣb etmiş olursun. هُدًى birkaç cihetle ref konumunda da olabilir. Birisi; ḫaberden sonra ḫaber olarak gelmiş olma ihtimalidir. 'İşte bu, o kitaptır, hidayettir ' هَذَا ذَلِكَ الْكِتَابُ هُدًى' demiş olursun. Yani bu cümlenle 'Bu kitap, onların daha önceden vaad olundukları o kitaptır ve hidayettir.' anlamlarını biraraya getirmiş olursun. Bu da 'Bu tatlıdır, ekşidir 'هَذَا حُلْوٌ حَامِضٌ' cümlen gibi olur. Bu sözün ile o şeyin iki tadı da barındırdığını ifade etmeyi istemiş olursun. Burada ref durumu, örtülü bir o zamiri ile de olabilir. Sanki 'İşte şu kitap, onda hiçbir şüphe yok 'ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ' demişsin sözün henüz tamamlanmamış da onu tamamlamak için 'O hidâyet edicidir هُوَ هُدًى' sözünü eklemiş gibi olursun."*[411]

İḍmār'a değindiği bu ayet üzerinde Zeccāc ayetin manasında bir "o" zamirinin olduğuna dikkat çekmiştir. Bunun yanında Zeccāc ayetten çıkarılması mümkün olan i'rāb farklılıklarının üzerinde özellikle durmuş ve ihtimalleri detaylıca incelemeye çalışmıştır. Bu gibi ayetlerde Zeccāc, i'rāb ihtimallerinin hepsinin hem dil hem ḳıraāt açısından mümkün olması durumunda i'rāb ihtimallerini nakletmekle

[408] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 109, 149.
[409] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 111,231.
[410] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 239.
[411] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 70.

yetinmiştir. Bununla beraber maksut olan mananın zıddına ya da rivâyet olunan ḳıraātlerin aksine olan i'rāb yorumlarını mutlaka eleştirmiştir.

Zeccāc, iḍmār konusuna "Allah, bir sivrisineği, ondan daha da ötesi bir varlığı örnek olarak vermekten çekinmez…"[412] ayetinde de değinmiş ve ayetteki "sivrisinek 'بَعُوضَةً'" lafzının i'rābı hakkında naṣb ve ref olabilme ihtimalleri için açıklamalar yapmıştır. Zeccāc, bu lafzın i'rāb açısından ref konumunda olabileceğine dair ihtimalin, örtülü هُوَ zamiri ile olabileceğini zikretmiş ve bu yorumunu şöyle açıklamıştır:

> *"Burada 'sivrisinek 'بَعُوضَةً'' lafzının ref ile okunması, i'rāb açısından mümkündür. Bununla beraber böyle bir ḳıraātin olup olmadığı noktasında bir yorum bilmiyorum. Eğer böyle bir ḳıraāt varsa kelimenin ref ile okunma ihtimali gizlenmiş bir هُوَ ile olur. Bir misal ki o sivrisinektir ' مَثَلًا الَّذِي هُوَ 'بَعُوضَةً' demişsin gibi olur. Ayetin böyle yorumlanması, Sībeveyhi'ye göre zayıf bir yorumdur."*

Bu açıklamanın devamında Zeccāc, zayıf görülmüş bu yorumun mümkün olabileceğini Ḳur'ān-ı Kerīm'den başka bir kullanımı delil getirerek kuvvetlendirmeye çalışmış ve şöyle demiştir:

> *"Sībeveyhi'ye göre bu yorum zayıfsa da تَمَامًا عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ [413] ayetinin 'Tastamam bir şekilde ki o en güzelidir 'تَمَامًا عَلَى الَّذِي هُوَ أَحْسَنَ' şeklinde okunduğu vecihe göre bu iḍmār caiz ve mümkün olur. Fakat misal olan ayetin zamirin iḍmārı ile okunması daha kuvvetli olan rivâyettir."* [414]

Zeccāc, "Sonra bunun ardından kalpleriniz yine katılaştı; taş gibi, hatta daha katı oldu. Çünkü taş vardır ki, içinden ırmaklar fışkırır. Taş vardır ki yarılır da içinden sular çıkar…"[415] ayetinde de iḍmār konusuna değinmiştir. Zeccāc, ayatte gizlenmiş bir هِيَ zamirinin var olduğunu söylemiştir. Bu değerlendirmesine göre de

---

[412] el-Baḳara 2/26…إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا

[413] el-En'ām, 6/154. "Sonra iyilik yapanlara nimeti tamamlamak, her şeyi açıklamak, hidayet ve rahmete erdirmek için Musa'ya Kitab'ı (Tevrat'ı) verdik ki, Rablerinin huzuruna varacaklarına iman etsinler."

[414] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 98.

[415] el-Baḳara, 2/74. .. ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً ۗ وَاِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْاَنْهَارُ ۗ وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاۤءُ

ayetin manasının "ya da o daha da katı 'أَوْ هِيَ أَشَدُّ قَسْوَةً'" şeklinde olduğunu belirtmiştir.[416]

Zeccāc, iḍmār konusunda, zamirlerin haricinde harflerin iḍmārı için de Ḳur'ān'daki örnekleri incelemiş ve açıklamalar yapmıştır. Bu konuya Zeccāc, "Siz cansız (henüz yok) iken sizi dirilten Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Sonra sizleri öldürecek, sonra yine diriltecektir. En sonunda O'na döndürüleceksiniz"[417] ayetinde değinmiş, ayette yer alan "ve siz ölüler idiniz 'وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا'" cümlesindeki vāv harfini, hal vāvı olarak yorumlamış ve cümlenin bir hal cümlesi olduğunu söylemiştir. Fakat hal vāv'ının mâzi fiile dâhil olamadığı herkesçe bilinen bir kural olduğundan Zeccāc bu durumu cümlede iḍmār'a olan delil kabul etmiştir. Buna göre de cümlenin başında iḍmār edilmiş bir قَدْ harfinin olduğunu söylemiştir.[418]

Dil ve tefsirin önemli etkileşimleri olan ve Ḳur'ān ayetlerinin tefsiri açısından büyük önem arz eden ḥaẕf ve iḍmār gibi gramere dair meseleler dikkatle üzerinde durulması gereken konular olduğundan Zeccāc, yukarıda geçen tüm örneklerden de görüldüğü üzere doyurucu açıklamalar yapmıştır.[419]

2.2.2.2.3. Zeccāc'ın Baḳara Sūresi'ndeki Zamirlerin Âidiyeti'ne Dair Bazı Açıklamaları

Bir cümlede birden fazla zamirin olması ve sözün dizimindeki bazı söyleyişler, bu zamirlerin sahibinin tespitini ve cümlenin maksadının anlaşılmasını zorlaştırır. Cümle yapıları ve söyleyişler bakımından Arap dilinde olduğu gibi Ḳur'ān ayetlerinde de bu zorluk mevcuttur.

---

[416] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 141.

[417] el-Baḳara, 2/28. كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللهِ وَكُنْتُمْ اَمْوَاتاً فَاَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ

[418] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 100.

[419] Sözün burasında, bu kıymetli eserin mevcut tahkikinin özellikle de Zeccāc'ın gramer uygulamalarının tespiti açısından yeterli olmadığını ve bu bağlamda yeni bir tahkike ihtiyaç olduğunu belirtmek isteriz. Tahkikte, müellifin ayetler hakkında gramer açısından mümkün olan farklı yorumları çoğu yerde ayetlerde geçtiği şekilde verildiği için Zeccāc'ın uygulaması tam olarak görülemeyebilmekte ve araştırmacının müellifin uygulamalarını rahatça görebilmesine olanak sağlamamaktadır. Burada Zeccāc'ın iḍmārlar hakkındaki yorumlarının tespiti, mevcut tahkikli metin üzerinden hayli zor olmuş ve öncesinde ḥaẕf ve elif nūn bābı hakkında da benzer problemler yaşanmıştır. Müellifin elif nūn bābı olarak ifadesinin muhakkik tarafından أن ya da إن olarak ifadesi her ne kadar kolaylık gibi görülse de bābın enne, en, inne ve in şeklinde değişimlerinin net görülebilmesi ve uygulamanın yorumlanmasını zorlaştırmaktadır. Metnin yeni bir tahkike ihtiyacının olduğu bu araştırmada da ispatlanan kıymeti açısından bizce elzemdir.

Zeccāc, Baḳara Sūresi'nde, zamirlerin aidiyetine dair zorlukların yaşandığı yerlere değinmiş ve ayetlerin anlaşılması için açıklamalar yapmıştır. Bu başlık altında Zeccāc'ın bu bağlamdaki tefsirlerinden bazı örnekler gösterilecektir.

Zeccāc, zamirin aidiyetine "Elinizdeki Tevrat'ı tasdik edici olarak indirdiğimize iman edin. Onu inkâr edenlerin ilki olmayın. Ayetlerimi az bir karşılığa değişmeyin ve bana karşı gelmekten sakının" [420] ayetinde değinmiştir. Zeccāc burada zamir ile işaret edilenin tespiti noktasında şunları söylemiştir:

> *"Burada zamir ile Ḳur'ān kastediliyor. 'Kendi kitabınızı ve*[421] *Ḳur'ān'ı inkâr etmeyin.' anlamı da kastediliyor olabilir. İstersen zamiri 'sizde olan لِمَا مَعَاكُمْ' cümlesine ait kabul edebilirsin ancak ayette 'O'nu inkâr edenlerin ilki olmayın 'وَلَا تَكُونُوا اَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ'' denmiştir. Zira buradaki hitap, onların bilginlerinedir. Bilginlerine hitap edilmiştir çünkü onlar inkâr ederlerse halk/teba da inkâr eder. Bu sebepten onlara böyle denmiştir. 'Buradaki 'onu' zamiri nasıl olur da onların kitaplarını ifade eder?' diye bir soru sorulursa 'Onlar, kitaplarında peygamber hakkında anlatılanları gizlerlerse onu inkâr etmiş olurlar. Tıpkı Ḳur'ān'dan bir ayet gizleyenin onu inkâr etmiş olacağı gibi.' şeklinde cevap verilir. Eğer 'O'nu inkâr edenlerin ilki olmayın 'وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ'deki zamirin Ḳur'ān'a âit olduğu kabul edilirse kâfirlerin Ḳur'ān'a karşı birbirlerine sırt verdikleri için Ḳur'ān'ı inkâr etmiş oldukları anlaşılır. Burada أَوَّلَ كَافِرٍ kâfirlerin ilki demektir. Bazı Basralılar bu konuda iki görüş belirtmişlerdir. Aḫfeş, mananın 'inkâr eden ilkler 'أَوَّلُ مَنْ كَفَرَ بِهِ' şeklinde olduğunu söylemiştir. Bazı Basralılar da mananın 'inkâr eden ilk grup takdirinde 'yani peygamberi inkâr eden ilk*

---

[420] el-Baḳara, 2/41. وَاٰمِنُوا بِمَآ اَنْزَلْتُ مُصَدِّقاً لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا اَوَّلَ كَافِرٍ بِهٖ وَلَا تَشْتَرُوا بِاٰيَاتِي ثَمَناً قَلِيلاً وَاِيَّايَ فَاتَّقُونِ

[421] Muhakkik Şelebi, burada "أَلْوَاوُ بِمَعْنَى -أَوْ- "أَيْ تُصْلَحُ لِهَذَا وَلِذَاكَ فِي كَلَامِ الْمُؤَلِّفِ şeklinde bir dipnot düşmüştür. Burada وَ'ın أَوْ anlamına geldiğini söylemiştir. Bu açıklama ise müellifin maksadını ifade için yeterli olmadığı gibi muhakkikin cümlesini anlamak için de yeterli değildir. Tekil zamiri açıklarken iki kelimeyi birbirine atıf yaparak vermenin (Böyle olabilmesi için atıf yapılacak zamirin de ikil olması lazım ve bu bilinen basit bir kuraldır.) doğru olmadığını müellif elbette biliyordur. Zeccāc sanki burada "kitabınız" dedikten sonra atıf vāv'ı kullanmakla ayeti bir daha zikretmiş gibi (ḥaẕf) ve "Ḳur'ān'la" demiştir. Bunun yanında takip eden açıklamalarına göre Zeccāc, zamirin Hz. Peygambere (s.a.s) râci olduğu ihtimalini de kabul etmektedir. Bu sebeplerden müellifin cümlesinde vāv'ı kullanması, ihtimal olan üç manaya yöneliktir. Nitekim açıklamalar da bu minvaldedir.

grup 'أَوَّلُ فَرِيقٍ كَافِرٌ بِهِ' şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Bu iki görüş de isabetlidir, güzeldir."[422]

Zamirlerin aidiyetine Zeccāc "Bu dini, İbrahim kendi oğullarına vasiyet ettiği gibi Yakup da vasiyet etti ve "Oğullarım, Allah sizin için o dini seçti, başka dinlerden sakının yalnız müslüman olarak can verin!" dedi"[423] ayetinde de değinmiştir. Bu ayette Zeccāc, "İbrahim, onu vasiyet ettti 'وَوَصّٰى بِهَا اِبْرٰهِيمُ'" cümlesindeki zamirin, millet lafzına râci olduğunu söylemiş ve şu açıklamayı yapmıştır:

"Zamir, millet lafzına râcidir. Çünkü İbrahim milletinin Müslüman olmaları, İslam'ın yolunu ve sünnetini açıklamalarıdır."[424]

Zeccāc, "…yalnızca kendilerine kitap verilenler, kendilerine bunca apaçık ayetler geldikten sonra tutup aralarındaki ihtiras yüzünden anlaşmazlığa düştüler. Bunun üzerine Allah kendi izniyle inananları anlaşmazlığa düştükleri hakka doğrudan ulaştırdı. Allah dilediğini doğru yola çıkarır"[425] ayetinde de zamirin aidiyetine değinmiş ve ayette "hakkında ihtilafa düşülen 'اخْتَلَفَ فِيهِ'" cümlesindeki deki zamiri, Hz. Peygamberin risâleti olarak yorumlamıştır.[426]

Zeccāc, *Āyet-i kürsī*'de yer alan "o ikisini korumak O'na zor gelmez ' وَلَا يَؤُدُهُ حِفْظُهُمَآ'"[427] cümlesindeki يَئُودُه'daki zamirin, Allah'a râci olabileceği gibi kürsīye de râci olmasının mümkün olduğunu söylemiş ve kürsiye âit olduğu kabul edilirse onun (yani kürsīnin) Allah'ın emri olduğunu söylemiştir.[428]

Bu örneklerden de açıkça görüldüğü üzere Zeccāc, zamirlerin âidiyeti gibi ilk bakışta ayetlerdeki maksadın fark edilmesini zorlaştıran durumları, i'rāb ve mana açılarından değerlendirip tefsir etmiştir.

---

[422] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 112-113.
[423] el-Baḳara 2/132. وَوَصّٰى بِهَا اِبْرٰهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ يَا بَنِيَّ اِنَّ اللهَ اصْطَفٰى لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُسْلِمُونَ
[424] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 185.
[425] el-Baḳara 2/213. كَانَ النَّاسُ اُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللهُ النَّبِيّٖنَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَاَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ اِلَّا الَّذِينَ اُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْياً بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِاِذْنِهِ وَاللهُ يَهْدِي مَنْ يَشَٓاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ
[426] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 244.
[427] el-Baḳara 2/255… يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ اِلَّا بِمَا شَٓاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَلَا يَؤُدُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ
[428] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 288.

2.2.2.2.4. Zeccāc'ın Baḳara Sūresi'ndeki Taḳdīm ve Te'ḫīr'e Dair Bazı Açıklamaları

Taḳdīm ve te'ḫīr, sözdiziminde sonra gelmesi gereken kelimenin öne alınması ve önce gelmesi gereken kelimenin söyleyişte sona bırakılma durumunu ifade eder. Bilindiği üzere bir gerekçe olmadığı sürece Arapça sözdiminde aslolan, cümle ögelerinin yerli yerince gelmesidir. Fakat belli şartlar yerine geldiği durumlarda sözdiziminde değişiklikler mümkündür.

Mütekaddim nahivciler, taḳdīm ve te'ḫiri, kelimelerin tertībi itibariyle ele almışlardır. Sözdizimindeki bu değişimlerden, nahivciler arasında ilk bahseden kişinin Sībeveyhi olduğu kabul edilmektedir.[429] Sībeveyhi, *el-Kitāb'*ında, taḳdīm ve te'ḫīr üslubundan *"Arap dilinde var olan ve dilde çokça örneği bulunan güzel bir üsluptur"* şeklinde bahsetmiştir.[430]

Zeccāc, *Me'āni'l-Ḳur'ān'*da taḳdīm ve te'ḫīr konusuna değinmiş, sözdizimindeki bu değişimlerin manaya etkisini göstermeye çalışmıştır. Bu başlıkta konuya dair Baḳara Sūresi'nden bazı örnekler sunulacaktır.

Zeccāc, taḳdīm ve te'ḫīr'e "Bir de dediler ki: "Bize ateş, sayılı birkaç günden başka asla dokunmayacaktır" [431] ayetinde değinmiştir. Burada Zeccāc, mütekaddim Arap dilcilerinin konuya dair yaklaşımını aktarmış ve yorumlamıştır. Ḫalīl b. Aḥmed'in, ayetteki "dokunmayacak '"لَنْ تَمَسَّنَا'" terkībinin, "ateş '"النَّارُ'" lafzına taḳdīm edildiği görüşünde olduğunu nakletmiştir. Bu kullanım için Zeccāc, Ḫalīl'in *"لَنْ aslında لَا ve أَنْ birleşimidir. Fakat burada hemze, istiḫfāfen ḥaẕf edilmiştir"* görüşüne Sībeveyhi'nin; *"Bu doğru bir gramer yorumu değildir. Eğer böyle olsaydı 'Zeyd'i dövmeyeceğim "زَيْدًا لَنْ أَضْرِبَ' demek uygun bir kullanım olmazdı"* cümlesiyle eleştiri yaptığını aktarmıştır. Bu açıklamasından sonra Zeccāc, لَنْ

[429] Hatice Keskinoğlu – Mehmet Ali Kılay Araz, "Nahivciler Nezdinde Takdîm- Te'hîr Olgusu", *Journal of Analytic Divinitiy International Refereed Journal,* 4/1 say., Haziran 2020, s. 155.
[430] Ebū Bişr 'Amr b. Oṣmān b. Ḳanber Sībeveyhi, *el-Kitāb,* Thk. 'Abdusselām Muḥammed Hārūn, 3. Baskı, Nşr. Mektebetu Ḫancī, Kahire 1988, c. I, s. 34.
[431] el-Baḳara, 2/80. وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّا اَيَّاماً مَعْدُودَةً قُلْ اَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللهِ عَهْداً فَلَنْ يُخْلِفَ اللهُ عَهْدَهُ اَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ

edatının kendisinden sonra gelen kelimeyi naṣb etme amelini yaptığını ve bütün nahivcilerin de bu görüşte olduklarını aktarmıştır.[432]

Yukarıdaki örnek, erken dönem Arap dilcilerinin taḳdīm ve te'ḫīr konusuna yaklaşımını göstermesi bakımından önemlidir. Örneği yorumlarken Zeccāc, iki büyük dilciden aktarılan farklı görüşleri nakletmiş ve أنْ ile manṣūb olan bir mef'ūlün, fiili üzerine taḳdīm olunamayacağı kâidesine binaen Sîbeveyhi'nin Ḫalīl'in görüşünü reddettiğine işaret etmiştir. Yine örnekten anlaşıldığı üzere erken dönem nahivcileri, taḳdīm ve te'ḫiri, belagat ilminin gelişimiyle genişleyen muhtevasıyla değil gramer açısından değerlendirmişlerdir.

Zeccāc, erken dönem nahivcilerinden farklı olarak taḳdīm ve te'ḫīr'i, anlama etkisi bakımından daha çok değerlendirmiştir. Örneğin "Fâiz yiyenler, ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar. Bu, onların; "Alışveriş de fâiz gibidir." demelerinden dolayıdır. Oysa Allah alışverişi helal, fâizi haram kılmıştır. Bundan böyle kime Rabbinden bir öğüt gelir de (o öğüte uyarak) fâizden vazgeçerse, artık önceden aldığı onun olur. Durumu da Allah'a kalmıştır. (Allah onu affeder.) Kim tekrar (fâize) dönerse, işte onlar cehennemliklerdir. Orada ebedi kalacaklardır"[433] ayeti hakkında, fâiz hakkındaki nehiy hükmünün anaparadan/re'su'l-māl'den sadaka verilmesi gerektiğine dair emrin öncesinde zikredilmesinin, bu hükümlerin uygulanmasında bir kolaylık oluşmasını ifade ettiğini söylemiştir.[434] Bu değerlendirmesiyle Zeccāc, anlatım sırasında bazı cümlelerin taḳdīm ve te'ḫirinin mana açısından etkisine dikkat çekmiştir.[435] Re'su'l-māl gibi kavramlarla da esere fıkıh yönü kazandırmıştır.

---

[432] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 144.
[433] el-Baḳara 2/275.
[434] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 306.
[435] Hükümlerdeki tedricilik, sözdiziminden de anlaşılmaktadır. Hükmün beyan edileceği ayetlerde anlatım olarak, muhatapların hem aklen hem de vicdanen tasdik edebilecekleri nitelikte bir sözdizimi tercih edilmektedir. Zeccāc, ayeti tefsir ederken sözdizimindeki bu inceliği fark etmiş ve bu inceliği taḳdīm ve te'ḫīr'in manaya etkisi bağlamında değerlendirmiştir. Bu tefsiri ile Zeccāc, dil-tefsir etkileşimine önemli bir örnek sunmuştur. Bunun yanında Zeccāc, aynı değerlendirmeler içerisinde, Allah'ın helal kıldığını haram, haram kıldığını helal sayanın ve faizin, alışveriş gibi olduğuna inananların kafir olduğunu söyleyip re'su'l-mal gibi kavramları kullanmakla *Me'āni'l-Ḳur'ān*'a diğer İslami ilimlere atıflar da yapmıştır.

Zeccāc, takdīm ve te'ḫīr konusunu, deyn ayeti olarak bilinen iki yüz seksen ikinci ayetteki أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَىٰ cümlesinde değerlendirmiş ve şu sözleri söylemiştir:

> *"Burada elif nūn babını kesrā ile (إِنْ) okuyanlara göre bu söz ceza cümlesi olarak gelmiştir. Buna göre manası da 'Eğer onlardan biri unutursa hatırlatmak için orada olan diğer kadın hatırlatır ve o da hatırlar.' demek olur. Böyle olur yani elif nūn bābı kesrā ile okunursa 'hatırlatır 'فَتُذَكِّرَ' lafzı da ref ile فَتُذَكِّرُ şeklinde okunur. 'Yanılırsa 'أَنْ تَضِلَّ' olarak elif nūn babını fetḥā okuyanlar ise -ki bu en çok tercih edilen okuyuştur- burada ceza cümlesinin taḳdīm olunduğunu söylemişlerdir. Bana göre burada aslolan ise ceza cümlesinin şart cümlesinden sonra gelmesidir/te'ḫīr edilmesidir. Buna göre ayetin manası 'Bir adam yerine iki kadını şahit olarak orada bulundurun ki eğer unutma vaki olursa unutana hatırlatıcı olsun' şeklinde olur. Şimdi, eğer ceza cümlesi şart cümlesinin önüne geçecekse sözün başlangıcında olması gerekir ve buna göre de elif nūn bābı meftūḥ okunur. Böyle olunca şart cümlesi de aynı cümlede kendi içine döner/aynı cümle hem şart hem ceza cümlesini içermiş olur."*[436]

Buraya kadar gösterilen bütün örneklerde eser bir gramer kitabı olmamasına karşın Zeccāc'ın, konular hakkında tanım yapma, dilciler arasındaki ihtilaflara değinme ve ihtilafların arasını telif adına ya da kendi görüşünü belirtmek üzere açıklama yapma gayretini müşahade etmekteyiz. Bu çerçeve, Zeccāc'ın, tefsirde rivâyet olgusuna yaklaşımını göstermesi ve Zeccāc'ın tefsirde dil ögesine yaklaşımını yansıtması bakımından önemlidir.

[436] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 309.

2.3. Zeccāc'ın Baḳara Sūresi'ndeki Me'ānī ve İ'rāb Değerlendirmelerinin Başlıca Etki Alanları

2.3.1. Lafızların Kullanıldığı Bağlamda Değerlendirilmesi (Makam ve Mevdi')

Kelimeler incelenirken kullanıldıkları cümledeki anlam dikkate alınmakla beraber öncesi ve sonrası cümlelerde o kelimeye işaret eden manalarla beraber değerlendirilmelidir. Araplar arasında meşhûr olmuş bir sözde "لِكُلِّ مَقَامٍ مَقَالٌ"[437] denilir. Bu sözün de işaret ettiği üzere kelimelerin kullanıldıkları bağlama göre kazandığı anlamlar, sözün doğru anlaşılmasındaki en büyük etkenlerden biridir. Ayetlerin doğru anlaşılabilmesi için de sözün söylendiği bağlamı ve bütünlüğü iyi anlamak gereklidir.

Arap belagatında çığır açmış[438] bir âlim olan Ebū Ya'ḳūb es- Sekkākī'nin (v. 626/1229), sözün söylendiği bağlam ve bütünlüğü hakkındaki değerlendirmeleri, bizce önem arz etmektedir. Sekkāki, konu hakkında şöyle demiştir:

> *"Sözlerin makamlarının farklı farklı olduğunu bilmelisin. Teşekkür makamı şikâyet makamından farklıdır. Kutlama makamı taziye makamından farklıdır. Medih/övme makamı zemm/yerme makamından farklıdır… Bunların hepsi akıllı olan kimselerin bildiği şeylerdir. Zeki ile konuşma makamı da aklı kıt/eksik olanla konuşma makamından farklıdır. Bu durumların her birinin gerektirdiği söz diğerinden farklıdır."*[439]

Sekkākī, bu açıklamalarıyla her sözün, söylendiği bağlam ve yer itibariyle değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Zira sözlerdeki anlam genişliliğinin, makamlarla kayıt altına alınmadığında sözün doğru anlaşılmamasını netice vereceği malumdur.

---

[437] "Her makamın ona göre sözü vardır" sözü Hz. Ebī Derdā'dan mevkūfen nakledilmiş ve hadis olarak değerlendirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Muḥammed Abdurraḥmān es-Seḫavī, *el-Meḳāṣidu'l-ḥasene fī beyāni keşīrin mine'l-eḥadīṯi'l-müştehirati 'ale'l-elsineti,* 1. Baskı, Thk.Muḥammed Osman, Dāru'l-Ḳitābi'l-'Arabī, Beyrut 1985, s. 536.

[438] İsmail Durmuş, Sekkâkî, Ebû Ya'kūb, *DİA,* c. XXXVI, s. 332.

[439] Ebū Ya'ḳūb es-Sekkākī, *Miftāḥu'l-'Ulūm,* 3. Baskı, Thk. 'Abdulḥamīd Hindāvī, Dāru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Lübnan 2014, s. 256.

Sonraki Arap dili ve belagati âlimlerinin "muḳteḍā-yı ḥāle muṭābıḳ söz söyleme"[440] olarak inceledikleri bu konuyu Zeccāc, dönemine kadarki ilmi verilere göre "makam" ya da "mevdi" olarak ifade etmiştir. Ayetleri bu bağlamda yorumlarken Zeccāc, genellikle *"'هَا هُنَا' bu noktada"* cümlesiyle konu hakkındaki açıklamalarını bağlama işaret ederek yapmıştır.

Zeccāc "…Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak ve yararlanma vardır." dedik."[441] ayetinde geçen "o vakit 'حِينَ'" lafzının i'rābını makam itibariyle incelemiş, bu lafza siyak-sibak bütünlüğü içinde şu yorumu yapmıştır:

> *"حِينَ burada kıyâmet günü anlamındadır. Bazı kimseler bu kelimeye 'ecelleri dolana kadar' anlamını vermişlerdir. Yani حِينَ lafzının ' إِلَى فَنَاءِ الْآجَالِ 'أَيْ كُلُّ مُسْتَقَرٍّإِلَى فَنَاءِ أَجَلِهِ Ecelin sonuna kadar yani her barınma ecele kadardır.' cümlelerinde olduğu gibi bir anlam taşıdığını söylemişlerdir. حِينَ , lügatte zaman kelimesi ile aynı anlamı taşır."*[442]

Bu örnekte Zeccāc, ḥīne gibi birden fazla manaya çekilmesi mümkün olan bir lafzı, bağlam itibariyle sınırlayarak kıyamet olarak yorumlamıştır. Ayete bakıldığında ḥīne lafzının "yeryüzünde belli bir müddet barınma" bağlamında kullanılması, yeryüzünde barınma itibariyle son müddetin kıyamet olduğu gerçeğiyle düşünülünce Zeccāc'ın makam ve mevdi' itibariyle yaptığı bu yorumun uygun bir yorum olduğu görülecektir.

Başka bir örnek olarak Zeccāc, "Onlar, rablerine kavuşacaklarını ve gerçekten ona döneceklerini çok iyi bilirler."[443] ayetinde يَظُنُّونَ lafzı için makam itibariyle yakîn anlamına geldiğini söylemiş ve şu açıklamaları yapmıştır:

> *"Onlar, o konuda (Rablerine kavuşacakları konusunda) tam bir yakîn içindedirler. Eğer şüphe ediyor olsalardı sapkın kâfirler olacaklardı. Zannın, lügatlerde yakîn anlamında kullanımı mevcuttur."*[444]

---

[440] Şartların ve durumların gereği üzere konuşma. Hastaya "Geçmiş olsun", askerden gelenin ailesine "Gözünüz aydın" demek gibi.
[441] el-Baḳara 2/36…وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى حِين
[442] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 107.
[443] el-Baḳara 2/46.اَلَّذِينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَاَنَّهُمْ اِلَيْهِ رَاجِعُونَ

Bu açıklamadan sonra Zeccāc, يَظُنُّونَ lafzının, bu makam itibariyle tefsirini yakîn ile yapmasındaki senedini de zikretmiştir.[445] Zan kelimesi, Ḳur'ān-ı Kerīm'de daha çok sanı olarak kullanılmıştır. Yakîn kelimesinin ise aksine ihtimal kalmayan bilgi anlamında olduğu malumdur. Yakîn ile zannın aynı anlamda kullanımı ise yaygın olan bir kullanım değildir. Bu yüzden Zeccāc, ayetteki zannı, yakîn olarak yorumlarken bu bilginin senedini de vermeyi yeğlemiştir.

Zeccāc'ın lafızları cümledeki konumu ve bağlamı itibariyle yorumladığı bir ayet de "Onlara, Allah katından ellerinde bulunan Kitâbı (Tevrât'ı) doğrulayıcı bir peygamber gelince, kendilerine kitâp verilenlerden bir kısmı, sanki bilmiyorlarmış gibi Allah'ın Kitâbı'nı (Tevrât'ı) arkalarına attılar"[446] ayetidir. Zeccāc, bu ayette geçen ism-i mevsûl'de kastedilenlerin kim olduğunu ve buna bağlı olarak Kitâb'ın neler olabileceğini şu şekilde tefsir etmiştir:

> *"Kendilerine kitap verilen kimseler 'أُوتُوا ٱلْكِتَابَ ٱلَّذِينَ' ile kastedilenler Yahudilerdir. Buradaki kitap da buna bağlı olarak Tevrât'tır. 'Allah'ın kitabını arkalarına attılar 'كِتَابُ اللهِ مِنْ وَرَاءِ ظُهُورِهِمْ' cümlesindeki kitap hakkında ise mümkün olan iki anlam vardır. Burada kitap, Ḳur'ān ya da Tevrât olabilir. Çünkü Hz. Peygamberi inkâr eden kimse Tevrât'a da muhalefet etmiş olur."*[447]

Zeccāc, burada kitap kelimesini bağlamın kelimeye yüklediği manalar itibariyle yorumlamıştır. Yahudilerin, Tevrat'ta da geleceği bildirildiği halde Hz. Peygamberi inkâr etmelerinin kitaplarına muhalefet etmek olduğuna dikkat çekmiştir. Rasulullah'ı kabul etmemenin doğrudan Ḳur'ān'ı kabul etmemek olduğunu ve bu ikisinin de Tevrât'ta Allah'ın son peygamber hakkında bildirdiklerini

---

[444] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 115.

[445] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 115. Zeccāc'ın burada verdiği senette iki râvî geçmektedir. Bu râvilerden biri tebe-i tâbiîn'den, kadılık vazifesi de yapmış olan ve Zeccāc'ın bu yüzden kadı diye andığı, İsmāīl b. İsḥāḳ el- Cehḍāmī (v. 282/896) diğeri ise tâbiîn imâmlarından Zeyd b. Eslem'dir (v. 136/754). Ebū İsḥāḳ dedi ki, cümlesiyle senede başlayan Zeccāc, şöyle demiştir: "Bu, benim, -Allah rahmet etsin- İsmāīl b. İsḥāḳ el-Ḳāḍī'den duyduğum ve onun da Zeyd b. Eslem'den naklettiğidir."

[446] el-Baḳara 2/101. وَلَمَّا جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ أُوْتُوا الْكِتَابَ كِتَابَ اللهِ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ.

[447] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 161.

inkâr etmek olacağını, vecîz bir üslupla yorumuna aktarmıştır.[448] Bu ifadelerle Zeccāc, kitap hakkındaki iki anlamı kapsayan bir yorum zikretmiştir. [449]

2.3.2. İ'rāb ve Mana Değerlendirmelerin Fıkhî Ahkâma Etkileri

İslam Hukuku'nun ilk kaynağı Ḳur'ān- ı Kerīm'dir. Ḳur'ān-ı Kerīm'in gösterdiği saâdetli hayat yolu, ondaki hükümlerin doğru anlaşılması ile mümkün olabilir. Bu sebepten Ḳu'ān'ın, özellikle de ahkâma dair ayetlerinin lafız ve mana bağlantılarının doğru tespit edilmesi gerekir. Bu bağlamda Ḳur'ān ayetlerinin tefsiri ve ondan isabetli hükümler çıkarma noktasında tefsir ilmi ile fıkıh ilminin sıkı bir etkileşimi vardır.

İmāmu'l-Ḥarameyn lakâbıyla anılan Ebu'l-Me'ālī Abdulmelik b. 'Abdillāh el-Cuveynī (v. 478/1085), tefsir-fıkıh etkileşiminin yukarıda zikredilen önemine işaret etmiş ve şöyle demiştir:

> *"Fıkıh Usûlü'nün kısımlarından birkaçı şudur; kelam, emir, nehiy, 'āmm, ḫaṣṣ, mücmel, mübeyyen, ẓāhir, mü'evvel, ef'āl, nāsiḫ ve mensūḫ, icmā', aḫbār, ḳıyās'tır… Kelamın kısımlarına gelince; kelam, iki isim ya da bir isim bir fiil ya da isim ve harf ya da harf ve fiil olarak en az iki kelimeden oluşur. Yine kelam; emir, nehiy, ḫaber ve istiḫbār, temennī, 'ārḍ ve ḳasem olarak gruplanır. Son olarak da hakikât ve mecāz olarak iki kısma ayrılır."*[450]

Cüveynī'nin bu açıklamasından yola çıkarak dilbilimsel tefsirlerin, fıkhî araştırmalar için temel malzemeler sunduğu yorumuna varılabilir. Zira bir sözden hüküm çıkarılabilmesi için evvela sözün doğru manalara taşınması ve doğru yorumlanması gerekir. Bu açıdan erken dönem dilbilimsel tefsirlerinin sunduğu malzemelerin,

---

[448] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 115.
[449] Sūredeki benzer örnekler için bkz. ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 89, 92, 120, 178, 183, 192, 230, 248, 254, 281, 294.
[450] Ebu'l-Me'ālī Abdulmelik b. 'Abdillāh el-Cuveynī, *el-Varaḳāt fī Uṣuli'l-Fıḳh,* Thk. Ḫālid Suveyfī, Nşr. Merkezu Ṣırāṭ el-Müstaḳīm, Reyhanlı 2014, s. 32-33.

özellikle de lafız-mana bağlantılarına dair verilerin, fıkhın kaynaklarından olduğu yorumuna varmak mümkündür.

Endülüslü Mālikī fıkıh âlimi Ebū İsḥāḳ Muhammed eş-Şāṭıbī (v. 790/1388) de *Muvāfaḳāt* adlı eserinde ayetlerin lafız-mana açısından doğru tespitinin önemine dair şu sözleri söylemiştir:

> *"Ḳur'ān Arapça bir kitaptır. Burada kastımız onun Arapça olmayan lafız içerip içermemesi değildir. Çünkü bu, nahiv ve lügat ilminin konusudur. Kastımız, onun; lafızları, manaları ve üslûpları itibariyle Arapça olmasıdır. Zira bu yönler dosdoğru anlaşılabilirse ancak hüküm çıkarmak mümkün olabilir; çıkarılan hükümlere delil getirebilmek gayesiyle Arap kelamına başvurulabilir. Çünkü manalarının anlaşılabilmesi, özellikle de muhâtaplarının doğru belirlenmesi adına Arap kelamına ihtiyaç duyulur. İnsanların çoğu ise sadece akıllarına gelen ile Ḳur'ān'dan delillerini alıyorlar. Onun vaz'i ilmi itibariyle anlaşılma yönüne bakmıyorlar. Bu durum Allah'ın maksudundan uzaklaşmadır ve büyük bir fesattır."*[451]

Bu açıklamalardan sonra Zeccāc'ın, tefsir-fıkıh etkileşimini gösteren ayetlere dair i'rāb ve mana yorumlarından örnekler sunacağız.

"Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç ay hâli (hayız veya temizlik müddeti) beklerler…"[452] ayetinde 'ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ' üç ḳur hakkında Zeccāc hem fukahâ hem dil âlimleri arasında ihtilafın olduğunu belirtmiş ve konu hakkındaki bütün görüşleri kitabında toplayacağını ifade etmiştir. Bu bağlamda Zeccāc ḳur lafzını, Kūfeli âlimlerin "hayız", Hicāzlı âlimlerin ise "temizlik" olarak anladıklarını söylemiş ve bu iki görüşün delillerini tek tek incelemiştir.[453] Ebū 'Ubeyde'nin, ḳur için hem temizlik hem de hayız anlamına geldiği şeklindeki görüşünü[454] ve delilini aktardıktan sonra Zeccāc, kur lafzı için kendi yorumunu şöyle zikretmiştir:

---

[451] Ebū İsḥāḳ İbrāhīm b. Mūsā b. Muhammed eş-Şāṭıbī, *el-Muvāfaḳāt fī Usûli'ş-Şerī'ā,* Thk. 'Abdullāh Dıraz, 1. Baskı, Nşr. Dāru'l- Kütübi'l- 'İlmiyye, Lübnan 2004, s. 26-27. Şāṭıbī'nin bu açıklamada kastettiği Arap kelâmının, dil ve gramer olarak anlaşılması gerekir.

[452] el-Baḳara 2/228…وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاً يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْراً.

[453] Zeccāc, Me'āni'l- Ḳur'ān, 1: 259.

[454] Zeccāc, Me'āni'l- Ḳur'ān, 1: 261.

> *"İşte bunların tümü fukahânın ve dil âlimlerinin yorumlarıdır. Bana göre ise ḳur kelimesi, lügatteki gibi toplamak manasına gelir. Nitekim ' قَرَيْتُ ٱلْمَاءُ فِي ٱلْخَوْضِ"*[455] *denilmesi böyle bir kullanımdır…'Ḳur'ān'ı okudum.' demen de böyledir. Yani bu cümleyle bütün Ḳur'ān'ı telaffuz ettiğini söylemiş olursun. Netice olarak ḳur, kanın bedende toplanmasıdır. Kanın bedende toplanması temizlik süresi içerisinde de olur, kanın rahimde toplanması ile de olur. Temizlik ya hayız olarak söylenen iki yorum da güzel yorumlardır ve fukahânın söylediklerinin haricinde bir şey değildir. Tam aksine hem dil hem de fıkıh arasını birleştiren yorumlardır."*[456]

Zeccāc yukarıdaki yorumunda hem fıkıh hem dil âlimleri arasında ihtilafın yaşandığı bir konuya açıklık getirmeye çalışmıştır. Bunu yaparken fıkhın verilerinden de dilin verilerinden de yararlanmıştır. Yorumunun sonunda Zeccāc, lafzın delâlet ettiği mananın tek bir mana olamayacağına dikkat çekerek ḳur lafzı özelinde dilin sunduğu malzemenin, ahkâma dair çıkarımlara katkısını göstermeye çalışmıştır. Bu çabasıyla Zeccāc'ın, fıkıh-tefsir etkileşimini göstermeyi amaçladığını söylemek yanlış bir çıkarım olmasa gerektir.

"İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri, kendi kendilerine dört ay on gün (iddet) beklerler"[457] ayetini de Zeccāc, yukarıda geçen doğrultuda yorumlamış ve şöyle demiştir:

> *"Burada kastedilenler eşleri ölmüş kadınlardır. Onların, eşlerinin vefatından sonra eğer hamile değillerse dört ay on gün beklemeleri gerekir. Bu süre içerisinde evlenmemeleri ve ziynet kullanmamaları gerekir."*

Bu açıklamanın devamında Zeccāc, ayetteki *kendilerinin vefat etmiş 'وَالَّذِينَ يَتَوَفَّوْنَ'* sıla cümlesinin ism-i mevṣūlünün i'rābı üzerinde durmuş ve konu hakkında Basra mektebini temsilen Ebu'l-Ḥasan el-Aḫfeş'in, Kūfe mektebini temsilen de Ferrā'nın yorumlarını aktarmıştır. Zeccāc'ın yaptığı açıklama şöyledir:

---

[455] Su, çukurda toplandı.
[456] Zeccāc, Me'āni'l- Ḳur'ān, 1: 261-262.
[457] el- Baḳara 2/234…وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاً يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْراً.

"Ebu'l-Ḥasan el-Aḫfeş demiştir ki; bu cümle 'Eşlerinin ardından -yani vefatlarından sonra- kadınları beklerler.' anlamına gelir. Basra uleması el-Aḫfeş gibi bu cümlenin 'Onların eşleri beklerler.' anlamına geldiği görüşündedirler. Onlara göre bahsi geçen sıla cümlesinde kadınların beklemesine mana itibariyle delil olduğu için eşleri kelimesi cümleden ḥazfedilmiştir.' Bu yorumlar, Basralıların genelinin konu hakkında aynı fikirde oluklarını gösterir ve doğru olan görüş de budur. Kûfeliler ise şöyle demişlerdir -ki bu Ferrā'nın ve mezhebinin görüşüdür- 'İsimler, bir şeye muḍāf oldukları ve asıl dayandıkları şey ikinci ḫaber olduğunda, ilkinden ḫaber verme ihtiyacı duymazlar. İkinci şeyden haber verdiklerinden o ilk iḍafe olundukları manayı düşürürler.' Buna göre Kûfeliler demiş olurlar ki ayet 'Eşleri ölenler beklerler.'anlamındadır."[458]

Bu izahların akabinde Zeccāc, konu hakkında kendi görüşünü de şu şekilde belirtmiştir:

"Bu meselede hakikat bana göre şudur; اَلَّذِينَ burada ibtidâen/başlangıç olarak zikredilmiştir. أَزْوَاجً kelimesi de اَلَّذِينَ'ye muttasıl olarak zikredilmiştir. Böyle olunca da beklerler 'يَتَرَبَّصْنَ', eşler 'أَزْوَاج'a dönen bir zamir olmuştur. Şöyle demişsin gibi olur; Eşlerini beklerler 'يَتَرَبَّصْنَ أَزْوَاجَهُمْ'"[459]

Zeccāc'ın i'rāb ve me'ānī tasavvurunun fıkhî ahkâma tesiri sadedinde buraya kadar sunduğumuz verilerde maksadımız onun, diğer İslami ilimlere malzeme olacak nitelikte çok yönlü açıklamaların yer aldığı bir eser kaleme almış olmasını göstermektir. Bizim bu açıklamalardan yola çıkarak vardığımız çıkarım, Zeccāc'ın *Me'āni'l-Ḳur'ān'*ın, yazıldığı zamanın ve muhitin ilmi birikimini taşımakla beraber sonraki devirlere kaynak olabilecek bir eser olduğudur. Zira i'rāb-mana yönüyle Ḳur'ān ayetlerine yaklaşımın sade lügavî izahlarla ve gramer kaideleriyle sınırlanmadığı bu eser, sözcüklerin zaman içerinde uğrayacakları değişimi göz önünde bulundurarak tefsirin sürekli gelişmesine erken dönem itibariyle güzel bir örnektir.

---

[458] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 269.
[459] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 270.

2.3.3. İ'rāb ve Mana Değerlendirmelerinin Ḳıraāt Açısından Farklı Okuyuşları Netice Vermesi

Arap kabilelerinin dil farklılaşmalarındaki temel etken i'rāb'tır. Farklı i'rāb değerlendirmeleri ve değerlendirmelerin etkisiyle değişen anlam, Arap dilinde ekolleşmeleri netice vermiştir.

Farklı Arap kabilelerinin, Hz. Peygamber'den Ḳur'ān'ı talim ederken Hz. Peygamberin kabilelerin i'rāb kullanımları üzerine kendilerine Ḳur'ān'ı okumuş olması, ḳıraāt farklılıkların temel sebebidir.

Zeccāc *Me'āni'l-Ḳur'ān*'da, ḳıraāt farklılıklarını, i'rāb ve mana itibariyle değerlendirmiştir. Sahih bir Ḳur'ān ḳıraāti için vârid olan rivâyetlerin esas olduğuna daima vurgu yapmıştır. Tezimizin ilgili yerinde daha geniş değinilen Zeccāc'ın ḳıraātlere yaklaşımı şöyle özetlenebilir:

-Zeccāc, *Me'āni'l-Ḳur'ān*'da özellikle yedi ya da on ḳıraātı esas almıştır. Yedi ya da on ḳıraāt şeklinde kabul edilen yaygın kullanımı kullanmamışsa da şazz[460] olarak bahsettiği ḳıraātler bu konudaki genel kabulünün o doğrultuda olduğunu[461] göstermektedir.

-Tefsirini yedi ya da on ḳıraate göre yapmıştır[462] ve kabul edilmeyen okuyuşlara göre Ḳur'ān okumanın câiz olmadığını vurgulamıştır.[463]

-Ḳıraātler için harf tabirini kullanmıştır.

-İ'rāb ve me'ānī vurgularında resm-i musḥafı esas aldığını, ḳıraātlerin ancak sünnette yeri var ise kabul edilebileceğini ḳıraātlere değindiği hemen hemen her ayette vurgulamıştır.[464]

---

[460] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 145, 180, 182, 203, 215, 217.
[461] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 122, 126, 126, 130, 131, 133, 137, 138, 139, 140, 143, 145, 146, 169, 176, 183, 205, 207, 219, 257, 267.
[462] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 182.
[463] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 231.
[464] *Me'āni'l- Ḳur'ān'*da Zeccāc'ın ḳıraāt yorumları için bkz. Fatih Akpınar, *Zeccāc'ın Meâni'l-Kur'ân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Tahlili,* (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniv. SBE, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2018, s. 54.

Örneğin sürenin otuz dördüncü ayetindeki وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ[465] cümlesinde لِلْمَلَائِكَةِ lafzı için Ebū Ca'fer el-Medenī'den (v. 130/747) gelen rivâyeti hem ḳıraāt hem i'rāb açısından değerlendirmiş ve şunları söylemiştir:

> *"Ḳurrā bu lafzı kesrā ile okumuşlardır. Sadece Ebū Ca'fer el-Medenī لِلْمَلَائِكَةُ şeklinde ḍamme/ötre ile okumuştur. Ebū Ca'fer el-Medenī, Medīne ulemasının büyüklerindendir ve ḳıraātte söz sahibi biridir. Bununla beraber o, bu kelimenin okunmasında hata etmiştir. Çünkü الْمَلَائِكَةَ lafzı, ḥafḍ konumundadır ve maḥfūḍ bir lafzın ref ile okunması câiz değildir. Fakat o, kelimedeki tā-i te'nīsi elif-i vaşlın kesrā ile okunması durumuna benzetmiştir. Böyle olunca sanki söze 'اسْجُدُوا' Secde edin, gibi bir emir ile başlamış olursun. Dilde böyle bir geçerlilik olsa dahi Ḳur'ān'ın, sahih ḳıraāt haricindeki sanılarla kesinlikle okunmaması gerekir."*[466]

Buradaki açıklamasında Zeccāc'ın, on ḳıraāt âliminden birinden gelen yorumu, gramer açısından mümkün olsa dahi sahih bir rivâyet olmadığından kabul etmediğini görmekteyiz. Bununla beraber Zeccāc, âlimlere ve onların temsil ettikleri konumlara karşı hassas davranan bir âlimdir. Tenkidindeki cümlelerinden bu hassasiyetini de görmekteyiz. Nitekim eleştirisine başlamadan önce Ebū Ca'fer el-Medenī'nin konuma yaptığı işaret onun bu özelliğini göstermektedir.

Zeccāc ḳıraāt farklılıklarına başka bir örnek olarak, أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ[467] cümlesini gramer ve fonetik açısından uzunca değerlendirmiştir. Bu değerlendirmesinde aynı cümle üzerinden imāle konusuna da değinmiştir. Bu cümle hakkındaki yorumu şöyledir:

> *"Hicāz ehlinin ve kadim ulemanın kullanımına göre kâfir kelimesindeki kāf'ı fetḥa ile okumak gerekir. Bunun yanında kāf'ı imāle ile okumak da doğru bir okuyuştur ve günlük kullanımda yaygındır. Zira fā'il iṭbāḳ ve isti'lā harflerinden oluşmuyorsa onda imāle yapmak çok rahat bir telaffuz olur. Sadece Hicāz kabilesinde bu (imale ile okuma) kabul görmemiştir.*

[465] el-Baḳara 2/34. "Meleklere 'Ādem'e secde edin!' dediğimiz zaman, İblis hariç hepsi secde ettiler."
[466] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 104.
[467] el-Baḳara, 2/41. "Onu ilk inkar edenlerden olmayın, ayetlerimi az bir bedel karşılığında satmayın."

Benī Temīm ve diğer Arap kabileleri ve Iraklıların dilinde ise imāle, sadece imāle lafızlarında yapılabilir. Araplar 'هَذَا عَابِدٌ وَهُوَ عَابِدٌ' der ve burada sonradan geleni (âbid lafzını) kesrālaştırarak okurlar. Ama iṭbāḳ harfi yoksa bunu yaparlar. İṭbāḳ harfleri de: ṭā', ẓā', ṣād ve ḍād harfleridir. Yani ẓālim dediğinde bu kelimeyi imāleli okuyamazsın. Ṭālib, ṣābir, ḍābiṭ dediğinde de bu kelimeleri imāleli okuyamazsın. İsti'lā harflerindeki durum da böyledir. İsti'lā harfleri de: ḫā', ġayn ve ḳāf harfleridir. Yani mesela ġāfil dediğin zaman bunu imāleli okuyamazsın. Ḫādim ve ḳāhir gibi kelimeler için de böyledir, imāleli okunmazlar. İmāle bahsi, açıklama gerektiren uzun bir bahistir. Yalnız bizim burada anlattıklarımız imāle bahsinin maksatlarını içerir ve Ḳur'ān okuyanın bu konuya olan ihtiyacını giderir."[468]

Geçen örneklerle beraber Zeccāc'ın ḳıraāt hakkındaki tefsir yönteminin net olarak görülmesini sağlayacak ve eserin i'rāb-me'ānī değerlendirmelerinin ḳıraāt etkisini yansıtacak bir örnek de فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ[469] cümlesindeki قَلِيلًا lafzı ile alakalı yorumlardır. Zeccāc bu lafız için de şunları söylemiştir:

"Az 'قَلِيلًا' lafzı, cümlede istiṯnā olarak yer aldığından naṣb konumundadır. تَوَلَّوْا إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ şeklinde az kelimesinin ötre ile okunabileceği rivâyetine gelince ben bu ḳıraāti bilmiyorum. Bana göre böyle bir vecih yoktur. Çünkü resm-i muṣḥafta naṣb iledir. Zaten istiṯnā sözün başlangıcında kullanılacaksa îcâb/cevap anlamı verir. 'جَاءَنِي الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا' Zeyd hariç bana bir grup geldi, demen gibi olur. Bu cümlede Zeyd'in i'rābının istiṯnā olarak naṣb olmasından başka bir i'rāb ihtimali yoktur. Ayetin anlamı da 'Az bir grup hariç yüz çevirdiler' olur. Bunu anlattım çünkü bazıları ayetin 'Az bir grup hariç ondan içtiler' anlamında olduğunu rivâyet etmişlerdir. Bu görüşün bana göre geçerliliği yoktur."[470]

Bu örnekten ve diğer örneklerden anlaşıldığına göre Zeccāc için ḳıraāte dair bir yorumun kabulü adına ilk mihenk resm-i muṣḥaftır. Bunun yanında Zeccāc,

[468] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 114.
[469] el-Baḳara, 2/246. "Onlara savaş farz kılınınca az bir kısmı hariç gerisin geriye döndüler."
[470] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 279.

ḳıraātin kuvvetli bir senet ile rivâyet edilmiş olmasına çok dikkat etmiş ve farklı i'rāb ihtimallerini, mananın anlaşılmasına yönelik izahlar için kullanmıştır. Fakat ḳıraātte asıl olanın, Hz. Peygamber'in (s.a.s) okuduğu ve öğrettiği şekil olduğunu daima vurgulamıştır.

SONUÇ

Hicri III. ve IV. asırlar, İslami ilimlerin tedvin döneminin sonu olması itibariyle çok önemli asırlardır. Aynı zamanda bu asırlar, fetihlerin çoğalmasıyla genişleyen İslam coğrafyasında, dillerin ve kültürlerin kaynaşmasına zemin olan asırlardır. Bu bağlamda Kûfe, Basra ve Bağdat önemli ilim merkezleridir.

Hicri 241-311 yılları arasında Bağdat'ta yaşayan Ebū İsḥāḳ ez-Zeccāc, çok önemli bir Arap dilcisidir. Bir Arap dilcisi olmanın yanında Zeccāc, dil ve tefsir etkileşimine dair önemli eserler kaleme almıştır. Onun, dil ve tefsir etkileşimi adına yazdığı eserlerden en kapsamlısı *Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rābuhu* adlı lügavi tefsirdir.

Zeccāc, *Me'āni'l-Ḳur'ān'*ını on altı yılda yazmıştır. Eserinde, *Me'āni'l-Ḳur'ān'*ı ne için telif ettiğine dair açık bir bilgi yoktur.[471] Bunun yanında *"Biz i'rābla beraber manayı ve tefsiri de zikrediyoruz. Zira Allah'ın kitabının açıklanması gerekir."*[472] cümlesi, Zeccāc'ın eseri telif etmedeki amacı hakkında okuyucuda bir kanaat oluşturabilir. Bu tariften anlaşıldığı üzere Zeccāc, Ḳur'ān ayetlerini i'rāb ve mana açısından tefsir etmekle dil ve tefsir etkileşimini örneklendirmeyi amaçlamıştır. Zira Zeccāc, Ḳur'ān'ın anlaşılmasına olan ihtiyacın çözümü için dilin önemli bir rolünün olduğu inancındadır.

Bu tez çalışmamız boyunca biz, dilin ve dilbilimin tefsirle olan etkileşimini, Zeccāc'ın *Me'āni'l-Ḳur'ān*'ı üzerinden incelemeyi hedefledik. Zira tefsirin erken dönemi itibariyle dil ve tefsir etkileşimi adına Zeccāc'ın ve *Me'āni'l-Ḳur'ān'*ın çok önemli bir yeri olduğu kanaatine sahibiz.

İki bölüme ayrılan tez çalışmamızın birinci bölümü, Zeccāc'ın hayatını, ilmi şahsiyetini, dilbilim tasavvurunu ve dil-tefsir etkileşimine yaklaşımını konu edinmiştir. İkinci bölümü ise *Me'āni'l-Ḳur'ān'*da Baḳara Sūresi bağlamında, Zeccāc'ın dil-tefsir etkileşimine yaklaşımına dair örneklere ayrılmıştır.

---

[471] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 63.
[472] ez-Zeccāc, *a.g.e.*, c. I, s. 163.

Zeccāc, hayatı, ilmi şahsiyeti, hocaları-talebeleri, eserleri; sadece bir dil âlimi olarak değil bir erken dönem müfessiri olarak birinci bölümde incelenmiştir. Bunun yanında Zeccāc'ın dil ve tefsirin etkileşimi adına konumlandığı lügavi tefsir merkezi de bu bölümde çalışılmıştır.

Birinci bölüm itibirariyle araştırmamızın girişinde ifade edilen hedeflere ulaştığımız kanaatindeyiz. Sonuç olarak bu bölüm itibariyle vardığımız yerde hedeflerimiz hakkında diyeceklerimiz şunlardır:

-Zeccāc'ın yaşadığı Bağdat şehri, h. III. ve IV. asırların İslami ilim merkezlerindendir. Zeccāc, ilmi şahsiyeti itibariyle, İslam coğrafyasının tedvin dönemindeki ulema zincirinin son halkalarındandır.

-Zeccāc'ın hocaları olan Sa'leb ve Müberrid, hicri ilk üç asrın dil sahasındaki ilmi birikimini yaşadıkları döneme taşıyan önemli dil âlimlerdir. Yaşadıkları dönem itibariyle Sa'leb'in Kûfe dil mektebinin, Müberrid'in ise Basra dil mektebinin öncüsü olması, Zeccāc'ın Arap diline dair yorumlara daha bütüncül bakabilmesine katkı sağlamıştır.

-Sözcükler, bilinen anlamları haricinde, değişen zaman içerisinde açığa çıkan anlamlar taşır. Dini anlama ve yorumlama noktasında tâbiûn devrinden itibaren artan farklılaşmalarda, dilin bu canlı yapısının önemli bir etkisi vardır. Nitekim tâbiûn döneminde İslam coğrafyasının genişlemesinin getirdiği problemlere zamanın değişimiyle artan problemler de eklenmiş ve dilin başkalaşmasıyla anlayışlar da farklılaşmıştır. Bu dönemde ziyâdeleşen gayretlerle, bahsi geçen problemlerin Ḳur'ān'ın yorumlanmasına olumsuz etkilerinin olmaması adına erken dönem tefsirleri arasında lügavi tefsirlerin müstesna bir yeri vardır. Zira Ḳur'ān'ın lafız lafız anlaşılmasına olan ihtiyaca lügavi tefsirler bir cevap niteliğindedir.

-Hicri ilk üç asır itibariyle lügavi tefsirler; ġarīb, me'ānī ve i'rāb olarak üç sınıfta incelenir. Ġarīb, me'ānī ve i'rāb, zaman içerisinde yaşanan değişimlerle birbirini tamamlar niteliklerde ortaya çıkmış sınıflardır. Zeccāc, *Me'āni'l-Ḳur'ān'*ını yaşadığı hicri III. asrın sonu ve IV. asrın başı itibariyle bu üç sınıfın niteliğini taşır bir muhtevada kaleme almıştır. Bu minvalde Zeccāc, dilin; sesbilim, biçimbilim,

kökenbilim ve sözlükbilim, anlambilim, sözdizim adına sunduğu verileri kullanmıştır.

-Zeccāc'ın *Me'āni'l-Ḳur'ān'*ı, elimizdeki Dāru'l-Ḥadīṯ, Kahire 2005 baskılı yayında, 5 cilt olarak tab' edilmiştir. Araştırmamızın sınırlı olduğu Baḳara Sūresi, bu baskıda 59'dan 315'e kadar olan sayfa aralığında yer almıştır. Baḳara Sūresi, tezimizin amacını ve önemini ortaya koyabilme adına Zeccāc'ın tefsir metodunu, i'rāb ve me'āni tasavvurunu, dirâyete dayalı bir tefsir kaleme almasına karşın rivâyete verdiği önemi, sahih ḳıraāt noktasındaki açıklamaları içeren kâfi derecede veri sunmuştur.

-Ḳur'ān dilinin tüm zamanlara hitabı ve dilin yaşayan bir varlık olması, lügavi tefsirlerin devam edegelecek olan işlevselliğine kanıttır. Nitekim İslam dininde, inanç boyutunda, hiçbir değişiklik yaşanmayacaksa da ahkâm boyutunda "zamanın başkalaşmasıyla yaşanacak değişimler"[473] için Ḳur'ān her zaman ilk merci olacaktır. Ḳur'ān'ın lafız lafız araştırılmasının neticesi olarak telif edilen lügavi tefsirler de ilmi araştırmalar için sürekli bir başvuru kaynağı olacaktır. Bu bağlamda Zeccāc ve *Me'āni'l-Ḳur'ān'*ı da başvuru niteliği taşımaya devam edecektir.

Tüm bunlardan sonra Zeccāc'ın *Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rabühū* eseri üzerinde yapılan bu tez çalışmamızın, lügavi tefsirler ve Zeccāc özelinde yapılacak akademik çalışmalara bir katkı sağlayacağı inancındayız.

[473] "Ezmânın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz." İslam Hukuku'nda, kıyasa ve örfe göre yapılan içtihada medar meselelerde, zamanın değişimiyle yeni çözümler üretilebilir. Şüphe götürmez bir gerçektir ki problemlere çözüm adına başvurulacak edille-i şer'iyeyi detaylı tetkik için dil ve lügavi tefsirler olmazsa olmaz bir kıymet taşımaktadır ve taşıyacaktır. Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Şimşirgil – Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle,* KTB Yayınları, İstanbul 2008, s. 71.

BİBLİYOGRAFYA

Akın, Nimetullah, "Delâ'ilu'n-Nübüvvenin İşlevselliği Üzerine", *Usûl,* say. 8, 2007.

Akpınar, Fatih, *Zeccāc'ın Meâni'l- Kur'ân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Tahlili,* (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniv. SBE, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2018.

Alotham, Saeed, "Ebû Alî el-Fârisî'nin Hocası Zeccâc'a Yönelttiği Sarfla İlgili Eleştiriler*", Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, say. XIII, Rize 2018.

Arıkan, Bahar, *Arap Dünyasında Modern Dilbilim Çalışmaları,* (İstanbul Üniv. SBE, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Arap Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018.

Aydın, İsmail, "İbn 'Abbâs: Filolojik Tefsirin Öncüsü", *EKEV Akademi Dergisi,* say. 48, 2011.

Aydın, İsmail, *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu, Tarihsel Gelişim ve Sorunlar,* Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.

Bayram, Abdullah, "Kur'ân İlimlerinin Gelişim ve Etkileşim Süreçlerinin Zaman ve Mekân Faktörleri Bağlamında Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* say. XXXX, 2018.

Bilmen, Ömer Nasuhi, Sa'leb*, Büyük Tefsir Tarih,* Semerkant Yayınevi, c. I, s. 449, İstanbul 2014.

Birışık, Abdulhamit, Mecâzü'l-Kur'ân, *DİA,* c. XXVIII, s. 223, Ankara 2003.

Birgivî, Takiyyüddin Mehmed, *İẓhāru'l- Esrār fi'n-Naḥv,* 1. Baskı, Nşr. Dāru'l-Minhāc, Beyrut 2009.

Bulut, Ali, "Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Meâni'l-Kur'ân'ı", *Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulü Dergisi*, say. 1, 2009.

Bulut, Zübeyir, "Hanbeli Akaidinin Teşekkülü", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, say. 6/5, 2017.

Buḫārī, Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. İsmāīl, *el-Cāmiu'l-müsnedu'ṣ-ṣaḥīḥu'l-muḫtaṣaru min 'Umūri Rasūlillāhi ve Sünenihi ve Eyyāmihi,* Thk. 'İzzüddin Ḍalī vd, Nşr. Müessesetu er-Risāle Nāşirūn, Beyrut 2019.

Caṭlāvī, el-Hādī *Ḳaḍāya'l-luġā fī Kütübi't-tefsir* (*el-Menhec, et-Tevil, el-İ'cāz*), 1. Baskı, Neşr. Dāru Muḥammed 'Alī el-Ḥāmī, Tunus 1998.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi,* Fecr Yayınları, Ankara 2015.

Cuveynī, Ebu'l-Me'ālī Abdulmelik b. 'Abdillāh, *el-Varaḳāt fī Uṣuli'l-Fıḳh,* Thk. Ḫālid Suveyfī, Nşr. Merkezu Ṣırāṭ el-Müstaḳīm, Reyhanlı 2014.

Cürcānī, 'Abdulḳāhir, *el-'Avāmilu'l- Mie',* 1. Baskı, Nşr. Dāru'l- Minhāc, Beyrut 2009.

Cürcānī Seyyid Şerīf,, *et-Ta'rīfāt,* Nşr. Daru'l-faḍīle, Kahire ty.

Çıkar Mehmet Şirin, "Arap Dil Biliminde Kırılma Noktası: İbnu's-Serrâc ve Nahiv İlminde Usul Geleneği", *EKEV Akademi Dergisi,* say. XX, 2004.

Divlekçi, Celalettin, "Ali b. İsa er-Rummânî'nin İ'câz Anlayışı", *İstanbul Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, say. XXXV, İstanbul 2016.

Durmuş, İsmail, Âmidî, Hasan bin Bişr, *DİA,* c. III, s. 56, İstanbul 1991.

Durmuş, İsmail, İbn Keysân, *DİA,* c. XX, s. 135, İstanbul 1999.

Durmuş, İsmail, İsti'nâf, *DİA,* c. XXIII, s. 367, İstanbul 2001.

Durmuş, İsmail, Müberred, *DİA*, c. XXXI, s. 432, Ankara 2020.

Durmuş, İsmail, Nahiv, *DİA,* c. XXXII, s. 302, İstanbul 2006.

Durmuş, İsmail, Sekkâkî, Ebû Ya'kūb, *DİA,* c. XXXVI, s. 332, İstanbul 2009.

Durmuş, İsmail, Sa'leb, *DİA,* c. XXXXVI, s. 25, İstanbul 2009.

Durmuş İsmail – Ahmet Yüksel, "Savtiyye", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul 2009.

Durmuş, İsmail, Sözlük, *DİA,* c. XXXVII, s. 402, İstanbul 2009.

Enṣārī, Cemālüddīn 'Abdullāh b. Hişām, *Muġni'l-Lebīb 'an Kütübi'l- E'ārīb,* 2. Baskı, Thk. Faḫrüddīn Ḳabāve Nşr. Dāru'l-Lubāb, İstanbul 2018.

Enṣārī, Cemālüddīn 'Abdullāh b. Hişām, *Şüzūru'ẕ-Ẕeheb,* Nşr. Berakāt Yūsuf, 3. Baskı, Nşr. Dāru İbn Keṯīr, Beyrut 2013.

Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,* Ensar Neşriyat, İstanbul 2015.

Eroğlu, Muhammmed, Nehhâs, *DİA,* c. XXXII, s. 542, İstanbul 2006.

Ferāhīdī, Ḫalīl b. Aḥmed, *Kitābu'l-'Ayn,* 1. Baskı, Thk. Abdulḥamīd Hindāvī, Dāru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut 2002.

Ḥamevī, Yāḳut, *Mu'cemu'l-udebā İrşādu'l-erīb ilā Ma'rifeti'l-edīb.* Thk., İḥsān 'Abbās, 1. Baskı, Nşr. Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmī, Beyrut 1993.

Ḥāṭīb el-Baġdādī, *Tārīḫu Medīneti's-selām ve Aḫbāruhā ve Muḥaddiṯuhā ve Ẕikru Ḳuṭṭāniha'l-'ulema min Ġayri Ehlihā ve Vāridātihā,* Thk., Beşşār 'Avvād, 1. Baskı, Nşr. Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmī, Beyrut 2001.

Ḫulī, Emin, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod,* Trc. Mevlüt Güngör, Bayrak Matbaası, İstanbul 1995.

İsfehānī, Rāġıb, *Müfredātu'l-elfāẓi'l-Ḳur'ān,* Thk. Ṣafvān 'Adnān Dāvūdī, 4. Baskı, Nşr. ed-Dāru's- Şāmiyye, Beyrut 2009.

Müberrid, Muḥammed b. Yezīd, *el-Müḳteḍab,* 1. Baskı, Nşr. İḥyau Turasi'l-İslāmī, Kahire 1994.

Nedīm, Muḥammed b. İsḥāḳ, *El-Fihrist fi Aḫbāri'l-'ulema el-Muṣannifīn mine'l-Ḳudemā ve el-Muḥaddiṯīn ve Esmâi Kütübihim,* ty.

Nīsābūrī, Ḥākim, *el-Müstedrek 'aleṣ-ṣaḥīḥayn*, Nşr. Merkezu'l-Buḥūṯī ve't-Taḳniye, Nşr. Dāru et-Ta'ṣīl, Kahire 2014.

Goldziher, Ignace, "Arap Dili Mektepleri", Trc. Süleyman Tülücü, *Atatürk Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, say. 9, Erzurum 1990.

Güney, Fikri, "Ebû Ca'fer en-Nehhâs, Hayatı, Eserleri ve "Me'ani'l-Ḳur'ân'ı", *Gümüşhane Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, say. VII, Gümüşhane 2015.

Hanay, Necattin, *Ḳur'ān Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Zeccâc ve Taberî Örneği* (Necmettin Erbakan Üniv. SBE, Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi) Konya 2015.

Işık, Emin, Bakara Sūresi, *DİA*, c. IV, s. 52, İstanbul 1991.

Işık, Emin, İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir, *DİA,* c. XXI, İstanbul 2000.

İbn Ḫaldūn, 'Abdurraḥmān b. Muḥammed, *Muḳaddimetu İbn Ḫaldūn,* Thk. 'Abdullāh Muḥammed Dervīş, 1. Baskı, Nşr. Dāru Y'arib, Şam 2004.

İbn Manẓūr, Muḥammed b. Mükerrem, *Lisānu'l-'Arab,* Nşr. Dāru Ṣādir, Beyrut, ty, c. I.

İbn Teymiyye, Taḳiyyüddīn, *Muḳaddimetu fī uṣūli't-tefsīr,* Nşr. Adnan Zerzūr, *Dimaşk Üniv. İlahiyat Fakültesi,* 2. Baskı, Dimaşk 1972.

İşler, Emrullah, Zeccâc, *DİA,* c. XXXXIV, s.173-174, İstanbul 2013.

Jansen, J.J.G., *Kur'ân'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar,* Çev. Halilrahman Açar, Fecr Yay, Ankaa 1993.

Karagöz, Mustafa, *Dilbilimsel Tefsīr ve Ḳur'an'ı Anlamaya Katkısı (Hicri İlk Üç Asır).* (Erciyes Üniv. SBE, Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi) Kayseri 2009.

Kayapınar, Durmuş Ali, "İ'rāb'ül-Kur'ān: Kur'ān-ı Kerīm'in Gramerine Giriş", *Selçuk Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* say. III, Konya 1990.

Kılıç, Hulusi, Kûfiyyûn, *DİA,* c. XXVI, s. 345-346, Ankara 2002.

Kılıç, Hulusi, Basriyyûn, *DİA*, c. V, s. 117-118, İstanbul 1192.

Kılıç, Hulusi, İştikak, *DİA,* c. XXIII, s. 439, İstanbul 2001.

Kılıç, Hulusi, Sarf, *DİA*, c. XXXVI, s. 136, İstanbul 2009.

Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri,* 1. Baskı, Avrasya Yayınları, Ankara 2003.

Kuşçu, İrfan, "Rummânî'nin Belâğat'le İlgili Kayıp Eseri ve Tasrif Hakkındaki Görüşleri", *Erzincan Üniv. SBE Dergisi*, say. I, Erzincan 2015.

Müslim b. el-Haccāc, Ebu'l-Ḥüseyn, *el-Cāmiu's-ṣaḥīḥ*, Thk. Ebū Zekeriyyā Yaḥyā b. Şeref b. Mürī en-Nevevī, Nşr. Dāru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Lübnan 1991.

Müsennā, Ebū 'Ubeyde Ma'mer *Mecāzu'l-Ḳur'ān*, Thk. Fuad Sezgin, 1. Baskı, Nş. Mektebetu el-Ḫancī, Ḳahire 1954.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit, Ebû Ali el-Fârisî, *DİA,* C. X, s. 88, İstanbul 1994.

Özdemir, Sevim, "Ebû Ali el-Fârisî ile İbn Hâleveyh Arasında Geçen İlmi Münazaralar", *Şarkiyyat Mecmuası*, say. XXVII, 2015.

Parlak, Cengiz, "ez-Zeccâcî ve Arap Dilindeki Yeri", *Adıyaman Üniv. İslâmi Bilimler Fakültesi İslâmi İlimler Araştırmaları Dergisi*, say. I, Adıyaman 2020.

Rāfiī, Muṣtafā Ṣadıḳ, *İ'cāzu'l-Ḳur'ān ve Belāġatu'n-nebeviyye,* Nşr. Dāru'l-Kutubi'l-'Arabiyye, Beyrut 1973.

Seḫavī, Muḥammed Abdurraḥmān, *el-Meḳāṣidu'l-ḥasene fī beyāni keşīrin mine'l-eḥadīṯi'l-müştehirati 'ale'l-elsineti,* 1. Baskı, Thk.Muḥammed Osman, Dāru'l-Ḳitābi'l-'Arabī, Beyrut 1985.

Sekkākī, Ebū Ya'ḳūb, *Miftāḥu'l-'Ulūm,* 3. Baskı, Thk. 'Abdulḥamīd Hindāvī, Dāru'l- Kütübi'l- 'İlmiyye, Lübnan 2014.

Serdar, Murat, "Kelam'da Delâilu'n-Nübüvve Bağlamında İ'câzu'l-Kur'ân Meselesi", *Katre,* say. II, 2016.

Sîbeveyhi, Ebū Bişr ‘Amr b. Oşmān b. Ḳanber, *el-Kitāb,* Thk. ‘Abdusselām Muḥammed Hārūn, 3. Baskı, Nşr. Mektebetu Ḫancī, Kahire 1988.

Suyūṭī, Celāluddīn, *el-İtḳān fī ‘ulūmi’l-Ḳur’ān*, Thk. Şu’ayb el-‘Arnauṭ, 3. Baskı, Müessesetu er-Risāle Nāşirūn, Beyrut 2008.

Şāfi’ī, Ebū ‘Abdillāh Muḥammed b. İdrīs, *er-Risāle,* Thk. ‘Abdulfettāḥ Kebbāre, 2. Baskı, Nşr. Dāru’n-Nefāis, Beyrut 2010.

Şāṭıbī, Ebū İsḥāḳ İbrāhīm b. Mūsā b. Muhammed, *el-Muvāfaḳāt fī Usûli’ş-Şerī’ā,* Thk. ‘Abdullāh Dıraz, 1. Baskı, Nşr. Dāru’l- Kütübi’l- ‘İlmiyye, Lübnan 2004.

Şimşirgil Ahmet – Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle,* KTB Yayınları, İstanbul 2008.

Ṭaberī, Muḥammed b. Cerīr, *el-Cāmiu’l-Beyān an Tefsīri Āyi’l-Ḳur’ān,* Thk. ‘Abdullāh b. ‘Abdussleām et-Türkī, 1. Baskı, Kahire 2001.

Zeccāc, Ebū İsḥāḳ, *Kitābu’l-İbāne ve’t-Tefhīm ‘an Me’āni Bismi’llāhi’r-Raḥmāni’r-Raḥīm*, Thk. ‘Abdu’l-Fettāḥ Seyyīd Selīm, ty, Nşr. Dāru’l-Kütübi’l-Mısriyye, Mısır, s. 55-56.

Zeccāc, Ebū İsḥāḳ, *Me’āni’l-Ḳur’ān ve İ’rābuhu*, Thk. Abdulcelīl Abduh Şelebī, Nşr. Dāru’l-Hadiş, Kahire 1972.

Ẕehebī, Muḥammed Hüseyin, *et-Tefsīr ve’l-müfessirūn,* Dāru’l-Ḥadīş, Kahire 2012.

Zehebī, Oşmān, *Siyeru A’lāmi’n-nübelā,* Thk., Ekrem Buşī, 1. Baskı, Nşr. Müessetu er-risāle, Beyrut 1983.

Zerkeşi, Bedreddin, *el-Burhān fī ‘Ulūmi’l-Ḳur’ān,* Thk. Ebu’l-Faḍl İbrāhīm, 3. Baskı, Nşr. Mektebetu Dāru’t-Turāş, Kahire 1984.

Zürḳānī, Muḥammed b. ‘Abdulaẓīm, *Menāhilu’l-‘irfān fī ‘ulūmi’l-Ḳur’ān,* Thk.Aḥmed b. Şemsüddīn, 4. Baskı, Nşr. Dāru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut 2013.

Temiz, Bilal, "İlk Filolojik Çalışmalar Döneminde Ḳur'ān-ı Kerīm'in Arapçaya Kazandırdıkları", *Çanakkale Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* say. 3/2, Çanakkale 2003.

Temizer, Aydın, "İlk Dönem Dilbilimsel Tefsir Literatürüne Dair Bir Analiz -Garîbu'l-Kur'ân Örneği-", *İlahiyat,* say. I, 2018.

Tüccar, Zülfikar, Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd*, DİA,* c. XII, s. 406, İstanbul 1995.

Wansbrough, John, *Quranic Studies Sources and Methods of Scriptural Interpretation, Prometheus Books,* Amherst/New York 2004.

Versteegh, Kees, *Grammar and Exegesis. The Origins of Kufan Grammar and The Tafsīr Muqātil*, s. 5.

Yanardağ, Alaaddin, "İbn Haldun'a Göre Müslüman Bilginlerin Dili: Arapça Dil Bilimi, Bedevî ve Hadarî Toplumların Lehçeleri", Uluslararası Din ve Dil Sempozyumu, ed. İlyas Altuner – Osman Bayraktutan, *Iğdır Üniv. Yayınları,* Iğdır 2018.

Yazıcı, Hüseyin, İbnü's-Serrâc, *DİA,* c. XXI, s. 205, İstanbul 2000.

Yazır, Muḥammed Ḥamdi, *Hak Dini Ḳur'ān Dili,* Yenda Yayın-Dağıtım, İstanbul.

Yerinde, Âdem, Mecâzu'l-Kur'ân, *DİA,* c. XXVIII, s. 225, Ankara 2003.

Yıldız, İbrahim, "Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Tefsir İlmindeki Yeri", *Harakani Dergisi*, c. I, say. II, Haziran 2014.

Yıldız, Musa, Zeccâcî, Ebü'l-Kāsım, *DİA,* c. XXXXIV, s. 175, İstanbul 2013.